

(1)

ISSN 0130-5719

Філософська думка

---

3 1986

До уваги пропагандистів і слухачів теоретичних семінарів системи партійного навчання

У цьому номері відкриваємо рубрику «XXVII з'їзд КПРС і актуальні питання філософських наук». Читайте передову статтю «Наближувати дослідження до запитів життя».

На допомогу керівникам і слухачам теоретичних семінарів, на яких вивчаються теоретичні проблеми вдосконалення соціалізму і соціально-філософські проблеми прискорення науково-технічного прогресу, вміщуємо статті: В. А. Піддубний, М. О. Сакада. Соціальні резерви нововведень на виробництві; Р. Х. Шакуров. Зростання ролі людського фактора в управлінні. (Соціально-психологічний аспект проблеми); Л. В. Сохань. Людина — творець свого життя.

На допомогу керівникам філософсько-методологічних семінарів пропонуємо: Культура і цивілізація (Круглий стіл науковців Інституту філософії АН УРСР, Вищої партшколи при ЦК Компартії України, редакції журналу «Філософська думка»); В. А. Малінін. Гегель і Арістотель: у пошуках діалектики; Т. Ю. Сидоріна, В. П. Філатов. Про структуру теорій сучасної макрофізики; В. В. Танчер. Від соціального критицизму до неоконсервативної апологетики капіталізму. (Критика світоглядно-методологічних основ сучасної теоретичної соціології США).

На прохання учасників теоретичних і методологічних семінарів вміщуємо статтю: В. В. Фуркало. Мілітаризація космосу — загроза міжнародній безпеці.

Філософська думка

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНИЙ ЖУРНАЛ ІНСТИТУТУ ФІЛОСОФІЇ АН УРСР

Заснований 1927 року ● Виходить 1 раз на 2 місяці

№ 3 ТРАВЕНЬ — ЧЕРВЕНЬ 1986

Київ Наукова думка

З М І С Т

XXVII з'їзд КПРС і актуальні питання філософських наук

Наближувати дослідження до запитів життя 3

Соціальні і філософські проблеми прискорення науково-технічного прогресу

Піддубний В. А., Сакада М. О. Соціальні резерви нововведень на виробництві 9

Теоретичні проблеми вдосконалення соціалізму

Шакуров Р. Х. Зростання ролі людського фактора в управлінні. (Соціально-психологічний аспект проблеми) 18

Проблеми формування нової людини

Сохань Л. В. Людина — творець свого життя 26

Світоглядні аспекти матеріалістичної діалектики

Культура і цивілізація (Круглий стіл науковців Інституту філософії АН УРСР, Вищої партшколи при ЦК Компартії України, редакції журналу «Філософська думка») 35

Малінін В. А. (Москва). Гегель і Арістотель: у пошуках діалектики 43

Логіка, методологія і філософія науки

Сидоріна Т. Ю. (Москва), *Філатов В. П.* (Москва). Про структуру теорій сучасної макрофізики 52

Діалоги

Шумілін А. Т. (Сімферополь). Талант і творчість 61

Радовель М. Р. (Ростов-на-Дону). Про природу таланту (полемічні нотатки) 68

На допомогу учасникам методологічних семінарів

Фуркало В. В. Мілітаризація космосу — загроза міжнародній безпеці 78

Наукові повідомлення

Азархін А. В. Світоглядний та естетичний статус категорії «переживання» 86

Критика буржуазної ідеології

Танчер В. В. Від соціального критицизму до неоконсервативної апологетики капіталізму. (Критика світоглядно-методологічних основ сучасної теоретичної соціології США) 93

Репліка

Горський В. С. Богдан Витвицький незадоволений 102

З досвіду роботи кафедр філософії і наукового комунізму вузів республіки

Видрін Д. Г. Викладання філософії — високу ефективність! 107

Наукове життя

Бойченко І. В. Предмет аналізу — марксистсько-ленінська теорія історичного процесу 111

Рецензії

Потапчук В. Ф. Дослідження наукових основ керівництва формуванням нової людини 121

Бистрицький Є. К., Філатов В. П. (Москва). Природа і технологія в світі людини 122

Сергієнко В. С. Проти націоналістичної фальсифікації філософської спадщини українських революційних демократів 124

Доля Р. Є. (Львів), *Захара І. С.* (Львів). Історико-культурні аспекти філософського ірраціоналізму 126

Резюме англійською мовою 127

Наші автори . . . . . 3-тя стор. обкл.

СОДЕРЖАНИЕ

XXVII СЪЕЗД КПСС И АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ ФИЛОСОФСКИХ НАУК. Приближать исследования к запросам жизни, с. 3. СОЦИАЛЬНЫЕ И ФИЛОСОФСКИЕ ПРОБЛЕМЫ УСКОРЕНИЯ НАУЧНО-ТЕХНИЧЕСКОГО ПРОГРЕССА. *Поддубный В. А., Сакада Н. А.* Социальные резервы нововведений на производстве, с. 9. ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ СОЦИАЛИЗМА. *Шакуров Р. Х.* Возрастание роли человеческого фактора в управлении (социально-психологический аспект проблемы), с. 18. ПРОБЛЕМЫ ФОРМИРОВАНИЯ НОВОГО ЧЕЛОВЕКА. *Сохань Л. В.* Человек — творец своей жизни, с. 26. МИРОВОЗЗРЕНЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ МАТЕРИАЛИСТИЧЕСКОЙ ДИАЛЕКТИКИ. Культура и цивилизация (Круглый стол ученых Института философии АН УССР, Высшей партшколы при ЦК Компартии Украины, редакции журнала «Філософська думка»), с. 35. *Малинин В. А.* (Москва). Гегель и Аристотель: в поисках диалектики, с. 43. ЛОГИКА, МЕТОДОЛОГИЯ И ФИЛОСОФИЯ НАУКИ. *Сидорина Т. Ю., Филатов В. П.* (Москва). О структуре теорий современной макрофизики, с. 52. ДИАЛОГИ. *Шумилин А. Т.* (Симферополь). Талант и творчество, с. 161. *Радовель М. Р.* (Ростов-на-Дону). О природе таланта (полемиические заметки), с. 68. В ПОМОЩЬ УЧАСТНИКАМ МЕТОДОЛОГИЧЕСКИХ СЕМИНАРОВ. *Фуркало В. В.* Militarization of space — угроза международной безопасности, с. 78. НАУЧНЫЕ СООБЩЕНИЯ. *Азархин А. В.* Мирозозренческий и эстетический статус категории «переживание», с. 86. КРИТИКА БУРЖУАЗНОЙ ИДЕОЛОГИИ. *Танчер В. В.* От социального критицизма к неоконсервативной апологетике капитализма (критика мирозозренчески-методологических основ современной теоретической социологии США), с. 93. Реплика. *Горский В. С.* Богдан Витвицкий недоволен, с. 102. ИЗ ОПЫТА РАБОТЫ КАФЕДР ФИЛОСОФИИ И НАУЧНОГО КОММУНИЗМА ВУЗОВ РЕСПУБЛИКИ. *Выдрин Д. И.* Преподаванию философии — высокую эффективность, с. 107. НАУЧНАЯ ЖИЗНЬ, с. 111. РЕЦЕНЗИИ, с. 121. РЕЗЮМЕ НА АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ, с. 127. НАШИ АВТОРЫ, 3-я стр. обл.

CONTENTS

27th CONGRESS OF THE CPSU AND URGENT PROBLEMS OF PHILOSOPHICAL SCIENCES. To Approach Studies to Vital Demands. SOCIAL AND PHILOSOPHICAL PROBLEMS OF SPEEDING-UP THE TECHNICAL PROGRESS. *Poddubny V. A., Sakada N. A.* Social Reserves of Innovations at Production Enterprises, p. 9. THEORETICAL PROBLEMS OF IMPROVEMENT OF SOCIALISM. *Shakurov R. Kh.* Augmentation of the Human Factor Significance in Management (a Socio-Psychological Aspect of the Problem), p. 18. PROBLEMS OF MOULDING NEW MAN. *Sokhan L. V.* Man is a Creator of His Life, p. 26. WELTANSCHAUUNG ASPECTS OF MATERIALIST DIALECTICS. Culture and Civilization. (The Round Table of Scientists of the Institute of Philosophy of the Ukr. SSR Academy of Sciences, of the Higher Party School at the Central Committee of the Communist Party of the Ukraine, of the Editorial Board of the "Filosofska Dumka" Journal), p. 35. *Malinin V. A.* (Moscow). Hegel and Aristotle: in Quest of Dialectics, p. 43. LOGIC, METHODOLOGY AND PHILOSOPHY OF SCIENTIFIC COGNITION. *Sidorina T. Yu.* (Moscow), *Filatov V. P.* (Moscow), p. 52. On the Structure of the Modern Macrophysics Theory, p. 52. DIALOGUES. *Shumilin A. T.* (Simferopol). Talent and Creative Activity, p. 61. *Radovel M. R.* (Rostov-on-Don). On the Nature of Talent (Polemic Notes), p. 63. AID TO PARTICIPANTS OF METHODOLOGICAL SEMINARS. *Furkalo V. V.* Militarization of Space — a Threat to International Security, p. 78. SCIENTIFIC COMMUNICATIONS. *Azarkhin A. V.* Weltanschauung and Aesthetical Status of the Category of "Emotional Experience", p. 86. CRITICISM OF BOURGEOIS IDEOLOGY. *Tancher V. V.* From the Social Criticism to the Neo-Conservative Apologetics of Capitalism (Criticism of the Weltanschauung-Methodological Fundamentals of Modern Theoretical Sociology in the USA), p. 93. Remark. *Gorsky V. S.* Bogdan Vitvitsky is Displeased, p. 102. FROM THE EXPERIENCE OF WORK OF PHILOSOPHY AND SCIENTIFIC COMMUNISM DEPARTMENTS OF THE REPUBLICAN HIGHER EDUCATIONAL INSTITUTIONS. *Vydrin D. I.* High Effectiveness to Philosophy Teaching, p. 107. SCIENTIFIC LIFE, p. 111. REVIEWS, p. 121. Summaries in English, p. 127. OUR AUTHORS. The 3d Page of the Cover.

НАБЛИЖУВАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ДО ЗАПИТІВ ЖИТТЯ

XXVII з'їзд КПРС став подією всесвітньо-історичного значення, яка відбулася на крутому переломі в житті країни, сучасного світу в цілому. З'їзд осмислив широкий спектр сучасних суспільних проблем, вказав на головні серед них, виробив реалістичну, всебічно зважену програму дій, яка ґрунтується на концепції прискорення соціально-економічного розвитку країни. Він озброїв комуністів, усіх трудящих глибоким розумінням історичних перспектив будівництва нового суспільства, ясним баченням нових завдань і шляхів їх розв'язання.

У Політичній доповіді ЦК КПРС XXVII з'їздові партії, в новій редакції Програми і зміненому Статуті КПРС, в Основних напрямках економічного і соціального розвитку СРСР на дванадцять п'ятирічку і на період до 2000 року всебічно обґрунтовано генеральну лінію на прискорення соціально-економічного розвитку країни, зміцнення миру в усьому світі. Як підкреслено в Резолюції з'їзду на Політичну доповідь ЦК КПРС, «XXVII з'їзд КПРС, приймаючи по-ленінському сміливу і реалістичну, мобілізуючу і надихаючу стратегію боротьби за торжество ідеалів комунізму, миру і прогресу, виражає непохитну рішучість партії з честю йти нашим великим шляхом, відкривати новий простір творчій енергії і революційному почину робітничого класу, колгоспного селянства, народної інтелігенції»¹. Повернути суспільство до нових завдань, ефективно організувати живу творчість мас, сповна використати будівничий потенціал народу, зусилля кожного трудового колективу, кожного працівника — у цьому запорака успішного здійснення курсу партії на всемірне прискорення соціально-економічного розвитку країни.

Прискорення — ключ до розв'язання всіх наших проблем, підкреслив з'їзд. «КПРС вважає, — записано в новій редакції Програми, — що в сучасних внутрішніх і міжнародних умовах усебічний прогрес радянського суспільства, його поступальний рух до комунізму можуть і повинні бути забезпечені на шляхах прискорення соціально-економічного розвитку країни. Це — стратегічний курс партії, націлений на якісне перетворення всіх сторін життя радянського суспільства: докорінне оновлення його матеріально-технічної бази на основі досягнень науково-технічної революції; вдосконалення суспільних відносин і в першу чергу економічних; глибокі зміни у змісті й характері праці, матеріальних і духовних умовах життя людей; активізацію всієї системи політичних, суспільних та ідеологічних інститутів»².

Вироблена колективним розумом партії на основі узагальнення нагромадженого досвіду соціалістичного будівництва, критичного аналізу допущених в минулому помилок і недоробок, урахування історичної новизни завдань вдосконалення розвинутого соціалізму, будівництва комунізму, концепція прискорення стала видатним досягненням

¹ Резолюція XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу на Політичну доповідь Центрального Комітету КПРС // Рад. Україна. — 1986. — 6 берез.

² Програма Комуністичної партії Радянського Союзу: (Нова ред. Прийнята XXVII з'їздом КПРС). — К., 1986. — С. 24.

марксистсько-ленінської теорії. Послідовно втілювана в життя радянським народом, вона перетворюється на провідну матеріальну силу, під впливом якої наше суспільство підносить меться на все вищі ступені зрілості, до свого нового якісного стану.

Прискорення соціально-економічного розвитку країни здійснюється на основі інтенсифікації суспільного виробництва. Це стосується усіх чинників прискорення — науково-технічного прогресу, вдосконалення господарського механізму, всієї системи управління, піднесення ролі людського фактора, людини, її трудової і громадської активності, кваліфікації і освіченості. Виробляти швидше, більше, якісніше, дешевше — ось суть інтенсифікації.

Курс на прискорення ставить великі вимоги і до науки як сфери виробництва нових ідей і технологій, до організації роботи вчених. «Йдеться про те, щоб рішуче, швидко і цілеспрямовано вести наукові, проєктні й конструкторські роботи по створенню принципово нових техніки і технології. При цьому належить посилити орієнтацію науково-технічного розвитку на розв'язання соціальних завдань, поставити його на службу людині, цілям формування і якнайкращого застосування її здібностей, знань, умінь»³.

У матеріалах з'їзду підкреслено, що вимога інтенсифікації суспільствознавчих досліджень висунута самою практикою боротьби за прискорення соціально-економічного розвитку країни. «Час ставить питання про широкий вихід суспільствознавчих наук на конкретні потреби практики, вимагає, щоб учені-суспільствознавці чутливо реагували на зміни, що відбуваються в житті, тримали в полі зору нові явища, робили висновки, здатні правильно орієнтувати практику. Життєздатними є лише ті наукові напрями, які йдуть від практики і повертаються до неї, збагачені глибокими узагальненнями і слушними рекомендаціями»⁴.

Останніми роками створено цикли фундаментальних праць з теорії матеріалістичної діалектики й історичного процесу. В республіці активно вивчалися світоглядні аспекти матеріалістичної діалектики, питання методології соціального пізнання, становлення комуністичної праці, вдосконалення соціалістичного способу життя. Здійснено фундаментальні розробки з історії філософської думки на Україні. Пожвавилися конкретні соціологічні дослідження, на багатьох підприємствах заводський соціолог став помітною фігурою в організації виробництва. Складено республіканську Комплексну програму досліджень з актуальних питань комуністичного виховання. Поліпшилась координація розробок вузівських суспільствознавців за тематично-цільовими програмами Мінвузу. Отже, деякі досягнення і певний заділ з погляду розв'язання висунутих партією завдань у наших суспільствознавців є.

Однак поставлені партією завдання вимагають значно більшого. Потрібно не лише інтенсифікувати дослідження на тих напрямках, де вони вже здійснюються, виділивши серед них пріоритетні, а й швидко, цілеспрямовано розгорнути теоретичну розробку нових суспільних проблем, на яких наголосив партійний з'їзд. Треба також рішуче поліпшити саму організацію дослідницької роботи.

На XXVII з'їзді КПРС було відзначено недоліки, ще наявні в цій галузі. «Нікуди не дітися від факту, що наш філософський і економічний фронт, та й суспільствознавство в цілому, перебувають у стані... певної віддаленості від запитів життя... Схоластика, начотництво і догматизм завжди були путями для справжнього збільшення знань. Вони призводять до застою думки, мертвою стіною відгороджують науку від життя, гальмують її розвиток. Істину знаходять не в деклараціях і розпорядженнях, вона народжується в наукових дискусіях і спорах,

³ Викторов А. XXVII съезд КПСС: стратегия ускорения // Правда.— 1986.— 21 марта.

⁴ Горбачов М. С. Політична доповідь Центрального Комітету КПРС XXVII з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу.— К.— 1986.— С. 104.

перевіряється в дії»⁵. Описовість, пасивну ілюстрацію фактів, відсутність належних узагальнень і висновків, абстрактно-просвітницький підхід до практичних рекомендацій все ще не зжито в діяльності наших дослідників.

Партія закликає кожного усвідомити гостроту сучасної історичної ситуації, її переломний характер. Однак з рукописів, які надходять до редакції, та й з деяких публікацій поки що не помітно сміливих спроб глибоко, аналітично проникнути в досліджувані проблеми, покінчити з набридлою повчальністю, доведенням доведеного, наукоподібними розумуваннями з приводу окремих дефініцій. Відсутність реалізму в оцінці стану справ у нашому суспільстві і в науці, що його вивчає, ігнорування гостроти суспільних суперечностей відкриває на сторінках суспільствознавчих книг і статей шлях до наповзання сірості, породжує поблажливість до політичної інертності, до глухоти стосовно нового.

Суспільство — це конкретні люди з їхнім непростим життям і непростими взаємовідносинами. Тут є чимало серйозних проблем, які повсякчас нагадують про себе людськими вчинками і різними явищами, що можуть переростати у перешкоди на нашому шляху. Тим часом осмислення останніх годі шукати на сторінках багатьох суспільствознавчих праць. Так, протягом останніх сімнадцяти років редакція не одержала жодного рукопису, де б з належною науковою глибиною розглядалися такі проблеми, як викоренення бюрократизму, котрий дезорганізує і дискредитує соціалістичне суспільне управління, боротьба із споживацьким ставленням до життя, з нетрудовими доходами та ін. Чималої шкоди завдали технократичні перекося в розумінні багатьох суспільних проблем, обмеженість уявлень, нібито народно-господарські проблеми можна розв'язати, не вдаючись до вирішення соціальних і гуманітарних питань, вузькість погляду на становлення нової людини лише як на «природний наслідок» технічного прогресу.

Наукова зрілість у вивченні реальних суспільних процесів і явищ означає переростання інформаційного підходу в проблемний, розкриття суперечностей, аналіз боротьби нового, прогресивного з віджилим, консервативним, віднайдення шляхів і засобів для зміцнення паростків нового. Тільки з виходом на ці рубежі долатиметься відставання суспільствознавчих досліджень від запитів життя, відставання, піддане критиці на XXVII з'їзді КПРС і XXVII з'їзді Компартії України.

«Розвиток суспільної свідомості — завжди складний процес, але своєрідність нинішнього етапу надала особливої гостроти багатьом назрілим проблемам»⁶. Це повною мірою стосується і тих питань, що їх вивчають філософи і соціологи республіки. Так, скажімо, сотні сторінок монографій, брошур, статей присвячено проблематиці НТР. І лише одиницями обчислюються ті, де йдеться про науково-технічну революцію як вияв саме науково-технічного прогресу і про конкретні соціальні фактори, які визначають і прискорюють її хід. Хиби схоластичного теоретизування далися взнаки в помітному уповільненні розробок проблеми суперечностей, властивих розвитку соціалістичного суспільства. Тим часом її дослідження, як підкреслив XXVII з'їзд Компартії України, є таким же актуальним, як і вироблення надійних соціальних прогнозів⁷.

Останніми роками дуже мляво вивчалися питання діалектики продуктивних сил і виробничих відносин, яка лежить в основі процесу вдосконалення соціалізму. Замала увага приділялась аналізу взаємодії форм соціалістичної власності, проблемі використання товарно-грошових відносин для інтенсифікації суспільного виробництва.

⁵ Там же.

⁶ Там же. — С. 106.

⁷ Щербичкий В. В. Звіт Центрального Комітету Компартії України XXVII з'їзду Комуністичної партії України // Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії України. — К., 1986. — С. 47.

Відчутно бракує в республіці праць з питань діалектики сучасного суспільного розвитку, мирного співіснування, з інших глобальних проблем. XXVII з'їзд КПРС розробив цілісну концепцію боротьби за мир, втілювану в житті Комуністичною партією, Радянським урядом, країнами соціалістичної співдружності при підтримці миролюбних сил усього світу. Ця концепція — «по суті сплав філософії формування безпечного світу в ядерно-космічну еру з платформою конкретних дій»⁸. Філософи мають активізувати вивчення всіх її аспектів.

У доробку суспільствознавців республіки все ще замало праць про соціальну сферу, соціальні процеси, соціальну політику, та й в них до того ж здебільшого залишаються поза увагою такі аспекти соціальної політики, як розподільні відносини, забезпечення радянських людей житлом, побутовим і медичним обслуговуванням, питання соціальної ефективності роботи закладів культури, організації дозвілля, аналіз проблем розвитку сім'ї та ін. Епізодично, без достатньої скоординованості вивчається проблематика виховання молоді.

Ці та багато інших суспільних проблем мають розглядатися в їх діалектичному взаємозв'язку, причому вузловим тут є питання про соціальну справедливість як стрижневий принцип свідомої організації суспільного життя за соціалізмом. «Соціальна справедливість пронизує всі сторони соціалістичних суспільних відносин»⁹, — підкреслив М. С. Горбачов. Поглиблений аналіз цього визначального принципу теорії і практики наукового комунізму дозволить досягти помітного прирощення знання з таких важливих питань, як демократизація управління, здійснення народовладдя, вдосконалення соціально-класових і національних відносин, способу життя радянських людей та ін.

Потрібно визнати, що на вивченні багатьох з цих питань також позначилася «певна віддаленість» суспільствознавчих досліджень від запитів життя. Надто повільно переходять теоретики від описання характерних рис соціалістичного способу життя до аналізу його як цілісного і динамічного суспільно-історичного явища з усіма реальними проблемами і недоліками, притаманними йому, а також можливостями для їх подолання. Надто зтяжним стало абстрактно-відсторонене вивчення діалектики переростання соціалістичної державності в комуністичне суспільне самоврядування, розгляд цієї діалектики у відриві від суспільних реалій, від практики народовладдя, здійснюваного в нашій країні, тобто від соціалістичного самоврядування народу, яке і становить суть Радянської влади. «Начала самоврядування розвиваються не поза, а всередині нашої державності, дедалі глибше проникаючи в усі пори державного і суспільного життя, збагачуючи зміст демократичного централізму, зміцнюючи його соціалістичну природу»¹⁰. Отже, аналізувати усі багатогранні вияви радянського демократизму треба під кутом зору становлення соціалістичного самоврядування народу.

Людський фактор — вирішальний, визначальний фактор прискорення. Якомога повніше розкрити назрілі проблеми його ефективного використання — значить дослідити великий комплекс питань, що охоплюють усі сторони життя і діяльності радянських людей. Проблема людського фактора є, отже, особливою — синтетичною, вузловою проблемою. Але це не все: йдеться про специфічний цілісний підхід до розгляду всіх суспільних проблем під кутом зору практики формування (виховання) нової людини, про підхід, в якому економічна сторона людської життєдіяльності має аналізуватися в нерозривному зв'язку з політичною, соціальною, моральною, культурною, побутовою та ін.

⁸ Горбачов М. С. Політична доповідь Центрального Комітету КПРС XXVII з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу. — С. 81.

⁹ Там же. — С. 54.

¹⁰ Там же. — С. 68.

Такої цілісності чи комплексності теоретичного аналізу ще не досягнуто. В публікаціях висвітлюються здебільшого окремі сторони життєдіяльності людини і її виховання, які розглядаються до того ж як самоціль. Тут не осягнуто головного — людини (її виховання і діяльність) саме як фактора розгортання всіх соціальних процесів, як вирішального чинника суспільного виробництва та ін.

На інтенсифікації досліджень зазначених проблем негативно позначається і те, що в цій галузі спеціалізується нечисленний загін учених. За даними соціологів, загалом по країні людинознавчі, як їх прийнято називати, дослідження становлять лише 1% загального обсягу наукових розробок. Тим важливіше сконцентрувати наявні сили, якнайкраще організувати їхню роботу.

Великі надії покладаються в цьому зв'язку на республіканську Комплексну програму досліджень з актуальних питань комуністичного виховання. Її призначення — зорієнтувати суспільствознавців на аналіз реальних процесів суспільної практики, які формують сучасну людину. Програма покликана зосередити увагу вчених на питанні становлення фундаментальних якостей особистості — тих людських чеснот, на основі яких складається світогляд, засвоюються високі норми і принципи комуністичного співжиття.

Доводиться констатувати, що період створення згаданої програми був надто затяжним. Це сталося, крім усього іншого, і через безвідповідальне ставлення ряду республіканських міністерств і відомств — співвиконавців досліджень до вимог міжвідомчої комісії, на яку було покладено складання програми. Так, приміром, їй вчасно не надавалася звідна інформація стосовно координації розробок. Подекуди було помічено бажання скористатися програмою як зручним приводом для того, щоб «проштовхнути» видання ще кількох книг. Тим часом наша Комплексна програма, і це треба чітко усвідомити, призначена для того, щоб виявити «больові точки» у виховному процесі, дістати обґрунтовані відповіді на назрілі питання ідейно-виховної роботи з різними професійними і віковими категоріями населення республіки, дати надійні прогнози і рекомендації щодо вдосконалення цієї роботи.

Проведення запланованих досліджень слугуватиме стимулом і для поживлення теоретичних розробок з питань контрпропаганди, для посилення наступальності нашої ідеології.

XXVII з'їзд Компартії України вказав на необхідність підвищити якість і практичну віддачу соціологічних досліджень. Однак для реалізації цих настанов, зазначив В. В. Щербицький у виступі на Загальних зборах АН УРСР, робиться все ще мало, в тому числі і Секцією суспільних наук АН УРСР, а також Інститутом філософії АН УРСР¹¹. Разом з тим очевидно, що практичне використання прикладної соціології є одним з важливих шляхів подолання невиправданої дистанції між філософськими дослідженнями і запитами життя, про яку йшлося на XXVII з'їзді КПРС, засобом зміцнення єдності слова і діла — надійної загрози ефективної роботи.

Настанова партії наблизити дослідження до запитів життя передбачає далі поглиблення фундаментальних філософських розробок. Йдеться, зокрема, про аналіз проблем діалектико-матеріалістичної методології, котра була і лишається, як підкреслено в новій редакції Програми КПРС, вивіреною основою природничо-наукового і соціального пізнання. «Її треба й надалі творчо розвивати, вміло застосовувати в дослідницькій роботі й суспільній практиці»¹². Слід зосередити зусилля на вивченні проблем світового розвитку, досвіду творення нового суспільства, діалектики продуктивних сил і виробничих відносин, матеріальної і духовної сфер в умовах соціалізму, закономірно-

¹¹ Щербицький В. В. Від фундаментальних досліджень — до революційних перетворень у техніці і технології // Рад. Україна. — 1986. — 19 квіт.

¹² Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. — С. 55.

стей становлення комуністичної формації. Необхідні далі поглиблення знання про діалектику формування комуністичного світогляду, всебічний аналіз процесу виховання нової людини як практичного завдання нашого часу.

Інтенсифікація розвитку суспільствознавства настійно диктує вимогу кращої організації фундаментальних досліджень, чіткого бачення їх перспективи, послідовного переходу від аналізу одних проблем до інших за складеною заздалегідь цільовою програмою на кілька років. Це неодмінна умова перетворення фундаментальної науки на генератор ідей, який «відкриває прориви в нові галузі, дає вихід на новий рівень ефективності»¹³. Тільки науково організовані розробки можуть претендувати на пріоритетне значення. «Фундаментальні дослідження — справа надто відповідальна, щоб миритися із слабкостями, допускати повільність і нерозторопність у їх розгортанні»¹⁴. Партійна вимога здійснити поворот академічних інститутів в бік розширення таких робіт покладає особливу відповідальність на суспільствознавців, які працюють в АН УРСР.

Рішучому повороту суспільствознавчих досліджень до запитів життя має сприяти критика, котра є, як зазначалось на XXVII з'їзді КПРС, справою суспільною, а не сферою обслуговування авторських самолюбств і амбіцій. У виступі на Загальних зборах АН УРСР В. В. Щербинський вказав, що академічні журнали, в тому числі й «Філософська думка», ще не зжили стиль парадного багатописання і хвалебності в рецензіях. Редколегія журналу зробить все необхідне для рішучого подолання цього недоліку, для підвищення дієвості й аналітичності наших критичних виступів. Це сприятиме утвердженню вимогливості і принциповості в суспільствознавчих розробках, які ведуться в республіці.

«Атмосфера творчості, яку партія утверджує в усіх сферах життя, є особливо плідотною для суспільних наук,— відзначалось на XXVII з'їзді КПРС.— Ми сподіваємось, що її активно використовуватимуть наші економісти і філософи, юристи і соціологи, історики і літературознавці для сміливої, ініціативної постановки нових проблем, для їх творчої теоретичної розробки»¹⁵.

Сама діалектика прискорення ставить перед суспільствознавцями вимогу вийти на стрижень життя, чутливо реагувати на нові явища, вчасно і обгрунтовано прогнозувати тенденції їх розвитку, критично оцінювати досягнуте, бути справжніми помічниками партії у виробленні науково обгрунтованих орієнтирів для практики вдосконалення соціалізму, для впевненого просування радянського суспільства до комунізму.

* * *

В передовій статті аналізуються вимоги і задачі, поставлені перед обществоведами XXVII съездом КПСС и XXVII съездом Компартии Украины.

¹³ Горбачов М. С. Корінне питання економічної політики партії. — К., 1985.— С. 19.

¹⁴ Там же.

¹⁵ Горбачов М. С. Політична доповідь Центрального Комітету КПРС XXVII з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу.— С. 104.

Соціальні і філософські проблеми прискорення науково-технічного прогресу

В. А. ПІДДУБНИЙ, М. О. САКАДА

СОЦІАЛЬНІ РЕЗЕРВИ НОВОВВЕДЕНЬ НА ВИРОБНИЦТВІ

Реалізація масштабних завдань економічного і соціального розвитку соціалістичного суспільства передбачає значне прискорення науково-технічного прогресу. Як зазначав у Політичній доповіді Центрального Комітету КПРС XXVII з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу М. С. Горбачов, розв'язання нових завдань в економіці неможливе без глибокої перебудови господарського механізму, смисл якої полягає в тому, «щоб на ділі підпорядкувати все наше виробництво суспільним потребам, задоволенню потреб людей, націлити управління на підвищення ефективності і якості, прискорення науково-технічного прогресу, розвиток заінтересованості працівників в результатах праці, ініціативи і соціалістичної підприємливості в кожній ланці народного господарства, і насамперед у трудових колективах»¹.

Важливу роль у вирішенні поставлених партією завдань прискорення науково-технічного прогресу відіграють трудові колективи. На XXVII з'їзді Компартії України наголошувалось, що «наші зусилля в здійсненні курсу на інтенсифікацію дадуть найбільші результати, якщо будуть добре, творчо працювати всі трудові колективи»².

Найважливішим чинником підвищення ефективності соціалістичного суспільного виробництва виступає людський фактор. «...Ми справді можемо дістати швидку віддачу, якщо приведемо в дію всі організаційні, економічні і соціальні резерви, активізуємо при цьому насамперед людський фактор, — відзначав М. С. Горбачов, — доб'ємося того, щоб кожний на своєму робочому місці працював чесно і сумлінно, результативно»³.

Така обґрунтована вимога диктує необхідність, по-перше, розглядати людину не тільки в умовах матеріального виробництва, але й в усій системі «наука — техніка — виробництво», враховувати зростаючу соціальну зумовленість НТП. У плануванні техніко-економічних показників роботи підприємств та об'єднань дедалі більша увага приділяється соціальній програмі розвитку їх трудових колективів; обґрунтованою основою для розробки їх планів стає комплексна програма науково-технічного прогресу.

Чим повніше трудовий колектив реалізує функцію суб'єкта соціального планування та управління, тим активніша його роль в науково-технічному розвитку виробництва.

Прискорення науково-технічного прогресу великою мірою залежить від виявлення й ефективного використання соціальних резервів. У широкому розумінні соціальні резерви — це все те, що пов'язане з трудовою і виробничою діяльністю людини, але ще не включене у свідому організацію суспільно-виробничого процесу (наприклад, можливості

¹ Горбачов М. С. Політична доповідь Центрального Комітету КПРС XXVII з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу, 25 лют. 1986 р. — К., 1986. — С. 40.

² Щербіцький В. В. Звіт Центрального Комітету Компартії України XXVII з'їздові Комуністичної партії України, 6 лют. 1986 р. // Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії України. — К., 1986, — С. 25.

³ Горбачов М. С. Наполегливо рухатися вперед. — К., 1985. — С. 15.

підвищення професійно-кваліфікаційного і науково-технічного рівня працівників, удосконалення організаційних структур управління виробництвом, технологічних процесів та ін.). У вузькому значенні соціальні резерви включають інтелектуальні (духовні), психологічні і фізичні можливості працівників у виробленні нових науково-технічних знань, передових методів і форм господарської діяльності, у створенні умов для їх реалізації на підприємстві та ін.⁴

Соціально-економічне, техніко-організаційне, технологічне значення використання соціальних резервів неухильно зростає. Вибіркові обстеження показують, що за змілого їх використання продуктивність праці можна підвищити на 15—20%, а в окремих випадках навіть на 60%⁵. Інші дослідження свідчать, що лише створення сприятливого морально-психологічного клімату (особливо у первинних виробничих колективах) забезпечує підвищення продуктивності праці на промислових підприємствах у середньому на 20%⁶.

Соціальні резерви є в кожному трудовому колективі. Проблема полягає в тому, що, по-перше, деякі з них важко виявити і вимірити, по-друге, для їх визначення і вивчення потрібні спеціалісти (соціологи, соціальні психологи та ін.), які на багатьох підприємствах відсутні. Тому відзначимо ті з резервів, розкрити які під силу кожному трудовому колективу, якщо він вдумливо, по-господарському поставиться до цієї справи.

Джерелом резервів передусім є: колективна й особиста відповідальність за виконання завдань, що стоять перед колективом; розвиток ініціативи, науково-технічної творчості; вдосконалення наукової організації праці; підвищення рівня освіти і кваліфікації працівників; заохочення працівників до розробки і впровадження нововведень; підвищення дієвості соціалістичного змагання; створення сприятливого морально-психологічного клімату в колективі, підвищення рівня інформаційного забезпечення з актуальних питань науково-технічного прогресу тощо⁷.

Нині в країні апробуються різні методи і форми віднайдення й використання соціальних резервів. Так, на московському заводі «Динамо» набули поширення річні і п'ятирічні плани підвищення продуктивності праці, що складаються з урахуванням виявлення і комплексного використання резервів на кожному робочому місці. На виробничому об'єднанні «АвтоЗИЛ» виник почин «Робітничій ініціативі — інженерну підтримку». Розвитку відповідальності також сприяють комплексні системи управління якістю продукції, змагання суміжників «Робітнича естафета» та ін.

Поставленим партією вимогам щодо вдосконалення організації виробництва відповідає і метод підвищення ефективності використання виробничих потужностей, посилення процесів інтенсифікації виробництва і прискорення науково-технічного прогресу на основі атестації робочих місць, який упроваджений у виробничому об'єднанні «Дніпропетровський комбайновий завод імені К. Є. Ворошилова» і схвалений ЦК КПРС.

Метод атестації і раціоналізації робочих місць не тільки дозволяє підвищити продуктивність праці за рахунок інтенсифікації виробництва, але й стає дійовим механізмом удосконалення всієї системи господарювання на промисловому підприємстві, починаючи з робочого місця. Він дає змогу у короткі строки оцінити конкретну виробничо-господарську ситуацію, виявити організаційно-виробничі резерви і здійснити заходи для їх реалізації в усіх ланках виробництва.

⁴ Див.: *Вовканич С. М.* Социальные резервы производственных коллективов в ускорении НТП. — Киев, 1984. — С. 19.

⁵ Див.: *Белоусов Р. А.* Управление факторами эффективности. — М., 1981. — С. 23.

⁶ Див.: *Иванов С.* Человек среди автоматов. — М., 1982. — С. 43.

⁷ Див.: *Управление социальными процессами в коллективе.* — Минск, 1985. — С. 113—114.

На основі атестації робочих місць за роки одинадцятої п'ятирічки на ВО «Дніпропетровський комбайновий завод імені К. Є. Ворошилова» умовно вивільнено понад 700 працівників. При цьому колектив підприємства за цей час підвищив продуктивність праці на 52,5%.

Упровадження нової техніки і технології, здійснення заходів щодо наукової організації праці забезпечили в останнє десятиріччя не менше 64% загальної приросту продуктивності праці у промисловості. Але в умовах інтенсивного розвитку виробництва цей показник недостатній. Нині аж ніяк не всі розробки, які заслуговують на увагу, впроваджуються у виробництво. Проблема впровадження — одне з вузьких місць, які гальмують науково-технічний прогрес.

На думку болгарського дослідника Х. Домозетова, до головних чинників, які стримують впровадження нововведень, належать такі: особистісні, групові і суспільні. До особистісних чинників автор залічує мотиви, інтереси, норми особи, а також її соціально-демографічні характеристики. До групових («мікросуспільних») — соціально-психологічний клімат в групі (колективі), конкретні адміністративні й організаційні умови, специфіку проблематики, систему цінностей групи (колективу). Нарешті, суспільні чинники — це загальносоціальні, економічні, а також конкретні історичні умови, громадська думка, форми соціальної регуляції тощо⁸.

Що ж саме гальмує впровадження інновацій на виробництві? Наведемо результати опитування керівників трудових колективів та інженерно-технічних працівників підприємств важкого машинобудування⁹.

Таблиця 1

Основні перешкоди щодо впровадження науково-технічних нововведень
(в % до загальної кількості опитаних)

Основні перешкоди	Новокраматорський машинобудівний завод		ВО «Конвейер»	
	керівники	ІТП	керівники	ІТП
— тривала і складна процедура впровадження	43,1	31,6	36,0	44,4
— відсутність організаційних і технічних умов	26,9	12,8	21,3	9,5
— напружена робота над впровадженням недостатньо матеріально і морально стимулюється	17,5	19,5	15,8	14,8
— низький професійний рівень працівників	8,1	3,8	12,6	9,5
— відсутність належної творчої атмосфери у колективі	6,9	4,5	9,8	7,4
— відсутність заінтересованості у керівників	16,9	26,3	4,4	14,3

Як свідчать дані (табл. 1), існують різні об'єктивні і суб'єктивні фактори негативного впливу на впровадження нововведень: організаційно-технічні, управлінські, економічні, соціально-професійні, соціально-психологічні та особистісні. В більшості своїй опитані працівники двох підприємств майже одноставні в своїй оцінці основної перешкоди у цій справі.

⁸ Домозетов Х. Нововведення в введрання. — София, 1980. — С. 52.

⁹ Опитування проводилось у грудні 1985 р. і в січні 1986 р. Всього було опитано на Новокраматорському машинобудівному заводі: 1) керівників цехових колективів (майстри, начальники дільниць, цехів та їхні заступники) — 160 чол.; 2) інженерно-технічних працівників висококваліфікованої праці (конструктори, технологи, механіки, проектувальники) — 133 чол. На Львівському виробничому об'єднанні «Конвейер» було опитано: 1) керівників цехових колективів — 141 чол.; 2) інженерно-технічних працівників висококваліфікованої праці — 149 чол.

Найбільшою перешкодою, на думку всіх категорій опитаних працівників висококваліфікованої та кваліфікованої праці, є великий інтервал у часі між початком та закінченням самої реалізації нововведення («інтервал реалізації»). Але керівники цехових колективів Новокраматорського машинобудівного заводу (НКМЗ) ставляться до перспектив впровадження нововведень критичніше (43,1%), ніж така сама категорія опитуваних на виробничому об'єднанні «Конвейер» (36,0%). Це пояснюється недостатньою увагою до організації дослідного виробництва, введення передової технології, створення творчих бригад «інженер — робітник» на НКМЗ, що відзначили 38,1% опитаних керівників.

Оптимістичніше оцінюють інтервал реалізації нововведень керівники цехових колективів ВО «Конвейер». Над впровадженням нової техніки і технології об'єднання працює в співдружності з ЦНДРобототехніки (Ленінград), Інститутом прикладної кібернетики Львівського наукового центру АН УРСР, конструкторами Експериментального науково-дослідного інституту металорізальних верстатів. Проте 44,4% інженерно-технічних працівників цього підприємства вказали на тривалість і складність даної процедури. Отже, ефективність освоєння нового ще недостатня, потребує активніших зусиль керівництва, зокрема певних організаційно-структурних змін. Важливим кроком у цьому напрямі, на думку респондентів, було б надання Проектно-конструкторському інституту об'єднання статусу Головного проектно-технологічного і науково-дослідного інституту по розробленню конвейерних систем. Це дозволило б розв'язати питання про створення організаційних і технічних умов для впровадження нововведень.

Досить важливою проблемою для Новокраматорського машинобудівного заводу, на думку керівників цехових колективів, є відсутність організаційних і технічних умов для впровадження науково-технічних нововведень (26,9%). Впровадження нововведення потребує передусім чіткої організації діяльності колективу, складання технічного завдання, де плануються виробничий ефект, технічні параметри і строки впровадження, ресурси і фонди стимулювання, визначаються рівні і форми комунікації різних лінійно-функціональних служб.

Аналіз інноваційної практики свідчить, що це досить напружена і складна діяльність, яку потрібно належним чином заохочувати. Стимулювання впровадження нововведень — необхідна складова підвищення ефективності праці інженерів. Сучасна ж система стимулювання, орієнтована в основному на поточні результати виробництва, істотно знижує темпи реалізації досягнень науково-технічного прогресу. Тому доцільно створювати для інженерно-технічних працівників спеціальні фонди матеріального заохочення, які формуються виключно за рахунок економічного ефекту від нововведень упродовж усього часу їх впровадження. Розподіл таких фондів має бути максимально персоналізований, відповідати конкретному внеску працівників і підрозділів у виконувану ними роботу.

Впровадження нововведень у виробництво вирішальною мірою залежить від «людського фактора». Тут передусім треба назвати проблеми соціально-психологічного характеру, коли недовіра до інновацій, незрозуміння пов'язаних з нею намірів виникають внаслідок попереднього негативного досвіду або недостатньої поінформованості про стратегію і тактику інноваційної політики.

Повністю усунути всі соціально-психологічні бар'єри, що стоять на шляху нововведень, досить важко, хоча й необхідно. Треба проаналізувати конкретну співвіднесеність суспільних, колективних та особистісних інтересів, виявити й усунути наявні розбіжності між ними. У конкретних ситуаціях «інноваційної поведінки» можливий різний ступінь готовності виконавців освоювати її. Чим вища ця готовність, тим інтенсивніше й ефективніше освоюється нове. Нові цілі й завдання, нові умо-

ви для їх виконання вимагають від працівника адаптації до нововведення, яка потребує певного часу.

Дослідження, проведені соціологами Московського інституту народного господарства ім. Г. В. Плеханова в ряді наукових та управлінських організацій, дозволили з'ясувати деякі форми, яких набирає психологічний бар'єр¹⁰. Передусім, це пасивні форми: відсутність у працівників переконаності в необхідності і своєчасності здійснення нововведення, у можливості реальних змін виробничої або соціально-психологічної ситуації в колективі; відсутність бажання поліпшити звичні форми і методи праці, організаційну структуру, механізми прийняття рішень; відсутність готовності взяти особисту участь у заходах щодо реалізації нововведень, у контактах з ініціаторами нововведень; побоювання додаткових труднощів, пов'язаних з нововведенням, у своєму колективі, у себе особисто.

Активні форми психологічного бар'єру виявляються в обмеженості кола осіб, з якими контактують ініціатори нововведень, часу контактів, додаткових джерел інформації; в протиставленні кваліфікації та досвіду «своїх» і «чужих» працівників, обсягу і значення праці цих груп, норм і манери їхньої поведінки, а також розмірів їх матеріального стимулювання; у висуненні все нових і нових вимог до ініціаторів нововведень під приводом необхідності дальшого поліпшення останніх.

Граничні форми психологічного бар'єру можуть спостерігатися у таких явищах: видання інформації в меншому обсязі, ніж її потребували ініціатори нововведення; недбале зберігання та безгосподарність при експлуатації обладнання, матеріалів і комунікацій, які мають стосунок до реалізації нововведень; спроби використати фінансові, трудові та матеріальні ресурси, виділені для здійснення інновацій, не за прямим призначенням.

Науковий підхід до нововведень, врахування умов їх здійснення і ставлення до інновацій працівників чи колективів дають змогу забезпечити їхню активну підтримку та реальну участь у реалізації інноваційних змін, а також нейтралізацію або ж усунення тих чи інших форм психологічного бар'єру. Значну допомогу у подоланні психологічного бар'єру можуть подати експертні опитування компетентних спеціалістів і керівників різних рівнів управління. Такий метод був застосований, зокрема, у дослідженні проблем розробки, впровадження і функціонування АСУ¹¹.

Дані названого експертного опитування дозволили визначити пріоритетність (першочерговість) проблем упровадження АСУ. Ця інформація може служити основою для прийняття обґрунтованих управлінських рішень, спрямованих на розроблення ефективних заходів для зниження рівня психологічного бар'єру.

У раціональному використанні соціальних резервів науково-технічного прогресу значну роль відіграє широкомасштабний економічний експеримент, який здійснюється з 1984 року на багатьох підприємствах народного господарства. Експеримент виступає своєрідним методом перевірки пропонованих рішень, моделювання умов функціонування об'єкта нововведень, виявлення реакції на них учасників експерименту в реальній обстановці, завдяки якому відбувається перебудова принципів, методів, організаційних форм господарської діяльності. Не можна сподіватися на успіх у цій діяльності, якщо разом з реорганізацією методів і способів господарювання не буде забезпечено перебування психології людей. Від того, як швидко й ефективно здійснюються зміни у масовій психології керівників, спеціалістів, робіт-

¹⁰ Див.: Антонюк В. И. Инновации и психологический барьер // Психологические аспекты управления. — М., 1984. — С. 56—57.

¹¹ Экспертная оценка социальных проблем внедрения и функционирования АСУ // Социальное управление и АСУ / В. Г. Войцеховский, В. С. Панюков, В. А. Поддубный, Н. А. Сакада. — Киев, 1983. — С. 141 — 159.

ників, залежатиме у кінцевому підсумку соціальна та економічна ефективність експерименту.

Підприємства галузей, які працюють в умовах великомасштабного експерименту, мають значні власні ресурси для розвитку науки і техніки. Частина їх може бути використана для стимулювання замовлень на дослідження й упровадження їх результатів. Одночасно це дозволить підвищити матеріальну відповідальність науково-дослідних інститутів і проектних організацій за кінцевий результат їх діяльності.

Прискорення науково-технічного прогресу передбачає постійне підвищення і раціональне використання творчого потенціалу інженера — наймасовішого провідника прогресу. Нині соціальний прошарок інженерно-технічних працівників становить більш як 7 млн. чол.¹² Така значна творча сила повинна на практиці відповідати сучасним вимогам інтенсифікації суспільного виробництва.

На сучасному виробництві відбуваються позитивні зміни в змісті праці інженерно-технічних працівників. По-перше, впровадження обчислювальної техніки, розвиток нових систем управління виробничими процесами та автоматизованого проектування зумовлюють безпосередній контакт працівників з ЕОМ, участь у впровадженні та експлуатації АСУ. Це якісно змінює технічну оснащеність і зміст праці інженерно-технічних працівників. По-друге, набувають розвитку цільові і колективні форми організації праці ІТП, зокрема в межах тимчасових науково-виробничих підрозділів, що розробляють важливі народно-господарські проблеми, і аналогічних колективів, які розв'язують науково-технічні завдання міжгалузевого характеру. По-третє, в результаті широкомасштабного господарського експерименту відбувається розширення прав і відповідальності підприємств за результати своєї діяльності, що і собі потребує перебудови самого типу економічного мислення ІТП, підвищення їхньої ініціативи та діловитості, вміння знаходити нестандартні організаційні і технічні рішення, які б забезпечували значне підвищення продуктивності їхньої праці.

Важливою характеристикою творчого потенціалу інженера є професійно-кваліфікаційний рівень, який виступає одним з визначальних факторів ступеня готовності до висококваліфікованої праці для забезпечення інтенсифікації науково-технічного прогресу. Між тим дослідження, проведені нами на Новокраматорському машинобудівному заводі і Львівському виробничому об'єднанні «Конвейер», колективи яких працюють в умовах економічного експерименту, свідчать про недостатність знань ІТП для виконання своїх функцій.

Під час аналізу даних (табл. 2) звертає на себе увагу та обставина, що в сучасних умовах зростає дефіцит економічних знань. Потребу в них мають 20,7% керівників і 20,8% інженерно-технічних працівників Новокраматорського машинобудівного заводу та 18,9% керівників і 12,5% інженерно-технічних працівників ВО «Конвейер». Експеримент ставить до керівника вимогу відповідної економічної компетентності. Концепція виконання виробничого плану будь-якою ціною нині неприйнятна. Крім усього іншого, часто-густо вона завдає і значної моральної шкоди. Тому в нових умовах особливої уваги потребує підвищення рівня економічних знань. Саме економічна компетентність керівника дозволяє значно активізувати людський фактор у галузі виробничої діяльності, найповніше реалізувати принципи соціалістичної діловитості.

Надійним засобом ефективного впровадження і використання нової техніки є орієнтація на пряму залежність матеріальної винагороди всіх працівників і колективів від кінцевих результатів їхньої діяльності.

Для праці в нових умовах важливі ґрунтовніші знання не тільки в галузі організації виробництва, але й знання соціології, соціальної

¹² Див.: *Заблоцкий В. Ф., Спивак П. Е., Порошина Т. С.* Професійно-кваліфікаційний рост кадрів и підвищення качества трудового потенціала. // *Управление качеством трудового потенціала.* — Киев, 1985. — С. 123.

психології, етики, які становлять неодмінну умову оптимального використання соціальних методів керівництва людьми. Гостру потребу в цих знаннях відзначили 16,5% керівників НКМЗ і 13,9% — ВО «Конвейер», а також 13,9% інженерно-технічних працівників НКМЗ і 11,2% — ВО «Конвейер».

Таблиця 2

Потреба в знаннях для праці в нових умовах (в % до загальної кількості опитаних)

Знання	Новокраматорський машинобудівний завод		ВО «Конвейер»	
	керівники	ІТП	керівники	ІТП
економічні	20,7	20,8	18,9	12,5
в галузі організації виробництва і пормування праці	18,6	4,6	17,1	8,2
— управлінської діяльності (педагогіка, психологія, етика)	16,5	13,9	13,9	11,2
— застосування обчислювальної техніки і АСУ	5,8	24,3	5,7	15,8
— раціональної організації особистої праці	14,6	9,8	8,2	11,8
— технології й організації впровадження науково-техн. нововведень	7,9	8,1	14,9	9,2
у сфері інженерної підготовки	2,7	8,1	6,8	10,5
— організації технології виробництва	6,7	5,2	7,1	6,3
— фінансово-комерційній	4,3	3,5	3,5	11,2

Значна частина ІТП Новокраматорського машинобудівного заводу і виробничого об'єднання «Конвейер» (24,3% і 15,8% відповідно) має потребу в набутті знань з обчислювальної техніки, прогресивних форм і методів її використання, з експлуатації гнучких автоматизованих виробництв та їх елементів.

Науково-технічна революція потребує докорінної перебудови змісту, форм і методів підготовки і підвищення кваліфікації ІТП. Але в навчальних програмах технічних та економічних вузів приділяється недостатня увага практичному освоєнню ЕОМ, методам автоматизованого проектування, формуванню навичок управління трудовими колективами.

Розкриттю творчого потенціалу ІТП заважає і система їх посадової мобільності. Як свідчать дослідження лєнінградських соціологів, на машинобудівних підприємствах і об'єднаннях 45—57% «рядових» ІТП понад п'ять років перебувають на своїй посаді без найменшого професійного просування, незважаючи на те, що основну їх масу (68—71%) становлять кадрові працівники¹³.

Багато працівників інженерних служб опинились у полоні вузької спеціалізації, з чим пов'язано чимало гострих суперечностей. Так, спеціалізація, сприяючи підвищенню продуктивності праці, разом з тим не дозволяє працівникові всебічно розкривати свої здібності.

Одним із шляхів розв'язання завдань інтенсифікації науково-технічних розробок є створення науково-виробничих комплексів. Вони об'єднують конструкторські і технологічні підрозділи наукової частини і виробництва і відповідають як за технічний рівень розробок, так і за технічний рівень серійного виробництва¹⁴. Принципового значення тут набуває та обставина, що конструктори заздалегідь знають, де буде освоюватись той чи інший прилад, які технічні і організаційно-господарські можливості цього виробництва, кваліфікація кадрів тощо. Їхня діяльність оцінюється залежно від того, як швидко і з якими витратами

¹³ Див.: Рабочий и инженер. — М., 1985. — С. 182.

¹⁴ Див.: Филатов О. В. На повестке дня — научно-производственные комплексы // Экономика и орг. пром. пр.-ва. — 1985. — № 9. — С. 5—24.

трудовах та матеріальних ресурсів відбувається серійне виробництво нової техніки.

У таких об'єднаннях конструктор, як показують обстеження, почав предметніше цікавитись оснащенняю нового виробництва, кваліфікацією кадрів, усіма можливостями, які має цех або дільниця, що освоюють створену ним нову техніку або технологію. Разом з цим у нього виникає потреба в нових знаннях — як своїх фахових, так і широкого профілю, в оптимальному поєднанні загальної і професійної освіти, практичному оволодінні фахом, дальшому розширенні та поглибленні знань як за допомогою організованих форм навчання, так і шляхом самоосвіти.

В умовах сучасного науково-технічного прогресу найбільший ефект реалізації резервів технічної творчості на виробництві досягається вмілим поєднанням знань і досвіду інженерів з ініціативою та майстерністю робітників. Активна допомога інженерно-технічних працівників робітникам у технічній творчості сприяє розвитку і зміцненню їхньої творчої співдружності.

Включення робітника у творчий колектив покладає на нього додаткове соціально-психологічне навантаження, потребує відповідального ставлення до свого місця у виробничому осередку, піднесення рівня знань, розвитку творчого потенціалу. У творчих колективах створюється своя структура міжособових зв'язків і відносин з приводу творчої діяльності, система поглядів, норм, цінностей, які певним чином стимулюють діяльність членів даної спільності, регулюють їхні відносини.

Подальше розгортання науково-технічного прогресу значною мірою залежить від рівня поінформованості трудових колективів. Оперативна і надійна інформація має першорядне значення для прискорення науково-технічного прогресу. Вона стимулює народження нових ідей і рішень, зберігає творчий час та інтелектуальні сили. Але хоч як вдосконалювалася б система інформаційного забезпечення, вона лише підмога для спеціаліста у пошуку нових ідей. Тому в справі прискорення науково-технічного прогресу набуває значної ваги інформаційна активність працівника та колективу в цілому. Їм мають бути притаманні такі якості, як націленість на засвоєння та використання нових знань, набутого досвіду, готовність до виробничого ризику. Отже, інформаційна активність характеризує позитивне ставлення людей до використання нагромадженого інформаційного потенціалу і його примноження з метою прискорення науково-технічного прогресу.

На розв'язання проблеми впровадження нововведень впливає, отже ціла сукупність об'єктивних і суб'єктивних факторів, дія яких відбувається на соціально-економічному, організаційно-управлінському, соціально-професійному та особистісному рівнях. Соціально-економічний рівень впливу на інноваційну активність, як показали наше та інші дослідження, має за передумову створення відповідної системи стимулювання особистих трудових зусиль працівників, спрямованих на прискорення процесів оновлення виробництва. На організаційно-управлінському — такою передумовою є прогресивні форми організації праці колективу й окремих працівників. Важливими чинниками є також професійні, ділові, функціональні характеристики працівників. Дослідження виявили значний резерв у використанні цих факторів, зокрема в діяльності інженерно-технічних працівників, найбільш масового загону ініціаторів прискореної реалізації досягнень науково-технічного прогресу.

Для усунення психологічного бар'єру і дальшого піднесення ефективності впровадження нововведень потрібно істотно змінити деякі психологічні стереотипи, які склались в ряді наукових, інженерних, управлінських колективів; навчитися формувати й стимулювати в них інтерес до інноваційної діяльності, виховувати потяг до нового в студентській аудиторії, у трудового колективу та науковців.

Важливим засобом пошуку соціальних резервів нововведень, виявлення вузьких місць їх використання виступають соціологічні дослідження. Вони дозволяють ініціаторам і організаторам нововведень значно оптимізувати процес впровадження нового в господарську практику.

Нині, підкреслив Генеральний секретар ЦК КПРС М. С. Горбачов, максимальна мобілізація соціальних резервів стає нагальною суспільною проблемою. «Йдеться про організаційно-економічні та соціально-психологічні фактори, краще використання створеного виробничого потенціалу, підвищення дієвості стимулювання праці, зміцнення організованості і дисципліни, подолання безгосподарності»¹⁵.

Динамічний розвиток соціалістичного виробництва, підкреслювалось на XXVII з'їзді КПРС, потребує дедалі повнішого використання можливостей, які відкриває науково-технічний прогрес, наполегливішого застосування досягнень науки, техніки та передового досвіду, створення економічних і організаційних умов, що стимулюють високопродуктивну працю. Глибина якісної перебудови народного господарства країни, масштаби і темпи її залежать від творчої активності трудящих, від міри їхньої участі у прискоренні науково-технічного прогресу. Тому таку важливу роль набуває ініціатива, інноваційний пошук, оволодіння передовим досвідом, вміння реалізувати соціальні резерви, які має кожний трудовий колектив.

* * *

В статье рассматриваются социальные резервы ускорения научно-технического прогресса, условия их эффективного использования и воспроизводства. Раскрывается взаимосвязь планирования научно-технического прогресса и социально-экономического развития общества. Анализируются основные трудности выявления и реализации социальных резервов, одним из факторов реализации которых выступает хозяйственное экспериментирование. На основе конкретно-социологических исследований работы предприятий в условиях крупномасштабного экономического эксперимента выявлены возможности повышения творческой активности работников и трудовых коллективов, развития инновационного поиска для интенсификации научно-технического прогресса.

¹⁵ Горбачов М. С. Політична доповідь Центрального Комітету КПРС XXVII з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу, с. 50.

ВИДАВНИЦТВО «НАУКОВА ДУМКА» ВИПУСКАЄ В 1986 РОЦІ ТАКУ КНИГУ:

ЧЕ МЕР И С А. Т. СОЦИАЛЬНЫЙ ПРОГРЕСС И НТР. — 10 л. — 35 к.

На великому фактичному матеріалі розкривається марксистсько-ленінське розуміння історії розвитку засобів праці і техніки, розглядається механізм соціального і науково-технічного прогресу, значення НТР для дальшого вдосконалення соціалізму. Дається критика деяких технократичних перекичень теорії суспільного розвитку

Розрахована на масового читача.

Р. Х. ШАКУРОВ

ЗРОСТАННЯ РОЛІ ЛЮДСЬКОГО ФАКТОРА В УПРАВЛІННІ

(Соціально-психологічний аспект проблеми)

Завдання прискорення темпів соціально-економічного розвитку країни на основі використання найновіших досягнень науково-технічного прогресу пов'язане з дальшим посиленням ролі людини в усіх сферах суспільного життя. Як зазначав у Політичній доповіді Центрального Комітету КПРС XXVII з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу М. С. Горбачов, «будь-які наші плани повиснуть у повітрі, якщо залишать байдужими людей, якщо ми не зуміємо пробудити трудову і суспільну активність мас, їх енергію й ініціативу. Повернути суспільство до нових завдань, спрямувати на їх розв'язання творчий потенціал народу, кожного трудового колективу — така найперша умова прискорення соціально-економічного розвитку країни»¹.

За словами В. І. Леніна, людина — головна продуктивна сила суспільства, вона є творцем усього нового, прогресивного, в тому числі нової техніки і технології, прогресивних організаційних структур, ефективних форм і методів управління. Особливо велика роль належить людині в системі управління. Як показує досвід, висококваліфікований, політично зрілий організатор виробництва, посідаючи ключову позицію в системі управлінських відносин, може за відносно короткий строк створити згуртований колектив і привести його до високих результатів. І навпаки, некваліфіковані дії, прорахунки в роботі керівника будь-якої ланки зводять нанівець результати праці всього колективу, підривають його творчий потенціал.

Вдосконалення управління господарським механізмом є сьогодні одним з невідкладних завдань: від його успішного розв'язання залежить дальше прискорення темпів соціально-економічного розвитку країни. У цій великомасштабній роботі треба активніше спиратися на ініціативу трудящих. У Звітній доповіді Центрального Комітету Компартії України XXVII з'їздові Комуністичної партії України підкреслено: «Необхідно круто повернути увагу наших кадрів до розв'язання всіх завдань, що забезпечують прискорення науково-технічного прогресу, добитися, щоб кожний керівник, спеціаліст, робітник не тільки глибоко розумів життєву необхідність докорінних перетворень у техніці і технології, а й усе робив для їх здійснення, відповідав за це»².

Років 10—15 тому визначальна роль людини в прийнятті і реалізації управлінських рішень не усвідомлювалась повною мірою. Головні надії в удосконаленні управління економікою, народним господарством покладались здебільшого на техніку, на автоматизовані системи управління. Вважалось, що достатньо впровадити в народне господарство АСУ — і основні труднощі управлінської діяльності будуть усунені. Але життя не підтвердило таких спрощених прогнозів. Виявилось, що

¹ Горбачов М. С. Політична доповідь Центрального Комітету КПРС XXVII з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу, 25 лют. 1986 р. — К., 1986. — С. 105.

² Щербіцький В. В. Звіт Центрального Комітету Компартії України XXVII з'їздові Комуністичної партії України // Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії України. — К., 1986. — С. 17.

кардинальні зміни в управлінні економікою пов'язані насамперед з активізацією людського фактора. Як підкреслював М. С. Горбачов, мало визначити правильну політику, взяти правильний курс, прийняти хороші рішення. «Щоб добитися успіху, треба трудитися цілеспрямовано, діяти послідовно, активно залучати до роботи всіх трудящих, увесь народ»³.

Проблема активізації людського фактора передбачає як важливу складову свого розв'язання корінну ломку усталених стереотипів і стилю поведінки, звичок, інертності мислення. Ленінські слова щодо страшної сили звички⁴ набувають нині великого соціально-політичного звучання. У практичному подоланні цієї «сили звички» важливе значення має соціально-психологічне вивчення власне «людського аспекту» функціонування управлінських систем. Як справедливо зазначає Є. В. Емельянов, «центр ваги досліджень науки про управління поступово переноситься в галузь завдань, пов'язаних з проблемою управління колективами людей... Одним із першорядних завдань, які стоять перед наукою про управління системами, що розвиваються, є побудова моделі її основного «елемента» — людини»⁵. Соціальна психологія відіграє головну роль у вивченні колективу і поведінки людини в ньому, особливостей різних соціальних спільностей, взаємодії індивіда і групи, керівників і підлеглих. Останніми роками соціологи, соціальні психологи, представники інших дисциплін, що вивчають проблеми управління, зробили значний крок вперед у дослідженні місця і ролі людського фактора в системі управлінської діяльності (В. Г. Афанасьєв, К. К. Грищенко, О. Л. Журавльов, Є. С. Кузьмін, Б. Д. Паригін, Є. І. Суїменко та ін.). Але масштаби цих досліджень ще не відповідають запитам суспільної практики.

Як показують дослідження, керівники багатьох підприємств гостро відчують дефіцит соціально-психологічних знань. У практиці управлінської діяльності перед ними часто-густо виникають проблеми, які можна кваліфіковано розв'язати лише на основі знання певних соціально-психологічних закономірностей. Не випадково більшість слухачів інститутів підвищення кваліфікації управлінських кадрів вважають соціальну психологію однією з найважливіших дисциплін у своїй професійній освіті⁶. На жаль, тривалий час у нас недооцінювалася соціальна значущість соціально-психологічних досліджень. Інерція такого способу мислення дається взнаки ще й сьогодні: практиці управлінської діяльності явно бракує добротних, ґрунтовних досліджень із соціально-психологічних закономірностей поведінки особи в трудовому колективі і соціальній групі.

Соціально-психологічні знання необхідні передусім для правильної постановки справи добору кадрів, для успішної реалізації ленінських принципів кадрової політики. Ефективне застосування цих принципів передбачає не тільки ґрунтовну обізнаність в економічних, соціальних, політичних особливостях «стану сучасного моменту» (В. І. Ленін), але й у психологічних закономірностях управлінського процесу. Знання останніх, зокрема, дає змогу сконструювати певну «еталонну модель» особи керівника, кінце потрібну нині для здійснення правильного добору організаторів виробництва. Безперечно, ця «еталонна модель» повинна мати за свій елемент загальні вимоги до керівника будь-якого типу. Водночас до неї потрібно вводити елементи, які відображають особли-

³ Горбачов М. С. Активно діяти, не втрачати часу: Виступ на зустрічі з колективом Дніпропетр. металургійн. заводу, 26 черв. 1985 р. — К., 1985. — С. 7—8.

⁴ Див.: Ленін В. І. Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі. // Повне збір. творів.— Т. 41. — С. 26.

⁵ Емельянов Е. В. Организационные системы управления: принципы построения структурных схем. // Актуальные проблемы управления. / Под ред. В. Г. Шорина. — М., 1972. — С. 121.

⁶ Див.: Шакуров Р. Х. Социально-психологические проблемы совершенствования управления профтехучилищем. — М., 1984. — С. 29—31; Шакуров Р. Х. Наука управления людьми. // Известия. — 1985. — 26 февр.

вості посади керівника і його діяльності. Отже, розробка даної моделі передбачає відповіді насамперед на такі питання: яка закономірність у появі нових вимог до особи керівника мірою зміни змісту і умов його діяльності і які тенденції характеризують цю зміну сьогодні? В теоретичному плані розв'язання цих питань означає побудову соціально-психологічної концепції особи керівника. Нині ми перебуваємо лише на початку шляху до вироблення такої концепції. Значною перешкодою тут є насамперед відсутність ґрунтовних соціологічних і соціально-психологічних досліджень.

Правильне уявлення про вимоги до керівника — тільки один із аспектів розв'язання такої складної проблеми, як добір і розстановка кадрів. Інший, не менш важливий аспект її становить правильний соціальний і професійно-кваліфікаційний діагноз кандидатури на заповнення вакансії. Соціальним психологам належить зробити свій вагомий внесок у розробку цього питання.

Дедалі більшого значення в роботі з кадрами набувають питання підвищення рівня їхньої кваліфікації, освіти і виховання, постійне вдосконалення стилю керівництва. Як зазначив у Політичній доповіді Центрального Комітету КПРС XXVII з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу М. С. Горбачов, «будь-яка перебудова господарського механізму... починається з перебудови свідомості, відмови від усталених стереотипів мислення і практики, чіткого розуміння нових завдань»⁷. Така кардинальна переорієнтація потребує зокрема створення високо-ефективної мережі навчальних закладів для підвищення кваліфікації кадрів. Перед соціальною психологією у зв'язку з цим відкривається широке поле діяльності: це, насамперед, вивчення соціально-психологічних особливостей стилю діяльності керівника і умов її ефективності, способів зміни «стандартів» поведінки керівника як певного роду психологічних установок, механізмів його особистісного впливу на колектив тощо. Соціально-психологічні знання є умовою визначення як змістової (чого навчати?), так і процесуальної (як навчати?) сторін підвищення кваліфікації управлінських кадрів.

Особливо актуальним є питання про стиль діяльності сучасного керівника. Виходячи з ленінських вимог до стилю партійного керівництва, ми можемо розробити динамічні моделі діяльності різних категорій спеціалістів з урахуванням особливостей їхньої праці. Як показали дослідження, стиль діяльності керівника будь-якої ланки разом із загальними рисами має й особливі, що визначаються професійно-ранговими чинниками, а також одиничні, пов'язані з місцевою специфікою умов діяльності (характер колективу, рівень його розвитку, стосунки керівника з підлеглими) та індивідуальні (які впливають із своєрідності, неповторності особи самого суб'єкта діяльності). У порівнянні зі способом життя особи стиль її діяльності більш динамічний. Одночас він тяжіє до психологічної усталеності й своєрідного «соціального консерватизму». На жаль, ці моменти стилю керівництва, не кажучи вже про його теорію, майже зовсім не розроблені в нашій соціально-психологічній літературі. Неораною цілиною лишається головне питання: як змінюються вимоги до стилю залежно від зміни умов діяльності? Недостатньо досліджені різні сторони структури стилю, типологія стилів, механізми впливу на продуктивність праці колективу.

Своєрідний «вакуум» концептуальних ідей полегшує проникнення в нашу соціальну психологію поглядів буржуазних теоретиків. Так, протягом двох останніх десятиріч з публікації в публікацію переходить «авторитарно-демократична» концепція стилю керівництва, яку свого часу висунув американський соціальний психолог К. Левін. Між тим марксистсько-ленінський підхід до названої проблеми, що передбачає

⁷ Горбачов М. С. Політична доповідь Центрального Комітету КПРС XXVII з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу, с. 46.

аналіз професійної діяльності під кутом зору об'єктивних, соціально детермінованих вимог до неї, дозволяє розкрити справжні сутнісні характеристики стилю керівництва, які зумовлюють його багатомірну структуру і, зокрема, становлять основу таких його виявів, як демократизм або авторитарність. Головним методологічним орієнтиром у розв'язанні цього питання є лєнінська концепція стилю керівництва, що дає можливість всебічно і ґрунтовно проаналізувати й оцінити названі вияви згідно з критеріями партійної принциповості, колективності і єдиначальності, діловитості і новаторства, гуманності і вимогливості, соціалістичної підприємливості і відповідальності, вміння розв'язувати поточні завдання в їх нерозривному зв'язку з перспективними. Лише за такого багатомірно-функціонального аналізу можливі реалістичні оцінки і своєчасне внесення корективів у стиль діяльності керівника.

Прямий вихід у практику мають дослідження, що розкривають соціально-психологічні механізми управлінського впливу. Серед них на особливу увагу заслуговує проблема вивчення авторитету. Дослідження показують, що «ефективного» керівника від «малоефективного» відрізняє насамперед високий морально-психологічний, неформальний авторитет серед підлеглих⁸. У зв'язку з цим висловлюється думка, що ключ до успішного керівництва — у здатності керівника здобути авторитет у колективі.

Природа авторитету вивчена на сьогодні досить слабо. Виправданням цьому може слугувати хіба що складність (якщо не загадковість) даного соціально-психологічного феномена. Не випадково в буржуазній соціологічно-психологічній літературі подибуємо безліч, сказати б, «містичних» концепцій авторитету, які жодною мірою не вписуються в систему сучасних наукових знань про людину.

Нині потреба в соціально-психологічній концепції авторитету на основі діалектико-матеріалістичних принципів стає дедалі відчутнішою. Але в цьому напрямі дослідження майже не ведуться. Першочергової уваги потребує аналіз такої складової авторитету, як довіра, що є глибоким чинником впливу на людську свідомість. Збереження і зміцнення довіри є головною передумовою ефективного управління. В теоретичному плані складність цієї проблеми полягає в тому, що її дослідження передбачає введення в аналіз багатьох «побічних», а насправді «суміжних» проблемних вузлів. Це надає їй статусу міждисциплінарної проблеми, зумовлює багатаспектність вивчення феномена довіри. Так, його можна вивчати в плані особливостей формування довіри до особи залежно від соціального статусу останньої, характеру міжособового спілкування у формальних і неформальних групах, з погляду закономірностей становлення або «руйнування» довіри тощо.

Соціально-психологічні дослідження покликані відігравати дедалі значнішу роль в удосконаленні методів підвищення кваліфікації кадрів. Останніми роками набули великого поширення активні методи навчання, і зокрема — метод рольових і ділових ігор, який передбачає залучення особи до моделювання реальних умов здійснення власної діяльності. Ефективність такого методу навчання, як показують соціально-психологічні дослідження, надзвичайно висока. Але, на жаль, «репертуар» ділових і рольових ігор поширюється здебільшого лише на техніко-економічну і адміністративно-організаційну сторони управління і майже зовсім не зачіпає його соціально-психологічних аспектів. Такий стан справ легко пояснити загальним відставанням соціальної психології. Проте корені цього явища глибші: їх потрібно шукати не так у теорії, як у практиці, — зокрема в тому, що необхідність психологічної підготовки керівника все ще не усвідомлюється у нас як практична потреба. У країнах Західної Європи, у США, Японії давно вже при-

⁸ Див.: Шакуров Р. Х. Социально-психологические проблемы руководства педагогическим коллективом. — М., 1982. — С. 206.

діляється велика увага соціально-психологічному тренінгу в процесі підготовки і підвищення кваліфікації керівників. Так звані Т-групи стали невід'ємним атрибутом навчання спеціалістів і завойовують нові позиції⁹. Корисність такої підготовки керівників усіх ланок управління не викликає сумнівів. Проте в нашій країні апробація подібних методів тільки розпочалась і, по суті, не виходить за межі аматорських вправ. Вважаємо, що наспів час залучити наукові сили для створення і цього важливого напрямку прикладної соціальної психології, який дістав широке міжнародне визнання.

Важливим елементом роботи з кадрами є вироблення об'єктивних критеріїв для оцінки їхньої діяльності. Розробка і вибір цих критеріїв мають здійснюватися в руслі створення загальної концепції управлінських функцій. До останнього часу теоретичні розвідки в цьому напрямі явно відставали від життя. Ще й сьогодні в багатьох дослідженнях із соціального управління відтворюються схеми управлінських функцій, запозичені з «теорій» капіталістичного менеджменту, згідно з якими управління постає як процес реалізації функцій, що послідовно змінюють одна одну, — планування, організація, координація, контроль. Такий формально-поетапний підхід до управління створює ілюзію, що дані функції, будучи типовими для будь-яких соціально-економічних умов, начебто позбавлені певного соціально-історичного і класового змісту. З цього роблять висновок, що ефективність управління має оцінюватись за проміжними, формально-операційними показниками — технічними чи плановими: за кількістю організаційних заходів, системою перевірок і контролю та ін. Як наслідок маємо, що пропонувані моделі управління орієнтують на оцінку діяльності керівників за формально-бюрократичними критеріями, можуть призводити до порушення норм і принципів управління соціалістичним народним господарством.

Важливі соціально-практичні орієнтири рішучого поліпшення теорії і практики управління містяться в матеріалах XXVII з'їзду КПРС і XXVII з'їзду Компартії України. В них підкреслюється необхідність оцінювати діяльність трудових колективів і їх керівників за кінцевими результатами, причому не тільки виробничою, але й соціально-виховною, ідеологічною діяльністю. Така вимога органічно впливає із сутності системи соціального управління, спрямованого на ефективну реалізацію всіх функцій трудового колективу — виробничих, ідейно-виховних, соціальних, соціально-психологічних. Тому головний критерій оцінки ефективності управління становить якість реалізації цих функцій. Перед дослідниками постає завдання виявити їх конкретно-емпіричний зміст, а також віднайти критерії і методики, за допомогою яких можна об'єктивно оцінювати ефективність їх здійснення. Внесок соціальних психологів у розв'язання цього завдання полягатиме в тому, щоб глибоко і всебічно вивчити фактори, що впливають на задоволеність людей своєю працею, їхню організованість і дисциплінованість, високоякісну трудову діяльність, на ініціативність, активну участь в управлінні колективом, вироблення почуття господаря, відповідальності за доручену справу.

Соціальна психологія має досліджувати не тільки суто суспільно-психологічні явища (особу, психологію соціальних спільностей та ін.), але й ті аспекти управління, які традиційно розглядаються іншими науками (економічні, політичні, організаційні, правові). Візьмемо, наприклад, питання економічного стимулювання праці. Відомо, що стимули мають відповідно впливати на людську свідомість і поведінку, отже, з психологічного боку — відповідати цілому ряду критеріїв: скажімо, легко сприйматися, пробуджувати бажання добре працювати, постій-

⁹ Див.: *Роцин С. К.* Западная психология как инструмент идеологии и политики. — М., 1980. — С. 257.

но вдосконалювати професійну майстерність та ін. Звідси зрозуміло, що недостатня ефективність методів стимулювання може мати причини і суто соціально-психологічні. Які саме? Це треба спеціально досліджувати в кожному конкретному випадку. Так, слабка дієвість стимулів може пояснюватися їх великою кількістю (тут діє своєрідний «психологічний поріг» сприйняття), певною емоційною забарвленістю, особистиними переживаннями й оцінкою (наприклад, для малооплачуваного працівника 20 крб. додатку до заробітної плати є значним стимулом, для високооплачуваного — незначним). На такі соціально-психологічні особливості дії стимулів треба зважати в розробленні системи матеріального і морального стимулювання і, конкретно, у впровадженні норм матеріального заохочення.

Своєрідна психологічна девальвація матеріальних стимулів може істотно впливати на напругу соціалістичного змагання, знижуючи його загальний рівень¹⁰. Часто-густо стимули, до яких вдаються організатори змагання, виявляються нижчими порогу емоційної реакції сучасного працівника. Ця зросла «вимогливість» до стимулів пов'язана насамперед з підвищенням добробуту радянських людей, вдосконаленням соціалістичного способу життя, зміцненням його матеріальних і духовних основ. Наприклад, для сучасної молоді, як показують результати соціологічних досліджень, значно зросла цінність вільного часу, виробничого комфорту, творчого змісту праці. Ці зміни в структурі ціннісних орієнтацій, внутрішньо пов'язані з мотиваційно-психологічними особливостями життєдіяльності особи, потрібно враховувати в розробленні дійових стимулів підвищення продуктивності і якості праці.

Нині проблема психологічних чинників праці людини розглядається головним чином в інженерній психології. На наш погляд, потрібно розширити рамки відповідних досліджень, адже без врахування психологічного (власне — людського) фактора не може розв'язуватись жодна управлінська проблема: хай то буде розробка нових організаційних структур, адміністративних, правових і економічних регулятивів господарської діяльності, матеріальних і моральних стимулів праці та ін. Тільки за такого підходу можна позбавитись одностороннього «техніцизму» в удосконаленні системи управління народним господарством, сподіватись збільшення віддачі від капіталовкладень і впровадження досягнень науково-технічного прогресу в матеріальне виробництво.

Активізація людського фактора у зв'язку з прискоренням науково-технічного прогресу породжує ще одну групу проблем, над розв'язанням яких мають працювати соціальні психологи. Йдеться про дослідження соціально-психологічних закономірностей управління ідеологічними процесами, політико-виховною роботою в цілому. Головна проблема полягає у вивченні психологічних механізмів засвоєння особою марксистсько-ленінської ідеології — діалектико-матеріалістичного світогляду, системи політичних, економічних, правових, атеїстичних знань. Можливості соціальної психології у вивченні цих механізмів не тільки не вичерпані, але, на наш погляд, ще не розкриті. У багатьох проблемних напрямках робота тільки-но розпочинається. Щоб її стимулювати, доцільно поряд з уже існуючими прикладними галузями психологічної науки (педагогічною, медичною, торговельною, інженерною та ін.) виділити ще одну — психологію ідеологічної діяльності. По суті ми вже маємо перші її «паростки»: це окремі публікації з психології пропаганди, політичної й економічної психології, юридичної психології і психології релігії. На жаль, поки що майже не ведуться конкретні соціально-психологічні дослідження, потреба в яких дуже велика, особливо в галузях психології партійної, масово-політичної роботи, психології пропаганди і контрпропаганди, виховної роботи у виробничих колективах.

¹⁰ Арцильдов И. Пусть проигравший плачет // Лит. газ. — 1985. — 29 мая.

На тлі великого комплексу питань, який постав перед соціальною психологією, рельєфніше виявляється й важливість розроблення її власних проблем — уточнення предметної області дослідження і концептуального апарата, форм зв'язку з діалектико-матеріалістичною методологією соціального пізнання і його загально-науковими методами, віднайдення способів розв'язання міждисциплінарних проблем і засобів подолання труднощів у проведінні конкретних соціально-психологічних досліджень та ін. Одним із нагальних завдань є розширення мережі прикладних соціально-психологічних досліджень.

До проблем управління, які потребують невідкладного розв'язання, належать і такі: добір і розстановка кадрів, вдосконалення їхньої управлінської культури, стилю і методів роботи, економічних, організаційних і правових механізмів управління, критеріїв оцінки їх ефективності, а також ідеологічної діяльності. У зв'язку з цим необхідно розширювати і поглиблювати соціально-психологічні дослідження в таких напрямках: вивчення динаміки вимог до особи і стилю діяльності керівників, котра визначається змінами в об'єктивних умовах праці, професійною, ранговою і місцевою специфікою їхньої діяльності; дослідження соціально-психологічних механізмів впливу керівника на підлеглих; розробка науково-методичного інструментарію для соціально-психологічної діагностики особи з метою виявлення її здатності до управлінської діяльності; вироблення критеріїв і методів вимірювання ефективності управління за його соціально-психологічними показниками; з'ясування механізмів засвоєння особою наукових і світоглядних знань.

Розв'язання цих проблем пов'язане з низкою труднощів. Одні з них породжені недостатньою розробленістю соціально-психологічної теорії. Так, наприклад, у дослідженнях із психології міжособового спілкування слабо реалізується марксистсько-ленінське положення про опосередкування психічного відображення практикою і соціальними відносинами. Між тим як пізнавальні, так і емоційно-вольові процеси, потреби, інтереси, ціннісні орієнтації, соціальні якості особи в цілому формуються і виявляються під впливом соціально-практичної активності особи як носія конкретної сукупності суспільних відносин. На наш погляд, лише на основі використання цього положення як методологічного, регулятивного принципу можливе створення спеціальної теорії особи і стилю діяльності керівника, розкриття механізмів взаємодії і взаємовпливу працівників у системі «керівник — підлеглий». Дане положення має використовуватись і в розв'язанні прикладних проблем, зокрема в розробленні методики рольових ігор, критеріїв і методів вимірювання соціально-психологічної ефективності управління та ін.

Чимало труднощів виникає через відрив частини досліджень від актуальних потреб практики. На заваді розвитку соціально-психологічних досліджень стають і такі явища, як паралелізм (дублювання) тематики, некомплексність у здійсненні розробок, розпорошеність наукових кадрів, їх малочисельність. Лише за умови подолання цих і ряду інших недоліків соціальна психологія ефективно розв'язуватиме актуальні завдання розвитку соціалістичного суспільства, вдосконалення системи управління народним господарством, успішного проведення кадрової політики. Як зазначалось у резолюції XXVII з'їзду Компартії України на Звіт Центрального Комітету Комуністичної партії України, «в умовах крутого повороту до інтенсивних методів господарювання, ускладнення завдань, що їх висуває партія, значно підвищуються вимоги до ділових, політичних і моральних якостей кадрів. Вони повинні володіти почуттям нового, враховувати політичний зміст рішень, які приймаються, і дій, бути високодисциплінованими і відповідальними, вимогливими до себе та інших»¹¹. Для цього потрібна відповідна пси-

¹¹ Резолюція XXVII з'їзду Комуністичної партії України на Звіт Центрального Комітету Комуністичної партії України // Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії України. — К., 1986. — С. 82.

хологічна перебудова працівників, вироблення певних соціально-психологічних установок до праці в нових умовах. Перед соціальною психологією тут відкриваються широкі можливості. Виробляючи конкретну програму реалізації настанов XXVII з'їзду КПРС і XXVII з'їзду Компартії України, важливо самокритично обговорити назрілі проблеми і визначити заходи для дальшого підвищення ролі соціальної психології, як і всіх суспільних наук, у вдосконаленні управління соціальними процесами.

* * *

Усилення ролі человеческого фактора в ускоренні науко-технического прогресса требует углубления теоретических исследований проблематики социального управления и, в частности, роли личности в управленческой деятельности. Необходимы социально-психологические разработки таких вопросов, как подбор, расстановка и повышение квалификации управленческих кадров, оценка эффективности их работы, совершенствование стиля управленческой деятельности. Важно выяснить закономерности изменения требований к стилю работы руководителя в зависимости от динамики социально-исторических, социально-ситуационных, профессиональных, ранговых факторов, специфики местных условий и индивидуальных особенностей руководителя. Предстоит раскрыть социально-психологические механизмы воздействия руководителя на руководимых, формирования их взаимоотношений, их взаимного доверия, авторитета. Методологическому обоснованию этих направлений социально-психологических разработок и посвящена данная статья.

ХРОНІКА НАУКОВОГО ЖИТТЯ

ЛЮДСЬКИЙ ФАКТОР І ІДЕОЛОГІЧНА РОБОТА

5 грудня 1985 р. у приміщенні Вищої партійної школи при ЦК Компартії України відбулося засідання Круглого столу «Людський фактор прискорення соціально-економічного розвитку. Ідеологічний аспект проблеми», організоване кафедрами марксистсько-ленінської філософії, наукового комунізму, ідеологічної роботи та лабораторією з узагальнення досвіду партійної і радянської роботи.

У роботі Круглого столу взяли участь науковці Інституту філософії АН УРСР, викладачі Київського держуніверситету, співробітники Будинку політосвіти ЦК Компартії України та слухачі Вищої партійної школи при ЦК Компартії України. Відкрив засідання завідуючий кафедрою наукового комунізму, доктор філософських наук, професор В. С. Пазенок. Він звернув увагу присутніх на важливість посилення ролі людського фактора.

У ході обговорення проблеми чітко визначились три аспекти підходу до неї: за-

гально-теоретичний, ідеологічно-педагогічний та конкретно-соціологічний.

Завідуючий кафедрою ідеологічної роботи ВПШ при ЦК Компартії України, кандидат філософських наук, доцент В. С. Карпичев відзначив, що методологічною основою вивчення людського фактора є всебічно розроблена в межах історичного матеріалізму категорія суб'єктивного фактора суспільного розвитку. Перший є важливою складовою частиною другого. Структурними компонентами людського фактора виступають самі люди, їхній фізичний, морально-психологічний та інтелектуальний потенціал, їхня діяльність і відносини (передусім — у трудових колективах).

Ідеологічне забезпечення активізації людського фактора передбачає розв'язання комплексу проблем, серед яких — підвищення авторитету чесної, високопродуктивної праці, розвиток творчого підходу до прискорення науково-технічного прогресу, до організації всього суспільного життя.

(Закінчення на стор. 34).

ВІД РЕДАКЦІЇ: Під рубрикою «Проблеми формування нової людини» публікуватиметься цикл статей під загальною назвою «Життєтворчість особи». Їх підготував авторський колектив філософів, соціологів, психологів — співробітників Інституту філософії АН УРСР, інших науково-дослідних установ, вищих навчальних закладів, який нещодавно звітував книжкою «Жизнь как творчество» (К. : Наук. думка, 1985). Вона схвально прийнята науковою громадськістю і вже стала бібліографічною рідкістю.

Концептуальним стрижнем статей пропонованого циклу є ідея розглянути життя людини як процес і результат реалізації її творчих потенцій.

Л. В. СОХАНЬ

ЛЮДИНА — ТВОРЕЦЬ СВОГО ЖИТТЯ

На сучасному етапі соціально-економічного розвитку нашої країни зростає роль людського фактора в активізації економічних, політичних, соціальних, ідеологічних та інших чинників прискорення соціально-економічного розвитку суспільства на основі досягнень науково-технічного прогресу. «Успішне розв'язання намічених завдань, — підкреслено в новій редакції Програми КПРС, — партія пов'язує з підвищенням ролі людського фактора. Соціалістичне суспільство не може ефективно функціонувати, не знаходячи нових шляхів розвитку творчої діяльності мас у всіх сферах суспільного життя»¹.

В ході соціального прогресу нашого суспільства все повніше виявляється закономірність, яка була розкрита й обґрунтована основоположниками наукового комунізму К. Марксом, Ф. Енгельсом, В. І. Леніним: чим масштабнішими є історичні цілі, тим більша маса людей повинна брати участь в їх реалізації, тим важливішою є по-господарському заінтересоване, відповідальне, свідоме і активне ставлення мільйонів людей до їх досягнення. Саме спираючись на соціальну творчість мас, соціалістичне суспільство забезпечує зростання свого економічного, науково-технічного, соціального і духовного потенціалу. Як зазначив у Політичній доповіді Центрального Комітету КПРС XXVII з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу М. С. Горбачов, «та конкретна економічна і політична обстановка, в якій ми перебуваємо, саме та окрема смуга історичного процесу, через яку проходять радянське суспільство і весь світ, вимагають від партії, від кожного комуніста творчості, новаторства, вміння вийти за рамки звичних, але вже віджилих уявлень»². Здійснення великомасштабних завдань, поставлених нині партією, дозволить, як підкреслюється в Основних напрямках економічного і соціального розвитку СРСР на 1986—1990 роки і на період до 2000 року, піднести радянське суспільство на більш високий ступінь економічного і соціального прогресу.

¹ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу: (Нова ред. Прийнята XXVII з'їздом КПРС). — К., 1986. — С. 24.

² Горбачов М. С. Політична доповідь Центрального Комітету КПРС XXVII з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу, 25 лют. 1986 р. — К., 1986. — С. 6.

Зростання ролі людського фактора, детерміноване насамперед об'єктивними обставинами — розвитком суспільного виробництва, збагаченням усього ансамблю соціалістичних суспільних відносин та ін. — водночас багато в чому визначається рівнем свідомості, дисциплінованості, відповідальності та інших високих соціальних якостей людини, які характеризують її як соціалістичний тип особи. Це і зумовлює активізацію досліджень з проблем людської життєдіяльності в аспекті особистісної життєдіяльності та життєреалізації.

Останнім часом поряд із соціально-філософським осмисленням проблеми людини дедалі ширше розгортаються дослідження людського життя і життєвого шляху в рамках соціально-психологічного і психологічного підходів³. Предметом особливої уваги стає процес життєтворчості: специфіка його як особливого виду творчого самовиявлення людини, а також співвідношення суспільних та індивідуальних форм життєтворчості, стимулів і рушійних сил активності суспільства і особи в реалізації життєвих цілей, життєвих планів і життєвих програм, у свідомому творенні людиною свого життя та ін.

Життєтворчість — багатогранний процес, який охоплює всі сфери життєдіяльності людини — в їх системі і цілісності — щодо виробництва і відтворення як суспільних, так і індивідуальних форм буття. Це і створення людиною умов свого життя, виробництво необхідних життєвих засобів, формування суспільних та міжособових відносин, і створення спеціальних інститутів, які управляють суспільними відносинами і регулюють соціальну поведінку членів суспільства. К. Маркс і Ф. Енгельс писали: «Суспільна структура і держава постійно виникають з життєвого процесу певних індивідів... таких, якими вони є в дійсності, тобто як вони діють, матеріально виробляють і, значить, як вони дієво проявляють себе в певних матеріальних, незалежних від їх волі межах, передумовах і обставинах»⁴. При цьому, виробляючи умови і необхідні їм засоби до життя, люди виробляють і саме своє матеріальне життя. «Цей спосіб виробництва треба розглядати не тільки з того боку, що він є відтворенням фізичного існування індивідів. Ще в більшій мірі, це — певний спосіб діяльності даних індивідів, певний вид їх життєдіяльності, їх певний спосіб життя»⁵. Слід зазначити, що діалектика історичного процесу така, що в період своєї передісторії люди зайняті передусім творенням умов свого життя і не мають необхідних передумов для того, щоб розгорнути своє життя в усій його багатогранності і повноті. Характеризуючи цей етап суспільного розвитку, К. Маркс відзначав, що «люди ще перебувають у процесі творення умов свого соціального життя, а не живуть уже соціальним життям, відштовхуючись від цих умов»⁶. І лише зі встановленням суспільної, соціалістичної власності на засоби виробництва люди переходять в умови справді людські, і їхній життєвий процес поступово перетворюється на спосіб творчого соціального самовиявлення і саморозвитку людини як самоцілі. В новій редакції Програми КПРС відзначено, що партія приділяє постійну увагу створенню таких умов, такого рівня і структури споживання матеріальних, соціальних та культурних благ, які найбільшою мірою відповідають цілям формування гармонійно розвинутої, духовно багатої особистості.

³ Див., наприклад: *Ананьев Б. Г.* Человек как предмет познания. — Л., 1969. — 340 с.; *Спиркин А. Г.* Сознание и самосознание. — М., 1972. — 303 с.; *Леонтьев А. Н.* Деятельность. Сознание. Личность. — М., 1975. — 304 с.; *Абульханова-Славская К. А.* Диалектика человеческой жизни: (Соотношение филос., методол. и конкрет.-науч. подходов к пробл. индивида). — М., 1977. — 224 с.; *Образ жизни: Теорет. и методол. пробл. и соц.-психол. исслед.* — Киев, 1980. — 299 с.; *Стиль жизни личности: Теорет. и методол. пробл.* — Киев, 1982. — 372 с.; *Жизнь как творчество.* — Киев, 1985. — 302 с.

⁴ *Маркс К., Энгельс Ф.* Німецька ідеологія // Твори. — Т. 3. — С. 23.

⁵ Там же. — С. 19.

⁶ *Маркс К.* Економічні рукописи 1857—1861 років. // Там же.—Т. 46, Ч. 1.—С. 96.

Відповідно до марксистського розуміння суспільного процесу, людина, створюючи суспільні форми свого життя, тією чи тією мірою реалізує себе й індивідуально, особистісно — діє згідно із своїми цілями, бажаннями, інтересами, потребами, здійснюючи відповідний вибір обставин свого життя і форм своєї життєдіяльності. У розкритті даного аспекту життєдіяльності потрібно мати на увазі застереження К. Маркса стосовно того, що не слід метафізично протиставляти ці форми вияву людини, бо, по-перше, і в тому і в тому разі діяльність її має суспільний характер. Займаючись навіть такими видами діяльності, які тільки в окремих випадках можна здійснювати в безпосередньому спілкуванні з іншими людьми, відзначає К. Маркс, «навіть і тоді я зайнятий *суспільною* діяльністю, тому що я дію як *людина*»⁷. По-друге, і в тому і в тому разі людина виступає як істота суспільна. «...*Мое власне буття*, — пише К. Маркс, — є суспільна діяльність; а тому й те, що я роблю з моєї особи, я роблю з себе для суспільства, усвідомлюючи себе як суспільну істоту»⁸. По-третє, між родовою та індивідуальною формами життя немає різкої грані. «Індивідуальне і родове життя людини не є чимось *відмінним*, хоч неминуче спосіб існування індивідуального життя буває або більш *особливим*, або більш *загальним* виявом родового життя...»⁹.

Свідоме, суспільно спрямоване творення людиною свого соціального буття і створення за цими мірками свого індивідуального життя марксизм розглядає як родову сутність людини. Саме людина і тільки людина «робить саму свою життєдіяльність предметом своєї волі і своєї свідомості. Її життєдіяльність—свідома»¹⁰⁻¹¹. Один із напрямів соціального прогресу соціалістичної (комуністичної) цивілізації полягає в тому, що зі здійсненням реальних перетворень в самих обставинах і способі життя людей в їхній психології переборюється породжене системою приватновласницьких відносин відчуження родової сутності людини від конкретних індивідів, а в ідеалі кожний індивід стає носієм родової сутності, виступає як родова істота.

Отже, проблема сутності людини це, з одного боку, проблема формування людської сутності в процесі освоєння всієї сукупності конкретно-історичних суспільних відносин. Але ця проблема має і другий бік — спосіб реалізації соціальним суб'єктом своєї людської сутності. Така постановка питання, розглянута в аспекті особистісної життєдіяльності, висуває на перший план дослідження того, як особа використовує створені в суспільстві матеріальні і соціальні можливості в процесі свого життєздійснення і яку участь вона бере у розв'язанні практичних завдань, наскільки повно і багатогранно реалізує у життєтворчості свій людський потенціал.

Суб'єктами суспільного виробництва виступають тільки індивіди, але індивіди в їх взаємовідносинах, які вони як відтворюють, так і виробляють заново. Це положення К. Маркса має важливе методологічне значення для розуміння проблеми суб'єкта історії, оскільки спрямовує на розкриття ролі особи в історичному процесі. Історія вся складається з дій осіб, що, за визначенням В. І. Леніна, «безперечно являють собою діячів»¹², осіб, які перебувають у певній системі суспільних відносин. Це положення має методологічне значення і в дослідженні проблем життєвого шляху людини як її особистісної біографії.

Розглядаючи особу в контексті її суспільних зв'язків і відносин, співвідносячи її з тими або тими суспільними класами і соціальними групами, марксизм-ленінізм зовсім не розчиняє особу в соціальній

⁷ Маркс К. Економічно-філософські рукописи 1844 року. // Там же. — Т. 42. — С. 110.

⁸ Там же.

⁹ Там же.

¹⁰⁻¹¹ Там же, — С. 87.

¹² Ленін В. І. Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів? // Повне збір. творів. — Т. 1. — С. 148.

спільності. Полемізуючи із Струве, В. І. Ленін підкреслював: «Ніхто, розуміється, і не думав ніколи про те, щоб приписувати «соціальної групі самостійне, незалежне від осіб, що з них вона складається, існування...»¹³. Розвінчуючи в книзі «Матеріалізм і емпіріокритицизм» фальсифікаторів марксизму, котрі заявляли, нібито для марксизму особа — це величина, що не має значення, «випадковість», цілком підпорядкована якимсь іманентним економічним законам, В. І. Ленін писав, що у Маркса і Енгельса не можна знайти «і тіні пятаку на допущення подібної ідеалістичної нісенітничі і що з точки зору цієї нісенітничі неминуче доводить його відкинути марксизм *цілком*, з самого початку, від самих основних його філософських посылко»¹⁴.

Особа як соціальний суб'єкт в системі історично конкретних суспільних відносин, виступає: (1) учасником історичного процесу і творцем соціальної дійсності, (2) створює соціальні обставини свого індивідуального життя і типові способи життєдіяльності на основі цих обставин, (3) виробляє індивідуально-особливі умови і форми своєї життєдіяльності, є будівничим свого життєвого процесу як неповторної життєвої долі, (4) творить саму себе на основі і в процесі своєї соціально-перетворюючої діяльності. Усі ці багатоманітні форми соціальної й індивідуальної творчості, що складаються в різних соціальних структурах, відтворюються в акті життєздійснення і життєтворчості особи. Самий же життєвий процес включає в себе як практичну діяльність людини в освоєнні і перетворенні світу, так і її думки, почуття, переживання, ставлення. Тому дослідження людської життєдіяльності передбачає вивчення як фактів поведінки, так і фактів свідомості.

З позицій марксистської методології всі процеси, пов'язані зі способом життя людей, їхніми життєздійсненням і життєтворчістю, розглядаються з урахуванням класової належності індивіда, з дотриманням вимоги неодмінно зважати на те, що особа, її життєдіяльність є продуктом суспільних відносин. Тому історичний тип її розвитку визначається характером економічного, політичного, соціального, культурно-ідеологічного розвитку суспільства, класу, нації, інших соціальних спільностей, у рамках яких вона формується як соціальний суб'єкт.

У класово-антагоністичних суспільствах, де панують приватновласницькі відносини, внаслідок чого «духовна і матеріальна діяльність, насолода і праця, виробництво і споживання випадають на долю різних індивідів»¹⁵, розвиток здібностей роду «людина» відбувається «за рахунок більшості людських індивідів і навіть цілих людських класів...»¹⁶. Ця тенденція поглиблюється в умовах капіталізму, особливо на стадії його загальної кризи. Так, за даними Європейського Економічного Співтовариства серед 270 млн. чол., що проживають у належних до нього країнах, 21 млн. — неписьменні. Серед найбільших верств населення США 40% не вміють читати і писати, серед афроамериканців цей показник сягає 44%, а серед емігрантів з країн Латинської Америки — 56%¹⁷.

Роль особи як творця свого життя зростає в ході соціального прогресу, набуваючи особливого значення в процесі будівництва комунізму, найвища мета якого — всебічний і гармонійний розвиток усіх членів суспільства, створення життя, гідного людини.

В умовах нового суспільства відбувається інтенсивний процес формування життя як цілісності. Свідома, планомірна організація все більше охоплює не тільки суспільне виробництво, а й усі інші сфери життєдіяльності суспільства і особи. Саме такий тип організації життя від-

¹³ Ленін В. І. Економічний зміст народництва і критика його в книзі п. Струве. // Там же. — С. 394.

¹⁴ Ленін В. І. Матеріалізм і емпіріокритицизм. // Там же. — Т. 18. — С. 312.

¹⁵ Маркс К., Енгельс Ф. Німецька ідеологія // Твори. — Т. 3. — С. 29.

¹⁶ Маркс К. Теорія додаткової вартості. Ч. 2. // Там же. — Т. 26, ч. 2. — С. 114.

¹⁷ Див.: Культурные ценности доступны всем. // Пробл. мира и социализма. — 1985. — № 10. — С. 91; 93.

повідает сутності людини. Нормальним станом людини, за висловом Ф. Енгельса, є той, «що відповідає її свідомості і повинен бути створений нею самою»¹⁸.

У цих умовах виразніше виявляється тенденція не лише до розширення людської свободи, але й до збігу сутнісних соціально-типових та індивідуально-особливих рис у життєдіяльності членів суспільства. Соціалістичне суспільство надає першорядного значення розвитку і відтворенню тих соціально-типових характеристик способу життя людей, які адекватні сутності соціалістичних відносин. Водночас воно розширює можливості для творчості та збагачення індивідуально-особливих форм буття людей, способу і стилю їхнього життя.

Особистість, здатна творчо здійснювати життя, тобто самостійно реалізувати цілепокладаючу діяльність, розробляти свою життєву стратегію, зі знанням справи обирати цілі, а також формувати відповідні життєві обставини, характеризується особливою структурою своєї індивідуальності, духовного світу, що й формує її здатність до особливого виду творчості — життєтворчості.

Перехід до соціалістичної цивілізації пов'язаний з докорінною зміною системи життєвих цінностей, з утвердженням нового розуміння сутності і сенсу людського життя, новими оцінками багатства людини. «Багата людина, — пише К. Маркс, — це в той же час людина, яка потребує всієї повноти людських проявів життя, людина, в якій її власне втілення виступає як внутрішня необхідність, як потреба»¹⁹. Ці якості особи найбільш повно виявлятимуться в комуністичному укладі життя, одна з невід'ємних рис якого — високий рівень свідомості, суспільної активності, дисципліни і самодисципліни членів суспільства.

Життєвий шлях особи — це в певному розумінні дискретне утворення, яке складається з ряду реальних фаз, періодів, етапів, життєвих циклів. Здебільшого традиційне вивчення цього зрізу життєвого шляху людини пов'язувалося із дослідженням особливостей її життєдіяльності на ранніх етапах розвитку. Життєві цикли виділялись також відповідно до зміни статусів особи в тій чи тій сфері життєдіяльності, що дозволяло дослідникам розмежовувати типові життєві цикли, які проходить, як правило, більшість людей. Однак ці дослідження динаміки життя до останнього часу приділяли замалу увагу детермінації цього процесу соціально-психологічними факторами. Як видається, зміну етапів життєвого шляху можна розглядати як результат розвитку суперечностей у процесі життєдіяльності особи²⁰. Життєтворчість завжди виступає як розв'язання певної життєвої суперечності. Звичайно така суперечність дає про себе знати почуттям незадоволеності особи наявною життєвою ситуацією, тими чи іншими обставинами життєвої долі. Осмислити це почуття — означає «визначити» його, виявити, що живить незадоволеність, з чим вона пов'язана. Це не така проста мислительна операція, вона потребує досить високої інтелектуально-вольової, морально-психологічної і соціальної зрілості особи.

Одна з переваг соціалістичного способу життя полягає в тому, що процес життєтворчості в умовах соціалістичної організації життя здійснюється відповідно до високих гуманістичних ідеалів. В. І. Ленін відзначав, що величезна заслуга К. Маркса і Ф. Енгельса полягає в тому, що вони «підняли пролетаріат усього світу над рівнем дрібних, буденних, копійчаних завдань...»²¹.

Багатство реальних можливостей для розвитку особи в соціалістичних умовах стимулює формування багатосторонніх інтересів і потреб

¹⁸ Енгельс Ф. Діалектика природи // Маркс К., Енгельс Ф. Твори. — Т. 20. — С. 476.

¹⁹ Маркс К. Економічно-філософські рукописи 1844 року // Там же. — Т. 42. — С. 115—116.

²⁰ Див.: Стиль життя людини; Жизнь как творчество.

²¹ Ленін В. І. Передмова до листування Ф. А. Зорге // Повне зібр. творів. — Т. 15. — С. 238.

особи. Грубим спотворенням соціалістичного способу життя є вигадки апологетично настроєних буржуазних теоретиків про збіднення духовних інтересів особи соціалістичного типу.

Це спростовують дані спеціальних досліджень. Звернемося, зокрема, до результатів всесоюзного дослідження способу життя радянських людей²². Воно показало, що норми і цінності, на основі яких радянські люди організують своє життя, є в цілому відображенням соціальних цілей і завдань вдосконалення соціалістичного суспільства, соціальної і економічної політики КПРС, спрямованої на підвищення матеріального добробуту народу, зміцнення духовних основ соціалістичного способу життя, практичної реалізації принципів соціальної справедливості. Особливо наочно це виявляється в тенденції до гармонізації особистих і суспільних інтересів в реалізації у життєдіяльності особи так званих «цінностей-засобів», або інструментальних цінностей. Аналіз відповідей на питання: «Що важливо, на ваш погляд (а що — не важливо), для досягнення життєвого успіху?» — показав, що у більшості населення країни є достатньо чітка система «інструментальних» цінностей як своєрідних засобів і прийомів розв'язання актуальних життєвих ситуацій і проблем. Залежно від ступеня значущості і поширеності ці «цінності-засоби» можна поділити на три основні групи: загальної поширеності (їх вважає дуже важливими близько 50% опитаних, важливими — понад 90%); середньої поширеності (їх вважає дуже важливими — від 20 до 40% опитаних, важливими — від 70 до 90%); цінності, яких не додержується більшість населення (їх вважає важливими менше 50% опитаних).

Перша група цінностей досить однорідна за своїм характером і загальною репрезентує основні «інструментальні» цінності соціалістичного способу життя: працелюбність, сумлінне ставлення до обов'язків, чесність, принциповість, чуйність, здоров'я та ін. Друга група разом із схвалюваними в нашому суспільстві засобами досягнення життєвого успіху (освіта, здібності, талант, активна участь у громадському житті, ініціатива) називає також «цінності-засоби», які не виражають сутності соціалістичного способу життя і є специфічними для даного етапу розвитку нашого суспільства: гроші, високе громадське становище, допомога батьків, родинні зв'язки та ін. До третьої групи інструментальних цінностей можна залічити засоби досягнення життєвого успіху, котрі за своєю природою чужі соціалізму: зв'язки з «потрібними людьми», турбота про власну «персону», пристосовництво. Ця складна картина ціннісних орієнтацій має вивчатись і враховуватись у розв'язанні практичних питань соціально-виховної роботи.

Активне ставлення до життя, прагнення людини нового суспільства бути творцем, господарем своєї долі стимулюються історичними перевагами і перспективами соціалізму. За даними вищезгаданого дослідження фундаментальною рисою способу життя радянських людей є соціальний оптимізм. Приблизно дев'ять з десяти опитаних відзначили, що люди, які їх оточують, упевнені в завтрашньому дні. Переважна більшість відзначила, що вони матеріально живуть краще, ніж п'ять років тому. Істотними складовими соціального оптимізму є зміни, які відбулися у праці та її умовах, у провадненні дозвілля, у поліпшенні взаємин у сім'ї, в роботі сфери обслуговування і культурно-масових установ. З відповідей опитаних видно, що 73,3% чол. загалом у країні і 71% — в Українській РСР вважають, що живуть краще, ніж п'ять років тому. При цьому половина з них відзначила, що їхнє життя складається добре.

²² Всесоюзне дослідження способу життя радянських людей було проведено в 1980 — 1983 рр. Інститутом соціологічних досліджень АН СРСР за програмою, розробленою під керівництвом І. Т. Левнікіна. В Українській РСР його здійснювали співробітники Інституту філософії АН УРСР та ІСД АН СРСР під керівництвом Л. В. Сохань і В. І. Чупрова. Опитано понад 15 тис. чол. в різних регіонах країни, в тому числі близько 5 тис. — на Україні.

Хоча на нинішньому етапі розвитку нашого суспільства для більшості працівників праця виступає головним засобом життя і не стала ще першою життєвою потребою, тим не менше вже тепер кожному трудивникові суспільство соціально гарантує можливість обирати такі сфери діяльності, які найбільшою мірою відповідають його здібностям і схильностям. У Програмі КПРС відзначено, що треба й далі здійснювати комплекс науково-технічних, економічних і соціальних заходів, які забезпечують повну й ефективну зайнятість населення, надання всім працездатним громадянам можливості працювати в обраній сфері діяльності відповідно до покликання, здібностей, освіти, професійної підготовки з урахуванням суспільних потреб.

У кожний період свого життєвого циклу індивід має справу з конкретною життєвою ситуацією, границі якої визначаються, з одного боку, історією його життєвого шляху (його індивідуальною біографією), а з другого — сукупністю безпосередніх стійких об'єктивних і суб'єктивних («внутрішніх») умов його життєдіяльності у даній конкретній період часу²³. Життєва ситуація включає як об'єктивні умови життєдіяльності особи, так і «внутрішні», суб'єктивні (соціально-психологічні, психологічні, психо-фізіологічні) характеристики²⁴. При цьому життєві ситуації не завжди відзначаються стійкістю. Тому правомірно їх поділяти на «сталі» і «проблемні». Автори, що запропонували цю класифікацію, розуміють сталі, сформовані, упорядковані ситуації як такий період в життєдіяльності людини, протягом якого вона діє в організованому (впорядкованому) полі відомих їй обставин. Поняттям «проблемна життєва ситуація» позначено особливий клас ситуацій, які характеризуються появою нового елемента в умовах життєдіяльності індивіда, котрий порушує впорядкованість обставин, потребує від людини посиленої цілеспрямованої активності, прийняття життєво важливих рішень і вибору (а) тієї чи іншої стратегії діяльності і поведінки, (б) засобів і способів досягнення мети²⁵. Проблемна життєва ситуація за певних умов може перерости у конфліктну. Однією з форм конфліктної ситуації є моральний конфлікт. «Моральний конфлікт—специфічна ситуація морального вибору, в якій людина, котра приймає рішення, констатує в своїй свідомості суперечність: здійснення кожної з вибраних можливостей вчинку в ім'я якої-небудь моральної норми водночас веде до порушення іншої норми, яка має для даної людини певну моральну цінність.

У конфліктній ситуації потрібно здійснити вибір між моральними цінностями на користь однієї з них і через розв'язання суперечності реалізувати моральну мету»²⁶.

Поведінка людини в проблемній ситуації (в тому числі і в такій її формі, як моральний конфлікт) істотно залежить не тільки від об'єктивних характеристик даної ситуації, але і від морально-психологічної та соціальної зрілості самої особи. Осмислення ситуації, постановка завдань щодо її подолання, вибір відповідних засобів — усі ці морально-інтелектуальні операції зріла особа здійснює самостійно і розумно, спираючись на свої знання, життєвий досвід, керуючись моральними нормами і принципами. Важливим моральним регулятором виступає такий внутрішній моральний орієнтир, як совість. Цей моральний феномен є особистим надбанням людини. Одна людина, зазначав К. Маркс,

²³ Алексеев А. Н. Методологические предпосылки исследования жизненных путей и образа жизни строителей БАМ. // Социальные проблемы строительства БАМ. — Новосибирск, 1977. — С. 62.

²⁴ Див.: Левыкин И. Т. и др. Вопросы конкретного социологического исследования основных тенденций развития образа жизни в социалистическом обществе: (Концепция, понятийный аппарат и методы исслед.) // Состояние и основные тенденции развития советского образа жизни. М., 1980. — С. 35.

²⁵ Там же. — С. 35—36.

²⁶ Там же.

не може уступити іншій своїй совісті²⁷. Ця якість є атрибутивною, сутнісною якістю морально зрілої особи.

Для оптимізації життєвого процесу людини, як видається, важливим є розроблення своєрідних алгоритмів її поведінки в типових життєвих ситуаціях, розв'язання нею типових життєвих проблем. Це зовсім не виключає творчого самовиявлення особи в її життєвому процесі. Дане завдання своїми специфічними засобами має розв'язати наука, що зивчає людину, світ її пошуків і діянь. Так, наприклад, дослідження трудової поведінки, проведені у багатьох соціологічних центрах країни, показали, що виявлення психологічних установок особи в умовах сучасного динамічного соціального процесу можливе лише за допомогою глибокого і багатогранного вивчення її намірів, очікувань, життєвих планів. При цьому потрібно зважати на те, що трудовий вибір, як показують соціологічні дослідження останніх років, дедалі частіше здійснюється не тільки на основі врахування характеру, умов праці, але й на основі оцінки очікуваного майбутнього, пов'язаного з цим вибором, у тому числі й стилю життя, який може бути реалізований у тій соціальній позиції, що задається обраною професією²⁸.

Процес життєтворчості здійснюється соціалізованою, суспільною людиною, тобто передбачає соціальну адаптацію індивіда в суспільстві, причому таке входження його в соціум, за якого він, з одного боку, продовжує успадковану діяльність, а з другого — видозмінює старі умови за допомогою цілком зміненої діяльності.

На сучасному етапі розвитку нашого суспільства зусилля партії і народу концентруються на завданнях прискорення соціально-економічного розвитку нашої країни, розв'язання яких якнайбезпосередніше залежить від рівня свідомості й активності кожного члена суспільства. В цих умовах зростають роль і значення піднесення їх на рівень тих масштабних завдань, які стоять нині на порядку денному.

Соціалістична цивілізація формує високу культуру життя, створює новий його тип, для якого характерна висока соціальна активність усіх членів суспільства, сприйняття ними суспільних та індивідуальних форм свого життя як продукту своєї творчості.

Дані дослідження способу життя засвідчили, що 81,6% опитаних в УРСР розглядають участь у громадській роботі, управлінні справами колективу як невід'ємну рису свого способу життя. Згідно з матеріалами опитування, за останні шість років понад третину опитаних почали приділяти більшу увагу громадській роботі. 40% приділяють їй таку ж увагу, як і раніше. Причому щодо цього показника дедалі більше стираються соціальні відмінності між класами. Опитування показало, що високу цінність громадської роботи усвідомлюють і робітники, і колгоспники, і службовці. Так, її важливість для себе особисто відзначили 73,8% робітників (в тому числі радгоспних); 79,0% колгоспників, 76,3% службовців, які виконують роботу, що не потребує спеціальної освіти, і 82,0% службовців-спеціалістів. Опитані відзначили, що участь у громадській роботі дає змогу активніше боротися з недоліками (83%), впливати на стан справ у колективі (78%). Ці дані свідчать про високу свідомість радянських людей, їх почуття соціальної відповідальності.

Дальше нарощування економічних і соціальних можливостей в нашому суспільстві, піднесення життєвого рівня населення, всебічне вдосконалення розподільних відносин на основі соціалістичних норм і принципів, здійснення широкієї системи заходів у галузі освіти і культури — усе це створює сприятливі умови для зростання свідомості, освіченості, культури, соціальної активності всіх членів суспільства і насамперед молодого покоління. У цих умовах особливого значення набуває вміння раціонально використовувати всі ці можливості.

²⁷ Див.: *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори. — Т. 1. — С. 142.

²⁸ Див., напр.: *Оссовский В. Л.* Формирование трудовых ориентаций молодежи: (Методол. пробл. социол. исслед.). — Киев, 1985. — 124 с.

* * *

В настоящее время наряду с социально-философским осмыслением проблемы человека все шире разворачиваются социально-психологические исследования человеческой жизни, жизненного пути личности, процессов индивидуального жизнетворчества. Изучение последнего предполагает рассмотрение личности как социального субъекта в системе исторически определенных общественных отношений. Это дает возможность проанализировать жизнедеятельность человека под углом зрения его социальных функций и форм жизнедеятельности. Личность как социальный субъект исторического процесса выступает: а) творцом социальной действительности; б) обстоятельством своей индивидуальной жизни; в) вырабатывает индивидуально-специфические условия и формы жизнедеятельности; г) творит саму себя на основе и в процессе своей социально-преобразующей деятельности. Все эти многообразные формы социального и индивидуального творчества, создающиеся в разных социальных структурах, воспроизводятся в актах жизнетворчества личности. Сам жизненный процесс включает в себя как практическую деятельность человека, так и его мысли, чувства, переживания. Поэтому раскрытие процессов жизнедеятельности и жизнетворчества должно опираться как на изучение фактов поведения, так и на анализ фактов сознания.

ХРОНІКА НАУКОВОГО ЖИТТЯ

(Закінчення. Початок — на стор. 25)

Кандидат філософських наук, доцент ВПШ при ЦК Компартії України В. В. Москаленко підкреслила, що ідеологічний процес і вся виховна робота мають спрямовуватися на подолання розриву між зростанням ролі суб'єктивного фактора в суспільстві і наявними соціально-економічними умовами його розвитку. М. С. Кравеч, розглядаючи людський фактор у загальнотеоретичній площині, відзначив таку його особливість, як здатність репрезентувати соціальні відносини, що детермінують конкретні види людської діяльності і організують її на принципах соціальної справедливості.

Кандидат психологічних наук Т. К. Чмут розповіла про досвід вивчення ідеологічного впливу на людину, набутий дослідницькою групою Будинку політичної освіти ЦК Компартії України. Кандидат історичних наук, старший викладач ВПШ при ЦК Компартії України Т. Д. Матвеева спинилась на проблемі дальшого розвитку ленінської концепції комуністичного виховання людини. Кандидат філологічних наук, доцент ВПШ при ЦК Компартії України О. О. Лапутіна відзначила необхідність розвитку творчої активності людини.

Кандидат філософських наук, старший науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР А. О. Ручка торкнувся питання про вивчення особливостей функ-

ціонування людського фактора у сфері суспільного виробництва. Він підкреслив, що нині від прикладної соціології чекають дослідження певних типів трудової поведінки і побудови відповідної типології працівників.

Кандидат філософських наук, старший науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР Є. І. Головаха зосередив увагу на тому, що важливим напрямом активізації людського фактора в умовах сучасного науково-технічного прогресу є формування у молоді свідомого ставлення до вибору професії.

Завідуючий лабораторією соціологічних досліджень КДУ І. В. Буров, посилаючись на дослідження, проведене в системі Мінвуглепрому УРСР, висловив думку, що підвищення рівня гуманітарної підготовки майбутніх керівників виробництва потребує введення у навчальні плани вузів спекурсів з проблем соціально-психологічних та політико-виховних основ управління трудовим колективом, його підтримав у своєму виступі кандидат філософських наук, старший науковий співробітник ВПШ при ЦК Компартії України В. В. Попович.

У заключному слові В. С. Карпичев підбив підсумки обговорення проблеми, підкреслив значення таких зустрічей, висловив надію на подальше спілкування такого роду.

О. В. НЕЛЬГА

КУЛЬТУРА І ЦИВІЛІЗАЦІЯ

(Круглий стіл науковців Інституту філософії АН УРСР,
Вищої партшколи при ЦК Компартії України,
редакції журналу «Філософська думка»)

ВІД РЕДАКЦІЇ. Дослідження взаємозв'язку і перспектив майбутнього розвитку культури і цивілізації стосується найактуальніших завдань суспільної науки і практики. В наш час, коли, як зазначається в новій редакції Програми КПРС, «дорогою творення комуністичної цивілізації йдуть сотні мільйонів людей», вивчення цього питання набуває великого соціально-політичного значення. Проблема єдності і відмінності культури й цивілізації належить до традиційних тем гуманітарного знання. Незмінно пов'язуючись в історії його розвитку з питаннями про сутність і призначення людини, про відмінність людського і природного буття, вона безпосередньо зачіпає такі гуманістичні характеристики людської активності, як відповідальність, причетність до загальнолюдських цінностей та ідеалів, насиченість одиничного акту людської діяльності загальнокультурним змістом та ін.

У сучасних умовах інтерес до цих і багатьох інших питань виникає не до самих лише теоретичних засад, а масштаби їх обговорення сягають далеко за межі суто академічних дискусій. Насамперед це зумовлюється тією обставиною, що нині процес культуротворення, на відміну від попередніх епох людської історії, набув небаченого прискорення. Він немовби відбувається на очах сучасників, і кожен день додає щось нове як до «неорганічного тіла» (К. Маркс) людської цивілізації, так і до нашого розуміння закономірностей протікання цього грандіозного процесу.

Усвідомлення тієї обставини, що людина — не лише продукт і спадкоємець попередньої культури, а й творець культури для прийдешніх поколінь і цивілізацій, дедалі більшою мірою наголошує на соціально-економічних умовах, в яких відбувається живий процес зв'язку часових модусів людського буття — процес культурної спадкоємності. В умовах науково-технічного прогресу саме від діяльності прогресивних соціальних сил, особливо — від країн соціалістичної співдружності, залежить, щоб духовний і виробничий потенціал людства був зорієнтований на розв'язання глобальних проблем сучасності в умовах миру і співробітництва країн з різним соціальним устроєм.

До глобальних проблем, що потребують поєднання зусиль усіх країн і народів, належать насамперед проблема війни і миру, розрядки і припинення гонки озброєнь, комплекс питань, що стосуються відношення «людина — природа», і значною мірою ті, що виникають у системі зв'язків «людина — людина». До сукупності останніх входить і питання про єдність і розвиток культури і цивілізації. Адже саме від характеру і сутності соціальних відносин залежить розуміння і реальна програма дій по розвитку культури на благо людини. За умов капіталізму дедалі більше поглиблюється розрив між ступенем розвитку науково-технічного прогресу і мірою усвідомлення його відповідності ідеалам і перспективам людської сутності, між природничо-науковою і гуманітарною культурою. Про це яскраво свідчить надзвичайна гострота, якої набули в капіталістичних країнах проблеми прав

людини — на мирне існування, працю, освіту, соціальну і національну рівність, дійсно демократичне управління і політику, що враховують думку більшості населення, а не лише його пануючої верхівки. Висновок з цього може бути лише один — капіталістична цивілізація не сприяє розвитку культури, суперечить йому.

Це, зокрема, засвідчив і останній, XVII, Всесвітній філософський конгрес (21—27 серпня 1983 р., Монреаль), що мав називатися «Філософія, культура, цивілізація». Внаслідок теоретичної невідготовленості філософів західних країн до глибокого обговорення проблем культури і цивілізації остання була виключена з теми конгресу. Однак у рамках дискусій на конгресі під головуванням члена-кореспондента АН СРСР В. В. Мшвенієрадзе відбулося засідання секції «Культура і цивілізація», де домінував підхід філософів з СРСР та соціалістичних країн. Те, що тема цивілізації не набула належного відображення у виступах немарксистських філософів, говорить про брак у буржуазній філософії теоретичних рішень, що стосуються проблеми цивілізації, її зв'язку з культурою.

Поряд з певними соціально-політичними передумовами поява такої ситуації була спричинена і нерозумінням немарксистськими філософами дійсного змісту діалектико-матеріалістичного вчення про культуру і цивілізацію (зокрема, їх зв'язку з предметно-практичною діяльністю суспільної людини). Сказаним зумовлюється потреба дальшого поглиблення філософського осмислення проблем культури і цивілізації, застосування при цьому вихідних принципів матеріалістичної діалектики. Особливо важливе значення для аналізу теорії культури і цивілізації мають принципи конкретно-історичного підходу, розвитку, партійності. Сутність названих проблем може бути з'ясована лише з позицій матеріалістичного розуміння історії, яке вперше дозволило акцентувати увагу науки на складній структурі суспільного життя і його закономірностях, дати наукову картину загальної (а також регіональної і національної) історії людської культури як складної цілісної системи з рядом етапів, неоднозначних за своїм культурним, гуманістичним змістом.

Культура комуністичного суспільства — вищий тип культури, що акумулює в собі всі прогресивні тенденції світової культури і цивілізації. В історичному генезисі культури зберігаються такі її наскрізні «виміри», як творча предметна діяльність народних мас, тенденція до демократизації і гуманізації.

Тому з методологічного погляду важливо досліджувати не тільки ті головні особливості, які відрізняють комуністичну культуру від попередніх культур, але й фундаментальні характеристики, які їх поєднують. «Комуністичну цивілізацію треба розглядати не тільки як якісно нове соціально-культурне явище, але водночас і як продовження культури, створеної людством, що історично розвивається, і тим самим підкреслювати також моменти спадковості. Поряд з тим новим, що створює комуністичне суспільство, як неодноразово підкреслював В. І. Ленін, комунізм використовує всі знання, всі культурні цінності, створені людством, для побудови нового суспільства»¹.

Одним із важливих питань цього проблемного циклу є з'ясування теоретичного змісту і перспектив розвитку культури і цивілізації. Обговоренню цього питання присвячено засідання Круглого столу «Філософської думки», що відбулося 20 травня 1985 року у Вищій партійній школі при ЦК Компартії України. В його роботі взяли участь близько 60 науковців з Інституту філософії АН УРСР, кафедр філософії ВПШ при ЦК Компартії України та ІПК при КДУ, ряду інших установ Києва. Подаємо виступи учасників.

¹ Творческий характер марксистско-ленинской философии. // *Вопр. философии*. — 1981. — № 1. — С. 18.

Ю. В. Осічнюк (доктор філософських наук, професор кафедри філософії ІПК викладачів суспільних наук при Київському держуніверситеті). **Основи визначення культури.**

Дослідження культури як особливого соціального феномена передбачає необхідність вироблення її загального визначення. Існує чимало визначень, в яких акцентується увага на тих чи інших аспектах розкриття її змісту, функцій. Це не дивно, бо культура — складне явище, і кожна з її сторін може стати основою визначення. Однак наявність багатьох визначень не означає, що не треба продовжувати пошуки в напрямі вироблення дефініції, яка дала б узагальнене вираження її сутності. Йдеться не просто про пошуки ще одного визначення, а насамперед про те, на якій основі воно має ґрунтуватися. З цього боку є перспективним підхід до визначення культури, в основі якого лежить розкриття сутності людини. Сутність людини полягає в тому, що її життєдіяльність являє собою оснований на виробництві матеріальних благ і здійснюваний в системі суспільних відносин процес свідомого, цілеспрямованого, перетворюючого впливу на навколишній світ і на саму людину для забезпечення її існування, функціонування і розвитку. Сутність людини — внутрішньо структурована цілісна система, яка являє собою взаємозв'язок сутностей різних порядків, що у своїй дійсності виступають як безпосередній процес виробництва, як система суспільних відносин, система суспільної свідомості, вільна творча діяльність.

У своїй єдності ці різні сутності людини (сутності різних порядків) становлять взаємозв'язок структурно-змістового і соціально-діяльнісного аспектів її (людини) життєдіяльності. Тим самим багатоманітність рівнів сутності людини виявляється у розмаїтості людської дійсності й діяльності. Вказуючи на взаємозв'язок людської дійсності, сутності і діяльності, К. Маркс писав: «Людська дійсність така ж різноманітна, як різ-

номанітні визначення людської сутності і людська діяльність»².

Виходячи з виділення різних рівнів (порядків) сутності людини, можна вирізнити й різні рівні діяльності: діяльність у сфері матеріального виробництва (праця), діяльність щодо відтворення суспільних відносин, діяльність у сфері духовного виробництва і діяльність як творчість, у якій реалізується певний рівень свободи. Це дозволяє розглядати діяльність як відносно самостійну цілісну систему.

Відзначимо, що діяльність набуває смислу в житті людини тільки у співвідношенні з потребами, задоволенню яких вона слугує. Виникнувши як засіб задоволення потреб, діяльність стає передумовою їх відтворення і народження нових. Піднесення потреб у плані становлення людської сутності як системи (життєві потреби — потреби у знаряддях праці — потреби в системі суспільних відносин — потреби в усвідомленні людиною свого ставлення до дійсності й до себе — потреби у свободі) і в плані історичному (через зміну формацій) зумовлює піднесення діяльності, її змісту, форм, різновидів. Поряд з цим піднесення діяльності зумовлює піднесення потреб: від потреб індивідуальної життєдіяльності до потреб суспільства як цілісної системи, людства як єдиного суб'єкта соціальної дії. Тому можна сказати, що історія становлення і розвитку суспільства у своєму сутнісному вираженні постає як процес взаємодії закону піднесення потреб і закону піднесення діяльності. В діалектиці потреб і діяльності міститься джерело саморуху, саморозвитку суспільства. Можна також сказати, що історичний процес являє собою процес безперервного становлення і розвитку людської сутності.

У зв'язку з цим підкреслимо, що викликає заперечення погляд, згідно з яким вихідною «клітинкою» дослідження розвитку суспільства виступає діяльність. Поза потреба-

² Маркс К. Економічно-філософські рукописи 1844 року. // Маркс К., Енгельс Ф. Твори. — Т. 42. — С. 111.

ми діяльність перетворюється в діяльність задля самої себе. Насправді ж вона є неодмінною умовою задоволення, відтворення і народження нових потреб. Очевидно, вихідною «клітинкою» дослідження історичного процесу є людина — суб'єкт і носій потреб і діяльності. Тому для К. Маркса і Ф. Енгельса передумовами аналізу історичного процесу стали «дійсні індивіди». Від дослідження реальних умов їх життя вони піднялися до розкриття сутності людини. Як указував К. Маркс, сутність людини в її дійсності є сукупність (ансамбль) усіх суспільних відносин. Розкриття зв'язку між різноманітністю людської діяльності, сутністю і діяльністю людини дозволяє уявити весь історичний процес у єдності структурно-змістового і соціально-діяльнісного аспектів життєдіяльності людини.

Одним із найзагальніших виражень дійсної сутності людини в її становленні й розвитку, що втілюють у собі структурно-змістовий і соціально-діяльнісний аспекти людської життєдіяльності, є культура. У цьому плані сутність людини виступає як найзагальніша основа для визначення культури.

Отже, можна сказати, що культура — це система результатів і способів реалізації сутності людини в історичному процесі її становлення і розвитку. Відповідно до цього можна говорити про культуру матеріальну і духовну, про культуру виробництва, технології, про культуру людських відносин, мислення, поведінки та ін. Вивчивши знайдене знаряддя праці, можна судити про рівень культури історичного періоду, в якому це знаряддя було вироблене, а також про культуру виробництва, праці, інакше кажучи, розглянути даний історичний період під кутом зору результатів і способів реалізації людської сутності.

В. О. Звіглянич (кандидат філософських наук, старший науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР, редактор відділу журналу «Філософська думка»).
Діалектика культури і цивілізації.

Говорячи про взаємозв'язок цих категорій, ми маємо розглядати його крізь призму категорій і принципів матеріалістичної діалектики, що, на нашу думку, дозволить виявити у відношенні культури і цивілізації певний зв'язок постійності і розвитку.

Насамперед, коли йдеться про діалектику культури і цивілізації, підкреслимо, що це відношення нетотожних категорій, що виражають в певному розумінні незбіжні сфери реальності. Водночас це розрізнення не є й абсолютною різницею, а має в собі імпульси поєднання, зіставлення. Це — різниця суттєва, різниця не окремих сутностей, а в межах одної сутності, однієї загальної основи. І цією основою, що поєднує культуру і цивілізацію, ланкою їх поєднання є їх належність до людини і її діяльності. Це — категорії суспільно-історичного процесу, що відображають стани неприродних реальностей. Вони звернені до людини і її діяльності, до тих системоутворюючих принципів, які уможливають людську діяльність.

Вказуючи на специфічно неприродний зміст даних категорій, не слід розуміти це так, що вони є довільно утвореними конструкціями, що відображають, як вважають деякі представники буржуазної соціології знання (Е. Дюркгейм, К. Маннгейм та ін.), лише сферу суспільних відносин. Проти цього свідчить історична етимологія поняття культури. Вихідним його змістом була обробка землі, тобто відображення природоперетворюючої місії людської активності. Згодом зміст культури відобразив у своїй еволюції не тільки ступінь або мірило олюднення природи, а й форми «культивування» людської сутності, природного в самій людині. Обидва моменти внутрішньо пов'язані і становлять сутність культури: культура в аспекті природоперетворюючих потенцій людини ґрунтується на розумінні культури як сфери вираження власне людських якостей і здатностей, найближчими і найфундаментальнішими з яких є творчість і свобода.

З особливою очевидністю названа обставина виявилась на сучасному етапі науково-технічної революції, коли наочно з'ясувалась необхідність аналізу специфічно культурних параметрів людської діяльності («людського фактора» діяльнісного процесу), пов'язаних зі збільшенням «коефіцієнта» гармонізації зв'язку між цілями і результатами останньої, передбаченням і зниженням можливості негативних наслідків виробничої активності людини. Мірилом ефективності матеріально-перетворюючої діяльності (і це положення поступово завойовує дедалі більше прибічників), її критерієм нині вже не може вважатися досягнення безпосереднього утилітарного ефекту, оречевленого результатом пізнавально-технологічної діяльності людини; ним є ступінь відповідності вищим ідеалам і цілям людського буття у світі. З цього погляду найдосконаліші з техніко-технологічного погляду продукти людського розуму і праці (наприклад, такі, як сучасні засоби проведення боїових дій) мають нульовий (або навіть від'ємний) культурний зміст.

Культура пов'язана з умовами формування творчої сутності людини як основного змісту й мети культурно-історичного процесу. В цьому значенні вона утворює якусь наскрізну лінію розгортання соціально-історичних форм людської діяльності, задаючи «обріи» виявлення їх культурного змісту. Ступінь їх «людськості», тобто сукупність умов адекватної реалізації творчої сутності особистості, досить різний. Тому певні форми діяльності відрізняються одна від одної не лише за їх належністю до різних історичних епох, тобто в площині історичної хронології, а й з погляду втілення в них уявлень про положення людини в системі природного і соціального універсуму, про своєрідну, притаманну тільки їм, «буттєву» ієрархізацію суспільних взаємозв'язків.

Культура формує свою хронологію, її час — це час становлення творчої сутності людини, а простір — ті форми, специфічні модули, в яких існує і виявляється ця

загальна місія «людинотворення».

З наведеного вище зрозуміло, що відношення культури і цивілізації не може ґрунтуватись на досить зручному для певних цілей і зовні (стилістично) ефективному уявленні про них у площині альтернативи «позитивне — негативне»; наприклад: культура — це «живий дух» людини, а цивілізація — «мертві кістки», що залишає по собі цей «дух» у своїх видозмінах. З погляду матеріалістичної діалектики, таке ставлення до названих категорій мало в чому відрізняється від прагнень Прудона неодмінно бачити в будь-якому суспільному явищі і категоріях суспільствознавства «хорошу» чи «погану» сторону; в цьому значенні методологічні прийоми Шпенглера і ряду його послідовників лише повторили відпрацьовані до них мислительні ходи буржуазного філософствування.

Справжній смисл діалектики культури і цивілізації полягає в тому, що друга виступає необхідною формою існування першої; культура — це сутність цивілізації, цивілізація — це здійснення культури, конкретні форми його. Інша річ, що ці форми можуть явно або завуальовано бути спрямованими на закріпачення і пригноблення творчої сутності людини, набувати вигляду перетворених і відчужених форм соціальності. Тоді ми цілком слушно характеризуємо цивілізацію в негативних термінах; особливо це стосується сучасної буржуазної цивілізації, чії форми перешкоджають виявленню прогресивних культурних тенденцій, виражаючи ідеологію пануючих класів.

Однак така ситуація з категоріями культури і цивілізації є, на мій погляд, історичною випадковістю, а не необхідністю. Вона демонструє історичну зумовленість і водночас минуність трагічного розриву між сутністю та існуванням людини. Вона також визначає — згідно з діалектико-матеріалістичними принципами історизму і партійності — історичну долю даних категорій, пов'язану з істинно гуманістичним розв'язанням супереч-

ності між сутністю та існуванням людини, свідомим створенням таких суспільних форм людської самореалізації, які були б адекватними їй і не суперечили б виявленню всього багатства її сутнісних сил. І в цьому розумінні цивілізаторська місія історії саме і полягає в тому, що на певному етапі вона буде втілюватися у формах культуротворення, що пов'язане з максимальним розвитком культурного потенціалу людської діяльності.

Напевно, доцільно підкреслити, що в історичній перспективі — і до цього приводить суть справи з культурою і цивілізацією — вони злілються в одній синтетичній категорії, що максимально відображатиме гуманістичну насиченість людської активності. Зрозуміло, що тепер було б невиправданим прожектерством винаходити якісь концептуальні поняття або дефініції для визначення цього майбутнього стану — сама реальність має стимулювати такі пошуки. Наше завдання полягало в тому, щоб окреслити деякі тенденції діалектики розвитку культури і цивілізації.

Резюмуючи, підкреслимо, що культура виступає якісною характеристикою людської діяльності, притаманною більшою або меншою мірою всьому багатству її форм. Вона дозволяє виявити в цій багатоманітності ті з них, які максимально сприяють самозбереженню своїх природних основ, розвитку продуктивних можливостей людської особистості. Тому світ людської культури відображає по суті не тільки ступінь олюднення природи, а й міру і рівень гуманізації соціуму — самих суспільних відносин в їх історичній багатоманітності — з погляду панування людини над формами свого колективного буття. Діалектика культури і цивілізації має розглядатися крізь призму основних принципів діалектико-матеріалістичної філософії: діалектичної суперечності, історизму, партійності. Співвідношення культури і цивілізації виражає певний історичний етап суспільного розвитку і відповідно до спрямованості останнього має тенденцію до злиття в синтетичній ка-

тегорії (категоріях), яка б відображала гуманістичну насиченість форм і різновидів людської діяльності майбутнього, комуністичного суспільства.

В. М. Князев (кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії ІПК викладачів суспільних наук при Київському держуніверситеті). Відношення «культура — цивілізація» як методологічна проблема.

У своєму виступі я хотів би звернути увагу на методологічну сторону обговорюваної проблеми, пов'язану з залежністю змісту і співвідношення понять «культура» і «цивілізація» від застосовуваних підходів і завдань дослідження.

Уявляється очевидним, що доти, доки суспільство розглядається лише в його відмінності від природи, — як у генетичному, так і у функціональному планах, — розрізнення термінів «культура» і «цивілізація» не істотне. За такого підходу, який по суті виступає лише початковим етапом дослідження сутності культури, остання мислиться як продукт людської діяльності, як усе те, що «неприродне» (соціальне) за своїм походженням і функціями — створені людиною матеріальні й духовні цінності, суспільно-історично вироблені й масовим досвідом закріплені способи і засоби діяльності, соціальні інститути, форми спілкування, закони, звичаї, норми, традиції та ін.

Інакше кажучи, за даного підходу, і поняття культури, і поняття цивілізації виражають специфічно людський, суспільний спосіб життєдіяльності, його «громадянський стан», на відміну від «природного», тваринного стану. Немає потреби в розрізненні згаданих понять і тоді, коли ставляться завдання емпіричного опису і узагальнення суспільної історії і її окремих елементів, сторін, а також у порівняльному і структурно-функціональному аналізі укладів життя певних епох, країн і народів.

Потреба в розрізненні цих понять виникає тоді, коли здійснюється перехід до розгляду ставлення суспільства до самого себе, до хо-

ду власного історичного розвитку. Саме тут і виявляється, що не всі людські діяння і не всякий продукт людської діяльності виконують свою сутнісну, людино-формуючу функцію, виражають процес «збігу зміни обставин зі зміною людської діяльності», «опредметнення і самодійснення індивіда» (К. Маркс) та ін. Водночас стає очевидним незбіг і навіть певне розходження суспільної (родової) історії з потребами індивідуального розвитку й існування людини. Актуалізуються проблеми особи і суспільства, добра і зла, свободи і необхідності та ін.

Отже, на цьому етапі дослідження виникає проблема оцінки емпіричних форм існування суспільної людини з погляду їх відповідності сутності людини і її діяльності, а також певним суспільним ідеалам. Образно кажучи, сутність повинна «впізнати себе» у явищах і піддати їх критиці. Результатом такої критики і є залічення наявних форм діяльності й соціальності, взагалі явищ світу людини до культури чи цивілізації.

До культури належать не просто результати людської діяльності або навіть творчі дії (останні, якщо їх узяти в суто технологічному плані, можуть дати лише негативні суспільні й особистісні наслідки), а тільки те, що є формою розкриття суспільної і самотньої (особистісної) сутності людини і виступає способом розвитку цієї сутності, індивідуальних сутнісних сил. У своїй дійсності культура є «сутнісна форма» існування суспільної людини, справжня суспільна діяльність і суспільний зв'язок людей. У понятті культури, що сформувався у зв'язку з потребою світоглядної оцінки наявних форм діяльності й спілкування, а також розкриття людського (гуманістичного) змісту історії, виражається міра збігу сутності й існування людини, ступінь людяності діяльності й спілкування, світу людини загалом.

Поняття ж цивілізації позбавлене вказаного оцінного моменту, хоча в ньому і присутня загальна оцінка специфічно людського спо-

субу буття на відміну від тваринного (лише від тваринного, а не від «нелюдського», антигуманного взагалі). Тому в ньому фіксуються результати всякої людської діяльності незалежно від її характеру. Щодо культури цивілізація виражає і її інституалізовану форму, яка може збігатися і не збігатися з культурою у власному розумінні слова, виконувати і не виконувати культурні функції або виконувати їх досить опосередковано, лише в «кінцевому підсумку». На такому незбігові способів буття людських творінь з їх культурно-гуманістичним або хоча б культурно-технологічним призначенням і ґрунтується потреба в розрізненні понять культури і цивілізації.

Із сказаного випливає, зокрема, необхідність розрізнення буття людини як суб'єкта культури і суб'єкта цивілізації. Так, наприклад, якщо в реальній життєдіяльності людини «редукована» до сукупності виконуваних соціальних ролей, суспільних функцій, є їх простим носієм, то вона об'єктивно виступає як суб'єкт цивілізації. Якщо ж людина не тотожна зі вказаною сукупністю і перетворює виконувані нею ролі на предмет власної діяльності й засоби самодійснення, притому такого, в якому особисте самоутвердження не збігається з суспільним, то в цьому разі вона насправді стоїть на позиції не тільки суб'єкта цивілізації, а й суб'єкта культури.

Буття людини як суб'єкта культури передбачає її свідому участь у суспільно-історичній творчості, в тому числі реальну участь в управлінні процесом створення умов існування, що відповідають людській сутності. Вказаний статус людини не звідний до виконання функцій головної продуктивної сили і носія виробничих відносин, але й неможливий без них, бо останні становлять його основу і найважливіші способи реалізації.

Наведений приклад показує, що цивілізація виступає не тільки інституалізованою формою культури, а й знаряддям розвитку останньої, хоча історично, на ступені «передісторії» людини, існувала

об'єктивна видимість зворотного співвідношення.

На закінчення скажемо, що однією з причин не зовсім задовільної розробки філософських проблем культури в нашій літературі, особливо навчальній, є не подолана ще абсолютизація гносеологічної форми постановки основного питання філософії і недостатня увага до соціально-практичної його сторони, пов'язаної з філософським осмисленням фундаментальної проблеми людського буття — співвідношення сутності її існування людини.

Розробка соціально-практичного аспекту основного питання філософії лежить на шляхах «розпредметнення» і дальшого творчого розвитку гуманістичного змісту марксистсько-ленінської теорії загалом, свідомого застосування принципу практики, а не тільки (і не стільки) розв'язання так званих проблем людини або проблем культури, які нібито існують чи повинні існувати самостійно поряд з іншими розділами і проблемами діалектичного та історичного матеріалізму.

А. М. Лой (кандидат філософських наук, доцент ВПШ при ЦК Компартії України). Філософський зміст категорій «культура» і «цивілізація».

Хочу звернути увагу на необхідність чіткого з'ясування тих ракурсів категорій «культура» і «цивілізація», які мають сьогодні евристичну цінність і не дублюють інші вироблені у філософській науці поняття. Часто культуру ототожнюють з «другою природою», «определеною дійсністю», «світом людини», розглядають її як сукупність матеріальних і духовних цінностей та ін. Для філософа важливо з'ясувати, що стоїть за універсальністю предмета «культура», коли його прикладають для характеристики різних виявів суспільного життя, коли говорять про культуру виробництва, побуту, культуру управління, спілкування та ін. Універсалізм застосування даного поняття чимось нагадує загадковий феномен всепроникаючого вживання моральних суджень (категорій),

коли об'єктом можливих моральних оцінок можуть бути дії в економіці, політиці, науці, мистецтві та ін., і який був, як це показано в працях О. Г. Дробницького, не випадковим для моралі, для визначення її поняття. Категорія культури не є дублікатом ні категорій діяльності чи предметного середовища (світу людини), ні процесу розвитку людини за її суспільно-теоретичними мірками, хоча водночас культура органічно пов'язана з реальністю, позначеною цими категоріями. Вона характеризує конкретно-історичний, притаманний певному суспільству, певному класові механізм практично реалізованої тоталізації (зосередження) загальнолюдського досвіду в окремих індивідах, яка забезпечує цілісне відтворення і розвиток їх здібностей. Культура має справу з процесом «научування досвідом» (В. І. Ленін) і немислима поза практичним прилученням індивіда до досвіду, безпосередньою участю в ньому. Тому вона не зводиться до просвітництва, освіти, скоріше останні — передумови, доводжувані в культурі до рівня життєво необхідного досвіду, «формування» особи досвідом. У цьому процесі онтогенетичний і філогенетичний моменти становлять єдине ціле. Культура істотна для життя людей і передумовами її присвоєння, які виявляються (актуалізуються) в момент «входження в її образ». Культура цінна не готовим, абстрагованим від індивіда змістом, а введеним досвідом відношенням індивіда до того чи іншого виявлення людської діяльності (виробництво, управління, наука, спілкування та ін.).

В той час як культура має репродуктивну спрямованість, процес, позначуваний категорією «цивілізація», розгортається в іншому напрямі. В міркуваннях Ф. Енгельса про стадії дикунства, варварства і цивілізації підкреслюється в останній відтворюючій, репродуктивний характер економіки. Подруге, поняття «цивілізація» характеризує наявність спеціальної регулятивної атрибутики, що обволікає економічний базис, який за-

безпечує її функціонування і варіативність, залежні від історичних умов, традицій та ін. І все ж, не зважаючи на те, що в понятті цивілізації підкреслюється сукупність неосновних (випадкових) умов опосередкування базисних відносин, напрям генезису будь-якої з цивілізацій в кінцевому підсумку визна-

чається можливостями розвитку її економічного базису. Соціалістична цивілізованість має в основі такі відносини соціальної регуляції, — а вони і є відносинами соціальної справедливості, — які забезпечуються відповідним розвитком продуктивних сил, мірою участі кожного в їх створенні.

(Далі буде)

В. А. МАЛІНІН

ГЕГЕЛЬ І АРИСТОТЕЛЬ: У ПОШУКАХ ДІАЛЕКТИКИ *

Історія духовної культури загалом і історія філософії зокрема становить невичерпну скарбницю невмирущих цінностей. Серед них — ідейна спадщина видатних умів античності, яка яскраво висвітлює нам зміст і спрямування духовних пошуків цілих епох інтелектуальної історії людства. Знаменне те, що багато результатів цих пошуків нерідко виявляються у самому центрі наукових інтересів та дискусій сьогодення.

Навряд чи доцільно докладно аргументувати, що в домарксистській філософії одним з найвищих типів теоретичного мислення була енциклопедична система знання Аристотеля. Його теорія знання така глибока, багатозначна і складна, що одноставної оцінки вона не діставала ніколи.

Сказане цілком стосується і діалектики Аристотеля, яка водночас є й об'єктом дискусій, і предметом замовчування та напівзамовчування. Останнє, до речі, теж є певною позицією в дискусії.

Інтерпретація діалектики Аристотеля і сама ця діалектика — речі не тотожні. Їх розрізненню і точному тлумаченню довго заважала багатівікова сила інерції. «Аристотель з тонзурою» довго заступав справжнього історичного Аристотеля-діалектика. Та й нині поняття «аристотелівська діалектика» нечасто зустрічається в літературі. Дослідники, серед них й історики філософії, віддають перевагу іншим визначенням: метафізика, логіка, теорія знання, метод Аристотеля тощо.

Разом з тим існують і принципово інші оцінки аристотелівської методології. Першим, хто на повний голос заявив про діалектичний характер мислення великого Стагірита і про властиву йому поглядам особливу форму діалектики, був Гегель. Це підтверджується його «Лекціями з історії філософії». Крім того, позитивні оцінки Аристотеля-діалектика розсіпані і в інших гегелівських працях.

Важливо з'ясувати насамперед два питання. Перше: яке співвідношення діалектики Гегеля і діалектики Аристотеля? Друге: яка гегелівська оцінка діалектики Стагірита?

У багатьох індивідуальних і колективних працях з історії філософії донині проводилася думка, що Гегель-діалектик найбільше зобов'язаний Геракліту. Як підтвердження тут же наводиться висловлювання Гегеля: «Нема жодного положення Геракліта, якого я не прийняв би у свою Логіку». Окремі дослідники пройнялись такою вірою у виняткову любов Гегеля до «темного» ефесця, що вважають само собою зрозумілим протиставлення «діалектика» Геракліта «метафізику» Аристотелю.

* В основу статті покладено доповідь автора на III Аристотелівських читаннях (Тбілісі — Цалка, 14—16 вересня 1984 р.).

Проте все набагато складніше і справа виглядає зовсім не так, як уявляється на перший погляд.

Об'єктивно-історично аристотелівська діалектика є однією з форм давньогрецької діалектики, причому найрозвинутішою і відносно науковою. Суб'єктивно ж Арістотель намагався подолати утруднення як наївно-матеріалістичної діалектики (Геракліт, Зенон), так і заблудження первинного діалектичного ідеалізму (Сократ, Платон). Гегель помітив це і підкреслив «синтетичність» аристотелівського методу, як помітив він і те, що Арістотель вивчив усі форми давньогрецького діалектизування. І хоча багато його творів не дійшли до нас, ті, які стали нашим набутокком, дозволяють зробити висновок, що іншого такого дослідника античність не знала. Гегель оцінював Арістотеля як видатного і ґрунтового історика думки і писав, що «ми можемо на нього покластися»¹. Він детально аналізує діалектику Арістотеля і в своїх «Лекціях з історії філософії» присвячує їй більше сторінок, ніж усім діалектикам Стародавньої Греції разом узятим, включаючи Геракліта і Платона. В. І. Ленін, як відомо, відзначав, що Гегеля в історії філософії найбільше цікавить діалектичне.

Можна краще збагнути ставлення Гегеля до діалектики Арістотеля, якщо згадати, як великий німецький філософ розумів власну діалектику і, отже, діалектику як таку. Згідно з його концепцією, можливі три основні форми діалектичного мислення: *суб'єктивна* (резонуюча) діалектика, *негативна* (руйнівна) і *позитивна*, або *іманентна*. Він залічує діалектику Арістотеля, як і свою власну, до останньої. *Суб'єктивна* й *негативна* форми мають право на існування лише як часткові моменти іманентної діалектики. Позитивна діалектика — об'єктивна. Вона, за Гегелем, є змістом ідеї, яка рухається за своїми законами, «процес, який необхідно впливає з поняття»². Її можна розцінювати як «іманентний розгляд предмета», як «доводження з сутності самого предмета, тобто доводження з чистого поняття змісту»³. За Гегелем, такий метод пізнання правильний тому, що «він не є щось відмінне від свого предмета і змісту, бо це саме зміст в середині себе, *«діалектика, яку він має в самому собі»*»⁴. Не будемо ломитись у відчинені двері і зайвий раз спинятись на тому, що Гегель неправомірно змішує тут матеріальне з ідеальним, матеріалістичне «доводження з сутності самого предмета» з ідеалістичним «доводженням з чистого поняття змісту». Важливіше інше: якою, за Гегелем, є діалектика Арістотеля і як вона виглядає у світлі гегелівської критики?

Читаючи відповідні сторінки «Лекцій з історії філософії», не можеш позбутися враження (воно, до речі, підтверджується в ході аналізу), що Гегель уперше стикається з мислителем, який не поступається йому самому в діалектичному глибокодумстві. В «Енциклопедії» він рішуче підкреслює, що Арістотель володіє такою силою розуму, яка дозволила йому наділити мислення тим, що йому (мисленню. — В. М.) належить як такому»⁵. Коли ж узяти до уваги, що Гегель відкидав розуміння мислення багатьма класиками і некласиками філософії, котрі не збагнули, що мислення — абстрактна форма діяльності, тоді оцінка «сили розуму» Арістотеля набуває особливої виразності. У зв'язку з цим стає зрозумілим і його твердження про те, що Арістотель «перевершує Платона у спекулятивній глибині»⁶.

¹ Гегель Г. В. Ф. Лекции по истории философии. Кн. 1. // Соч. : В 14-ти т. — М.; Л., 1932. — Т. 9. — С. 150.

² Гегель — Дюбоку. Берлін, 30 люня 1822 г. // Гегель Г. В. Ф. Работы разных лет: В 2-х т. — М., 1971. — Т. 2. — С. 418.

³ Гегель Г. В. Ф. Лекции по истории философии. — Кн. 1. — С. 233, 246.

⁴ Гегель Г. В. Ф. Наука логики : В 3-х т. — М., 1970. — Т. 1. — С. 108.

⁵ Гегель Г. В. Ф. Энциклопедия философских наук : В 3-х т. — М., 1974. — Т. 1. — С. 115.

⁶ Гегель Г. В. Ф. Лекции по истории философии. Кн. 2. // Соч. — М.; Л., 1932. — Т. 10. — С. 238—239.

Гегель такий уважний до Арістотеля, що прагне відділити схоластичні нашарування та різноманітні суб'єктивістські домисли від справжнього змісту його думок. Так, він вважає, що поширене уявлення про «Фізику» Арістотеля як про зведення суто фізичних знань античності є неправильним хоча б тому, що ця праця присвячена *філософії природи*, а не *фізиці* у власному розумінні слова⁷. Гегель піддає критиці також поверхові уявлення про арістотелівську телеологію. Використовуване давньогрецьким мислителем поняття внутрішньої доцільності дає можливість зрозуміти природу речі, відзначає він і підкреслює, що арістотелівське уявлення «безконечно вище від повітряного поняття телеології, яке мало на увазі лише *конечну*, зовнішню доцільність»⁸.

У світлі сказаного добре видно переконання Гегеля, що Арістотель вперше збагнув потаємний, прихований від його попередників смисл діалектичного мислення. Великий грек, на думку Гегеля, усвідомлював, що змістом людини є її вільний дух, який найповніше виражає себе в самосвідомості. Мислення — вища форма духу. Збагнувши це, Арістотель піднісся над Платоном і його вірою в субстанціональність родових понять⁹. Тим самим, стверджує Гегель, цього разу «підтягуючи» погляди великого попередника до своїх власних, Арістотель прийшов до правильного положення, що діалектичне мислення є *мисленням мислення*¹⁰. Німецький філософ навіть запевняє, що тої розвиває «мислення мислення» до вищої визначеності, підносячись до уявлення про *конкретну ідею*, до «вищої форми ідеї», яка, становлячи єдність життя і пізнання, «сама для себе предметна»¹¹. Арістотель глибоко сягнув, за словами Гегеля, у смисл предметності, зрозумів, що мислення може примиритись навіть «з переважаючим змістом лише остільки, оскільки останній зуміє здобути собі форму»¹². І в інших випадках, коли Гегелю потрібно зблизити своє розуміння діалектики з арістотелівським, він широко користується аналогіями. Це, наприклад, твердження щодо «притаманного» Арістотелю уявлення про діалектику негативності як загальної форми руху, про шлях негативності, який не тільки є корінною властивістю діалектичного мислення, а її дає можливість досягнути конкретного визначення предмета. Гегель навіть підкреслює, що *дійсність* є «принципом арістотелівської філософії», і «роз'яснює»: для Арістотеля істотна «не вульгарна дійсність безпосередньо наявного, а ідея як дійсність»¹³. Багатьох вводять в оману, міркує Гегель, емпіризм Арістотеля, який здається суто зовнішнім підходом до дійсності. Насправді ж цей емпіризм, на думку німецького мислителя, є прийомом спекулятивної конкретності.

Тут, як і в ряді інших місць, ми знову стикаємось у Гегеля з мимохіть висловленим визнанням істотності і філософської цінності матеріалістичного емпіризму. В нього викликає захоплення те, що Арістотелеві «стачить терпіння пройти підряд всі уявлення і питання, і з дослідження окремих визначень виходить несхибна, зведена в єдність визначеності кожного предмета. Таким чином Арістотель утворює поняття її лишається вищою мірою філософічним у власному (гегелівському! — В. М.) значенні цього слова саме тоді, коли він здається тільки емпірич-

⁷ Гегель Г. В. Ф. Энциклопедия философских наук: В 3-х т. — М., 1975. — Т. 2. — С. 9.

⁸ Гегель Г. В. Ф. Энциклопедия философских наук. — Т. 1. — С. 393.

⁹ В іншому висловлюванні Гегель відзначає: Арістотель зрозумів, що «тільки людська організація є образом духовної» (Гегель Г. В. Ф. Философия религии: В 2-х т. — М., 1977. — Т. 2. — С. 146).

¹⁰ Гегель Г. В. Ф. Лекции по истории философии. — Кн. 2. — С. 253. Насправді Арістотель ніде не вживає цього поняття.

¹¹ Гегель Г. В. Ф. Энциклопедия философских наук. — Т. 1. — С. 419.

¹² Там же. — С. 72.

¹³ Там же. — С. 319. Гегель зазначає, що Арістотель розглядав *ідею* «як внутрішню, яке цілком виявляється зовні, і, отже, як засіб внутрішнього і зовнішнього або як *дійсність*» (там же).

ним»¹⁴. Гегель, як відомо, на відміну від Арістотеля, ніколи не здається емпіричним, але йдеться про інше. Гегель визнає, що суб'єкт пізнання в логіці Стагірита «завжди рухається від одиничного до одиничного» і завдяки цьому Арістотель сягає рівня пізнавального мислення: у нього ідея оформлюється в ціле, і, на відміну від абстрактної ідеї Платона, завжди конкретна¹⁵. Неважко помітити, що аристотелівський спосіб утворення понять не збігається з тим, як розглядає цей спосіб і що рекомендує з цього питання сам Гегель, зокрема в «Логіці». Аристотелівський спосіб не тільки «здається лише емпіричним», як думає Гегель, він і насправді емпіричний¹⁶. Це — індуктивно-матеріалістичний філософський шлях утворення понять, не схожий на гегелівську спекулятивну дедукцію Поняття. Гегель безпідставно вважав, нібито його метод утворення понять збігається з аристотелівським, відрізняючись лише формою: в Арістотеля, мовляв, він виступає у вигляді позірною емпіризму, у Гегеля ж цей «нікчемний» емпіризм відкидається. Насправді ж їхні підходи істотно протилежні. Втім, в інших випадках Гегель правильно передає уявлення Арістотеля про природу поняття, наприклад, коли говорить, що «в природі поняття не існує» або що «емпіричне, охоплене в його синтезі, є спекулятивне поняття»¹⁷. Він навіть ладен захоплюватись визначеннями Арістотеля, щоправда, тут же додаючи власні міркування про поняття як про душу всякої зовнішності, душу природи, яка долає не-свободу, властиву природі як такій і т. ін.,

Гегель не поділяє думки про «метафізичність» десяти основних аристотелівських категорій. Він вважає їх не надемпіричними категоріями, а категоріями, виведеними з об'єктивних відношень реального світу, тобто в даному контексті міркує цілком, так би мовити, по-матеріалістичному. Суть аристотелівських категорій полягає в тому, що вони виражають, по-перше, загальні властивості предметів, по-друге, сутність відношень між предметами реального світу, по-третє, природу висловлювань. Отже, аристотелівські категорії — онтологічного, гносеологічного й аксіологічного характеру.

Метод Арістотеля, вважає Гегель, є не формальнологічним і не спекулятивним, а *синтетичним*. Такий метод передбачає *єдність діалектики, формальної логіки й індукції*. Ця єдність в конкретному дослідженні може «порушуватись» на користь того чи того підходу до предмета дослідження. Кожний з названих методів, отже, можна застосувати й окремо. Діалектика, за Арістотелем, є ймовірнісним способом пояснення реальних процесів, пізнавальним «знаряддям» для знаходження положень і умовиводів, виходячи з імовірного»¹⁸. Діалектика має значення евристичного засобу відкриття істини. Арістотель вказує і на можливі способи перевірки доказовості діалектичних умовиводів, де головними є силлогістичні доводи. Силлогізм, отже, є пізнавальною альтернативою ймовірнісному умовиводу¹⁹.

Гегель висуває проти діалектичного методу Арістотеля — *систематичного й синтетичного*, за його ж власним визнанням, — три головні заперечення.

¹⁴ Гегель Г. В. Ф. Лекції по історії філософії. — Кн. 2. — С. 273.

¹⁵ Там же. — Кн. 1. — С. 149.

¹⁶ Пригаманний Арістотелів матеріалістичний емпіризм, поєднаний з надзвичайним глибокодумством, привертая пильну увагу К. Маркса. У листі до Ф. Лассаля він зазначав, що перед Гераклітом із стародавніх відає перевагу «тільки Арістотелю» (Маркс К. Лист до Ф. Лассаля, 21 груд. 1857 р. // Маркс К., Енгельс Ф. Твори. — Т. 29. — С. 429). Питання про Марксову оцінку Арістотеля, як і про вплив Арістотеля на молодого Маркса, потребує окремого розгляду.

¹⁷ Гегель Г. В. Ф. Лекції по історії філософії. — Кн. 2.¹ — С. 252. В. І. Ленін, інтерпретуючи це положення Гегеля, підкреслює: «Арістотель емпірик, але мислячий» (Ленін В. І. Філософські зошити: Конспект кн. Гегеля «Лекції з історії філософії». // Повне зібр. творів. — Т. 29. — С. 239).

¹⁸ Гегель Г. В. Ф. Лекції по історії філософії. — Кн. 2. — С. 237.

¹⁹ Ідеї Арістотеля про ймовірність і індуктивні умовиводи набагато випередили свій час. Пізніші, середньовічні коментатори з ряду причин, які ми тут не розглядати-

Заперечення перше. Гегель звинувачує Арістотеля в тому, що його логіка є «природною історією кінцевого мислення». Але насправді це — найвища похвала, оскільки безкінечне мислення, як воно уявлялось Гегелю, є просто міфом. До того ж Гегель змушений визнати, що засуджувана ним аристотелівська «кінцева» (розсудкова) логіка надає в наше розпорядження «опис загальних форм думки», тобто те ж, на що претендує і звеличуване ним *розумне мислення*, яке має справу з Абсолютотом, з безкінечною субстанцією думки. В іншому місці своїх «Лекцій» він раптом, всупереч своїм же твердженням, зауважує, що «аристотелівська філософія зовсім не ґрунтується на цих розсудкових відношеннях»²⁰.

Попередня метафізика, зазначає Гегель в «Енциклопедії», «осягала предмети розуму в абстрактних, кінцевих визначеннях розсудку і робила своїм принципом абстрактну тотожність». Арістотель же, навпаки, вбачає в розсудковому мисленні лише «момент, на якому не застряють». І дещо нижче Гегель додає: незважаючи на манеру Арістотеля давати велику кількість описового і розсудкового матеріалу «панівним у нього завжди лишається *спекулятивне* поняття, і він не припускає, щоб у цю форму перейшов той розсудковий процес умовиводу, який спочатку з такою визначеністю викладається ним». Гегель навіть визнає, що Арістотель «у своїх власне філософських дослідженнях» «не користувався ні формами розсудкового умовиводу, ні взагалі формами кінцевого мислення»²¹. Наведені оцінки рівнозначні визнанню діалектичності філософського мислення Стагірита.

На наш погляд, ці суперечливі висловлювання свідчать лиш про те, що Арістотель завдяки своєму емпіризмові досягає таких самих діалектичних результатів, які Гегелю видаються можливими лише на ґрунті абсолютно-спекулятивної рефлексії. І це заводить Гегеля, неспроможного пояснити розглядуваний феномен, в глухий кут.

Заперечення друге ще одіозніше. Гегель закидає Арістотелю, що його «ідея» менш конкретна, ніж власне гегелівська. Таке перебільшення достоїнств власної конкретності цілком зрозуміле. Але не позбавлена інтересу й аргументація. На думку Гегеля, «щоб ідея була справді конкретною, належало б розвинути з неї конкретне». Отже, він жадає від Арістотеля спекулятивної, а не реальної конкретності. Фактично це означає, що Арістотелю, щоб бути «справді конкретним» в дусі Гегеля, треба було вивести природу, історію, суспільство і людину з Поняття, як це робив німецький філософ. Але Стагірит був далекий від такого абстрактного логізування.

Нарешті, *заперечення третє* — не від філософії, а від теології. Арістотель, вважає Гегель, хоча й визнавав субстанціональність «нерухомого рушія»²², винний в тому, що «не вказав певно, що таке абсолютне, тобто бог»²³. Цей закид не потребував би коментарів, коли б не одна обставина. Підбиваючи підсумки свого аналізу історії античної діалектики, Гегель несподівано стверджує, що її вершина — Прокл, а не Геракліт, не Платон і навіть не Арістотель. Після неоплатоніків Гегелю залишилось, за його власним визначенням, тільки обґрунтувати «*розуміння цієї ідеї як духу, як ідеї, що знає саму себе*»²⁴. Неоплатоніки —

мемо, мали довіру лише до можливостей формальнологічного мислення. Причому в деяких теологіч-схоластів це супроводжувалося замахами на здоровий глузд і очевидні істини. Значення ідей Арістотеля про індукцію знову було оцінено лише в XVII ст. Ф. Бекон у «Новому Органоні» розробляв, власне, один з аспектів синтетичного методу Арістотеля, хоча й гадав, що вступає з ним в рішучу суперечність. Він просто не усвідомлював того, що має перед собою не справжнього Арістотеля, а «Арістотеля з тонзурою», спотвореного католицькою ортодоксією.

²⁰ Гегель Г. В. Ф. Лекції по історії філософії. — Кн. 2. — С. 316.

²¹ Гегель Г. В. Ф. Енциклопедія філософських наук. — Т. 1. — С. 147, 372—373.

²² Гегель Г. В. Ф. Філософія релігії. — Т. 2. — С. 461.

²³ Гегель Г. В. Ф. Енциклопедія філософських наук. — Т. 1. — С. 226.

²⁴ Гегель Г. В. Ф. Лекції по історії філософії. Кн. 3 // Соч. — М.; Л., 1935. — Т. 11. — С. 515.

лише систематизатори вже досягнутого античною думкою, але вони імпонують Гегелю своєю яскраво вираженою теологічною спекулятивністю²⁵. В іншому місці він роз'яснює, що «Арістотелю розумів бога головним чином в абстрактному визначенні діяльності»²⁶.

Отже, Гегель не мав серйозних заперечень проти аристотелівського розуміння мислення, а значить — і проти його діалектики. За ним лишається історична заслуга виправдання діалектики Стагірита. Краще з того, що Гегель зрозумів у ній, спростовує те, чого він не збагнув, але все ж висловив.

З означеними оцінками Арістотеля були добре знайомі Маркс і Енгельс, які високо цінували гегелівські «Лекції з історії філософії». Діалектичний характер думки давньогрецького філософа, як і матеріалістичні тенденції аристотелівської логіки, не викликали в них сумнівів.

Ф. Енгельс, наприклад, характеризував Арістотеля як антиметафізика й глибокого діалектика, дослідника, який започаткував наукове вивчення форм діалектичного мислення. «Старогрецькі філософи були всі природженими, стихійними діалектиками, і Арістотель, найуніверсальніша голова серед них, — відзначав Енгельс, — дослідив уже найістотніші форми діалектичного мислення». І далі: «Що ж до діалектики, то досі вона була досліджена більш-менш точно лише двома мислителями: Арістотелем і Гегелем»²⁷. В іншій своїй праці Ф. Енгельс підкреслював, що існують «два філософські напрями: метафізичний з нерухомими категоріями, діалектичний (Арістотель і особливо Гегель) — з текучими»²⁸. На останнє зауваження про текучість щодо аристотелівських категорій мало хто звертає увагу, тоді як щодо гегелівських писали майже всі, хто торкався питань діалектики. Нарешті, Ф. Енгельс відзначав, що «дослідження форм мислення, логічних категорій, дуже вдячне і необхідне завдання, і за систематичне розв'язання цього завдання взявся після Арістотеля тільки Гегель»²⁹.

В. І. Ленін також звертав увагу на «живі зачатки і запити діалектики»³⁰ в аристотелівському вченні. Арістотель — Гегель стародавнього світу. Цей крилатий вислів — загальновідомий.

Серед сучасних буржуазних філософів ідеалістично-раціоналістичної орієнтації найбільше цікавився розглядуваною проблемою Н. Гартман. Він спеціально зосередився на аналізі співвідношення категорії буття в Арістотеля і категоріальних визначень Абсолюту мірою його саморозгортання у Гегеля³¹, однак підпорядкував розгляд проблеми «Арістотель — Гегель» завданню підкріпити історико-філософськими аргументами власну концепцію «шарів буття». Вищий шар буття — духовний. Він пов'язаний з нижчими, включаючи органічний, але не детермінується ними, будучи відносно самостійним у своїх функціональних опосередкуваннях. Отже, проблему співвідношення аристотелівської і гегелівської діалектики Гартман фактично обминув. І зрозуміло чому — адже він дотримувався критеріїв формально-метафізичного умогляду і агностично конструював одну за одною «світові загадки», хоч би стосувалось це питань форм буття чи можливостей пізнання, людської здатності мислення або сенсу життя. Щоправда, слід відзначити й правильні

²⁵ У чернетці листа до Крейцера Гегель твердить, що в «Теології» Прокла наявний «вищий, ніж у Платона, ступінь систематизації організації ідеї в ній самій» і навіть — що це «небуваліший крок у філософії» (Гегель — Крейцеру: Черновик // *Гегель Г. В. Ф. Работы разных лет.* — Т. 2. — С. 399). Наведене твердження — самоошукування.

²⁶ *Гегель Г. В. Ф. Философия религии.* — Т. 2. — С. 231.

²⁷ *Енгельс Ф. Анти-Дюринг* // Маркс К., Енгельс Ф. Твори. — Т. 20. — С. 20, 314—345.

²⁸ *Енгельс Ф. Диалектика природы* // Там же. — С. 483.

²⁹ Там же. — С. 515.

³⁰ *Ленін В. І. Філософські зошити: Конспект кн. Арістотеля «Метафізика».* // Повне збір. творів. — Т. 29. — С. 308.

³¹ *Hartmann N. Aristoteles und Hegel.*— 2 Aufl.—Berlin, 1933.

думки Гартмана про категорії мислення: вони є не суб'єктивними побудовами свавільного індивіда, а об'єктивними за своїм змістом знаряддями мислення саме тому, що в них виражений найзагальніший зміст буття³².

В сучасній літературі розкриття аристотелівської діалектики, не кажучи вже про її порівняння з гегелівською, поки що не дістало місця. В перекладеній на російську мову монографії Я. Лукасевича³³ діалектика загалом і діалектика Аристотеля зокрема вважаються немовби неіснуючими³⁴. До того ж Лукасевич звинувачує гегельянців, насамперед такого відомого логіка, як К. Прантль, у незнанні математичної логіки і в приписуванні Аристотелю гегелівських уявлень про всемогутність Поняття. Для другого звинувачення деякі підстави у Лукасевича справді були. Що ж стосується першого, то відомий радянський логік П. С. Попов відзначив, що й «Аристотель не знав сучасної математичної логіки, а проте він є батьком і основоположником логіки як науки»³⁵. Втім, Лукасевича можна зрозуміти: він був і лишився формальним логіком і не приховував свого розуміння Аристотеля як силогіста і тільки силогіста. Він лише прагнув показати, що аристотелівська силогістика — значно багатше вчення, ніж про це звичайно думають і пишуть, однак думка про діалектичну природу мислення Стагірита була йому глибоко чужа.

З досягнень радянської аристотеліки хотілось би відзначити насамперед одне з найпомітніших явищ — монографію В. П. Зубова³⁶. Автор спеціально не розглядає питань аристотелівської діалектики, зосереджуючи увагу на природничонаукових аспектах вчення античного мислителя і на тому, як склалась доля його спадщини. І все ж В. П. Зубов, аналізуючи понятійний лад мислення Аристотеля, скрізь уникає шаблонних звинувачень у метафізичності, а навпаки — підкреслює саме діалектичність його думки.

У 1975 р. з'явилась праця Д. В. Джохадзе, присвячена діалектиці Аристотеля³⁷. Вона цікава як спеціальне звернення до діалектики Стагірита. На жаль, порівняльного дослідження гегелівської і аристотелівської діалектики тут немає.

У монографії В. П. Визгіна, де розглядається розуміння Аристотелем категорії якості і якісних відношень, Гегель згадується лише один раз, коли наводиться одне з його визначень кількості³⁸. Автор вважає, що потрібне далі обговорення «метафізичних учень» Аристотеля. Останнє визначення, як ми прагнули показати, є неточним. На жаль, В. П. Визгін припускається й історико-філософських неточностей, зокрема, коли твердить, нібито «Ле Блон першим систематично дослідив основні схеми аристотелівського мислення»³⁹. Згадана ним праця Ле Блона «Логіка і метод Аристотеля» з'явилась 1970 року, гегелівські ж «Лекції з історії філософії» — більш як на століття раніше. А проте ґрунтовність гегелівської інтерпретації визнавав уже такий знавець Аристотеля і противник Гегеля, як Тренделенбург⁴⁰.

³² Гартман Н. Эстетика.—М.; Л., 1958; *Hartmann N. Grundzüge einer Metaphysik der Erkenntnis.*—Berlin, 1921.

³³ Лукасевич Я. Аристотелевская силлогистика с точки зрения современной философской логики. — М.; Л., 1959.

³⁴ С. Б. Церетелі слушно зауважив, що «Лукасевич поставив перед собою завдання аксіоматизації аристотелівської логіки; він прийняв модуси першої фігури категоріального силлогізму за аксіоми, тоді як головним для Аристотеля було саме виявлення природи цих модусів» (Церетелі С. Б. Диалектическая логика. — Тбилиси, 1971. — С. 29).

³⁵ Попов П. С. Предисловие // Лукасевич Я. Аристотелевская силлогистика... — С. 23.

³⁶ Зубов В. П. Аристотель. — М., 1963.

³⁷ Джохадзе Д. В. Диалектика Аристотеля. — М., 1975.

³⁸ Визгин В. П. Генезис и структура квалитативизма Аристотеля. — М., 1982. — С. 36.

³⁹ Там же. — С. 371.

⁴⁰ Тренделенбург А. Логические исследования. — М., 1868. — Т. 1—2.

У своїй останній спільній статті «Арістотель»⁴¹ В. Ф. Асмус і А. С. Ахманов не виділяють *діалектику* як відносно самостійну складову в структурі основних тем і напрямів арістотелівської філософії. Цей же погляд В. Ф. Асмус розвивав і в одній з останніх своїх монографій «Антична філософія». В розділі про діалектику Арістотеля слово *діалектика* береться в лапки. Мабуть, мається на увазі те, що «діалектика» Арістотеля відрізняється від сучасного тлумачення діалектики. Підстави для цього В. Ф. Асмус бачить також в арістотелівському розумінні труднощів пізнання («з ряду питань знання не може бути беззастережним володінням істиною, а є лише знанням імовірним»). Арістотель, веде далі автор, вважав, що ймовірніше знання передбачає особливий метод, який наближається до наукового методу, підготовлює його, і називає такий метод діалектикою, «відійшовши у використанні цього терміна від традиції його застосування у Сократа і Платона». Але як оцінити цей «відхід» — позитивно чи негативно? Арістотель, на думку В. Ф. Асмуса, надавав термінові *діалектика* вужчого, ніж у його попередників, значення, оскільки, за словами Стагірита, внаслідок «діалектичних силогізмів» «можна зробити лише ймовірні висновки»⁴². Мета діалектичного дослідження, згідно з «Топікою» — встановлення *визначення* або *спростування*. Незрозуміло, чи збігається арістотелівське трактування «діалектики» з істинним смислом діалектичного мислення Стагірита, чи не залишив він нам, окрім формальних визначень діалектики в «Топіці», ще й іншої теорії діалектики, більш відповідної сучасним уявленням про неї?

Звернемось до іншого сучасного роз'яснення. А. В. Лебедев, автор пізнішої за часом статті про Арістотеля⁴³, розглядає його вчення про діалектику в розділі «Логіка і теорія пізнання». Він стверджує, що «у Платона методом науки (*епістеме*) була діалектика (яка? — В. М.), Арістотель звів її до рівня допоміжної евристичної дисципліни («Топіка»), протиставивши їй як строго науковий метод аналітику — теорію аподиктичного («доказового») силогізму». Як бачимо А. В. Лебедев, слідом за В. Ф. Асмусом, бере діалектику в термінологічному тлумаченні, властивому Арістотелеві. Але така трактовка, як ми вже відзначали, не збігається з реальним змістом того, що об'єктивно є арістотелівською діалектикою як такою. Автор розглядає арістотелівське вчення про категорії як метафізичну конструкцію, що не узгоджується навіть з гегелівською інтерпретацією цього явища, не кажучи вже про цитовані вище оцінки арістотелівського вчення Ф. Енгельсом.

Набагато більша зваженість виявлена в оцінках логіки Арістотеля відомим радянським філософом С. Б. Церетелі й авторами статті «Діалектика» у «Філософском энциклопедическом словаре» О. Ф. Лосевим і О. Г. Спіркіним.

С. Б. Церетелі з достатніми, на наш погляд, підставами відзначав, о «Органон» Арістотеля є не компендіумом формальнологічних прийомів мислення, а енциклопедією логічного знання (звичайно, для епохи античності). «Логіка Арістотеля — «Органон» — взагалі була наукою, що вивчала знаряддя знання, — писав він. — Арістотель розумів логіку як своєрідний вступ до філософських наук і взагалі до знання»⁴⁴. Ця принципова оцінка логіки Арістотеля глибоко правильна у своїй основі. І в окремих зауваженнях про різні сторони арістотелівської логіки С. Б. Церетелі повідомив чимало цікавого. Підкреслюючи, наприклад, що «сутність доведення у повному вигляді представлена в його початку», він зазначив, що «так було в Арістотеля, так питання ставиться і з точки зору матеріалістичної діалектичної логіки. З погляду Арістотеля як свідомого діалектика, хоча й не в сократівсько-платонівському значенні, «найбільш незаперечним» початком доведення... є положення про не-

⁴¹ Филос. енцикл. — 1960. — Т. 1. — С. 91—95.

⁴² Асмус В. Ф. Античная философия. — М., 1976. — С. 317—318.

⁴³ Лебедев А. В. Аристотель // Филос. енцикл. словарь. — 1983. — С. 35—38.

⁴⁴ Церетелі С. Б. Цит. праця. — С. 23.

можливість суперечності, положення про неможливість одночасного ствердження й заперечення; а з точки зору діалектичної логіки, початок доведення становить єдність суперечності, котра, як ми знаємо, існує у вигляді безконечного умовиводу»⁴⁵. С. Б. Церетелі справедливо зауважував, що вивчення змісту аристотелівської логіки зовсім не можна вважати завершеним, і, зокрема, відзначав, що «привід для обгрунтування логіки за допомогою аксіом дав Арістотель, але «Органон» самого Арістотеля (особливо «Друга аналітика») — не піддана формалізації теорія знання (тому й потрібно розвивати її в цьому напрямі)»⁴⁶. На жаль, спеціальних досліджень у цьому напрямі обмаль, якщо вони взагалі є.

І ще одна оцінка. О. Ф. Лосев і О. Г. Спіркін вважають, що Арістотель «розвинув діалектику далі (порівняно з Платоном. — В. М.) — в напрямі пізнання реально існуючого космосу». Вони звертають також увагу на уявлення Арістотеля про нероздільне існування в кожній речі матеріальної, формальної, рушійної і цільової причин, тотожних із самою річчю. Аристотелівська ж ідея першорухія як «загального саморуху всієї дійсності» передхоплює гегелівську думку про абсолютний Суб'єкт — Об'єкт, що мислить самого себе. Нарешті, автори відзначають, що Арістотель трактував діалектику «не просто як абсолютне знання, що виражається шляхом формальної силогістики, але й як знання тільки ще можливого або ймовірного»⁴⁷. Як бачимо, в цьому короткому нарисі аристотелівське застосування терміна *діалектика* до можливого або ймовірного знання не ототожнюється з аристотелівською діалектикою як такою, хоча сама ця діалектика повністю, на наш погляд, не розкрита. Втім, це, мабуть, вада всякого короткого («словникового») викладу предмета.

Отже, науково-матеріалістичний філософський аналіз діалектики Арістотеля ще не просто далекий від завершення, а перебуває на початкових етапах. Висвітлення особливостей і масштабів цієї форми діалектичного мислення чекає на своїх дослідників.

* * *

Энциклопедическая система знания, в которой Аристотель обобщил и изложил достижения древнегреческого теоретического мышления — один из важнейших исторических этапов развития домарксистской философии. Это касается и аристотелевской диалектики, которая объективно-исторически была наиболее концептуально развитой формой древнегреческой диалектики. Субъективно же Аристотель в своей теории знания стремился преодолеть затруднения как панвно-материалистической диалектики (Гераклит, Зенон), так и заблуждения идеалистической диалектики того времени (Сократ, Платон).

Первым, кто обратил внимание на диалектический характер мышления великого Стагирита, был Гегель. Он рассматривал аристотелевскую диалектику, как и свою собственную, в качестве «позитивной» или «имманентной», т. е. объективной диалектики, в противовес теоретически неразвитым «субъективной» и «негативной» формам диалектического мышления. Анализ трех гегелевских возражений против аристотелевской диалектики показывает их несостоятельность. Тем не менее, именно Гегелю принадлежит историческая заслуга ее оправдания.

С гегелевскими оценками аристотелевской теории мышления были хорошо знакомы К. Маркс, Ф. Энгельс, В. И. Ленин. Диалектический характер философии великого Стагирита не вызывал у них сомнения.

В современной литературе аристотелевская диалектика, не говоря уже о ее сравнении с гегелевской, пока что раскрыта далеко не полностью. Освещение особенностей и масштабов аристотелевской диалектики — учения о категориях, концепции метода и других моментов разработанной Стагиритом теории знания — перспективная для исследований задача, которая еще ожидает своего решения.

⁴⁵ Там же. — С. 463.

⁴⁶ Там же. — С. 26.

⁴⁷ Лосев А. Ф., Спиркин А. Г. Диалектика // Филос. энцикл. словарь. — 1983. — С. 155.

Логіка, методологія і філософія наукового пізнання

Т. Ю. СИДОРІНА, В. П. ФІЛАТОВ

ПРО СТРУКТУРУ ТЕОРІЙ СУЧАСНОЇ МАКРОФІЗИКИ

Сучасне фізичне знання є складним багаторівневим утворенням. Кори́стуючись досить традиційним розрізненням, можна твердити, що у фізиці наявні теорії фундаментальні і прикладні, динамічні й статистичні, феноменологічні та такі, що відтворюють закономірності фізичних явищ, аксіоматизовані й менш упорядковані теоретичні побудови. Отже, єдність фізичного знання є єдність різноманітного, єдність систем знання, що історично склалися і відрізняються одна від одної ступенем загальності (універсальні й часткові теорії), структурною організацією, характером зв'язків з експериментом і рядом інших особливостей. Загалом же можна говорити про певну ієрархію фізичних теорій, про своєрідну піраміду, вершину якої становить досить вузьке коло універсальних фундаментальних теорій, серединну частину — ширша сукупність теорій, що описують великі, але все ж обмежені галузі явищ, а основу — численні теорії, застосовувані до експериментальних пристроїв, а також теоретичні побудови технічної фізики, що безпосередньо зникаються і переходять у технічне знання.

Якщо розглядати відображення багатоманітності фізичних теорій в наявних методологічних дослідженнях, то неважко помітити, що більшість останніх орієнтована на аналіз фундаментальних теорій. При цьому явно чи неявно мається на увазі, що решта теорій може бути описана і зрозуміла за аналогією до них. А чи правильне таке припущення? А чи не мають інші теорії специфіку в плані структурної організації, механізмів свого формування і розвитку? Мета даної статті — обговорити ці питання у зв'язку з аналізом структури теорій макрофізики, тобто теоретичних побудов середнього рівня, якщо скористатися наведеним вище образом «піраміди теорій».

На сучасному етапі макрофізика охоплює досить велику галузь наукових напрямів, де зайнято більшість учених-фізиків. До неї належать фізика твердого тіла, фізика напівпровідників, оптика і спектроскопія, квантова електроніка і радіофізика, фізика плазми, що включає питання керованого термоядерного синтезу, акустика і ряд інших галузей. Макрофізика робить великий внесок у розв'язання багатьох важливих прикладних і технічних проблем, під її впливом розвиваються в наші дні провідні галузі промисловості, які визначають науково-технічний прогрес, — мікроелектроніка, лазерна техніка, силова напівпровідникова електроніка, криогенна техніка та ін.

Здавалося б масштабність і соціальна значущість названих досліджень повинна викликати у філософів і методологів підвищений інтерес до цієї сфери науки. Проте цього не спостерігається, і причини, мабуть, такі. Вважається, і багато в чому справедливо, що для філософії цікаві ті проблеми спеціальних наук, які мають світоглядне значення, пов'язані з фундаментальними категоріями людського пізнання світу — матерією, простором, часом, причинністю та ін. Макрофізика, незважаючи на свою практичну значущість, явно поступається з цього боку фундаментальним теоріям — квантовій механіці, теорії відносності, сучасним концепціям елементарних частинок. Макрофізичні

дослідження у наш час рідко приводять до принципівих відкриттів у самій фізиці¹.

Нині, однак, з'ясовується, що філософські проблеми науки не зводяться і не вичерпуються аналізом картини світу, яку вона створює. Проблеми організації наукової діяльності, шляхів її розвитку під впливом соціально-практичних запитів, взаємодії наук та ін. також є питаннями великої філософської значущості. І в цьому розумінні розгляд макрофізики може дати немало цікавого і, як ми покажемо далі, накреслити нові аспекти у вивченні деяких традиційних гносеологічних тем.

Непростою проблемою є чітке й однозначне визначення рамок цієї сфери досліджень. Ще століття тому по суті всі об'єкти фізичного світу, за винятком об'єктів зоряної астрономії, потрапляли до сфери макрофізики. Науковий прогрес розширив розуміння будови речовини, незмірно розсунув межі фізичної картини світу в галузі мікро- і мега-світу. Виявлення у цих сферах реальності закономірностей, відмінних від класичних, викликало логіко-гносеологічні дискусії про межі між ними.

У позитивістській логіці науки рамки між макро- і мікрофізикою проводилися на основі розрізнення спостережуваних і неспостережуваних об'єктів. Це розрізнення має певне значення, оскільки не всі явища, величини, параметри, з якими має справу мікрофізика, є актуально чи потенціально спостережуваними. Стосовно деяких об'єктів (скажімо, кварків) висувуються навіть теоретичні доводи, що пояснюють їх принципову неспостережуваність у вільному стані. Теорія повинна зважати на такі (загалом випадкові щодо розглядуваних об'єктів) факти, як існування людини у світі макрооб'єктів, особливості її рецепторної системи, на те, що використовувані нею в спостереженні й експерименті прилади мають макроскопічні розміри. Водночас абсолютизація даної відмінності багато в чому суперечить практиці сучасної науки². Справді, численні мікрофізичні явища, наприклад, ті чи інші ефекти в кристалах, не сприймаються безпосередньо і для своєї фіксації потребують складних експериментальних засобів спостереження. І, з другого боку, з розвитком цих засобів все більша кількість неспостережуваних об'єктів перетворюється на спостережувані (як це сталося, наприклад, у галузі дослідження молекулярної будови речовини із застосуванням електронного мікроскопу). Показовим є те, що для вчених реальність неспостережуваних референтів, добре встановлених і підтверджених теорією, не менш достовірні, ніж реальність об'єктів макросвіту, що оточують їх. Отже, спроби неопозитивістів установити межу між мікро- і макрофізикою тільки за принципом спостережуваності виявляються неспроможними. Сферу макрооб'єктів у логіко-гносеологічному плані не можна визначити просто як сферу об'єктів і явищ, сумірних з людським тілом.

Більш точним і глибоким є визначення галузі мікросвіту як сфери дії квантових законів, а макросвіту — як сфери панування класичних закономірностей. Водночас очевидна умовність і цього визначення. Зауважимо, що в деяких випадках класичні закони застосовні до опису взаємодій нуклонів, а квантові принципи можуть визначати поведінку цілком макроскопічних систем (скажімо, у явищах надпровідності й надтекучості). Це говорить про те, що з розвитком науки межа між мікро- і макрофізикою може зміщуватися, а це дає підставу розглядати її як історичну категорію. З цього погляду є виправданим, що

¹ У суміжних галузях — хімії, біології — ці дослідження, однак, можуть привести до фундаментальних відкриттів, як це трапилось, наприклад, під час застосування рентгеноструктурних методів у відкритті генетичного коду.

² Грунтовну картину цього див.: *Лекторский В. А.* Суб'єкт. Об'єкт. Познание. — М., 1980. — С. 182—195.

нині атомна і ядерна фізики в основному вже належать макро-, а не мікрофізиці³.

Зрозуміло, що історичність вказаної межі не пов'язана з якимисьь істотними змінами в психофізіологічній організації суб'єкта пізнання. Ідеться про вдосконалення знарядь спостереження і експерименту, про розширення і поглиблення засобів пізнання реальності. І тут треба підкреслити особливу роль універсальних фундаментальних теорій у формуванні базису осягнення фізичного світу. На наш погляд, наявність зрілих, досить стабільних фундаментальних теорій (вони можуть бути класичними і неklasичними, описувати спостережувані і неспостережувані об'єкти), є неодмінною умовою того, щоб заснована на них більш спеціальна теорія стосувалася сфери сучасної макрофізики. Таке методологічне розрізнення, як це уявляється, відповідає і практиці сучасної фізики, яка розвивається нині у двох основних напрямках. Один із них — фундаментальні дослідження, що здійснюються в наші дні переважно в мікро- і мегафізиці, у фізиці елементарних частинок і астрофізиці. Саме в цих галузях дослідження можна чекати істотних уточнень фундаментальних характеристик фізичної реальності. Поряд з цим у фізиці відбувається розширення і поглиблення знань про такі явища, які, як гадають учені, можна зрозуміти на основі вже існуючих і добре встановлених фізичних теорій. Макрофізика як сукупна галузь вивчення належить саме до цього другого напрямку⁴.

Теорії сучасної макрофізики мало чим нагадують своїх попередниць ХІХ—початку ХХ ст. На зміну феноменологічним теоріям і встановленню емпіричних закономірностей прийшли концепції, що народилися на основі розвинутих теорій, які розглядають мікроскопічний склад макросистем. Макрофізики можуть використовувати і прикладати до розв'язання своїх завдань ті чи інші фрагменти фундаментальних теорій, що описують, зокрема, і мікрооб'єкти. Однак, чи не означає це, що галузь макрофізики стає просто сферою прикладання розвинутих фундаментальних теорій? Уявляється, що справа виглядає інакше і не зводиться до простого прикладання або розширення фундаментальних теорій. Самого лише розуміння фізики мікросвіту не досить, щоб дедукувати з неї закономірності поведінки і макроскопічних систем. Теорії, що пояснюють останні, потребують введення принципово нових понять і конструктів, які виникають внаслідок нетривіальних теоретичних досліджень. Відбувається також структурна перебудова теорій, поява «сітей» теоретичних побудов на основі фундаментальних концепцій, які склалися. Все це дозволяє говорити про макрофізику як особливу, незвідну до інших, сферу теоретичних і експериментальних досліджень⁵.

Щоб конкретизувати висловлені загальні міркування про природу теорій макрофізики, розглянемо один із механізмів породження їх структур, який уявляється нам досить загальнозначущим. Відразу зазначимо, що, говорячи про «породження», ми не маємо на увазі історичний розвиток цих теорій. Ідеться про породження в структурно-

³ Див.: Гинзбург В. Л. О физике и астрофизике. — М., 1980. — С. 55.

⁴ Див.: Визнер Е. Этюды о симметрии. — М., 1971. — С. 91.

⁵ Залічення цих досліджень до суто прикладних призводить до негативних наслідків для їх розвитку. Як відзначав академік О. М. Прохоров, саме це сталося з мікроелектронікою і акустикою, які внаслідок припущення, що в них не лишилися істотних теоретичних проблем, були переведені до розряду технічних досліджень, а відповідні інститути передані промисловості. «Навіть у тому разі, — твердить цей автор, — коли під час розв'язання тої чи тої важливої проблеми вихідна ідея цілком зрозуміла, і здається, що для її реалізації треба розв'язати суто технічні питання, як правило, на практиці виникають такі принципові труднощі, що для їх подолання слід проводити дальші фундаментальні дослідження, які нерідко потребують значної кількості часу і сил» (Прохоров А. М. Фундаментальные исследования и технический прогресс. // Материалы III Всесоюз. совещ. по филос. вопр. соврем. естествознания. — М., 1981. — Вып. 2. — С. 12—13).

логічному значенні, тобто про існування певних конструктивних схем, згідно з якими ці теорії формуються в контексті наявних фундаментальних теорій і загальних концептуальних засобів фізичного знання.

Насамперед підкреслимо, що теорії сучасної макрофізики в основному перебувають на «постпарадигмальній» (в розумінні Т. Куна) стадії розвитку, для якої характерне закінчене кількісне вираження фундаментальних законів, наявність добре розвиненого математичного апарата і принципова ясність щодо конкретизації і модифікації універсальних теорій. Останні (класична механіка, електродинаміка, квантова механіка та ін.) є загальними теоріями, які описують розмаїття явищ і об'єктів. Тому цілком зрозуміла та роль, яку вони відіграють у формуванні спеціальних теорій,— адже явища, розглядувані макрофізикою, потрапляють до сфери дії тої чи тої (або кількох) універсальних теорій. Саме в такому найзагальнішому розумінні можна говорити про «прикладання» цих теорій до більш спеціальної галузі явищ як умову виникнення відповідних концепцій макрофізики. Водночас це прикладання, як ми покажемо далі, не є ні простим застосуванням готового знання до ще не пояснених конкретних явищ, ні, скажімо, дедуктивними висновками деякої спеціальної теоретичної моделі з найзагальнішої теорії.

Щоб зрозуміти характер цього прикладання, треба звернути увагу на особливості фундаментальних теорій, які перебувають на згаданій вище «постпарадигмальній» стадії розвитку. В. Гейзенберг для характеристики таких теорій увів, на наш погляд, досить плідне поняття замкнутої теорії⁶. Замкнутою є теорія, яка досягла зрілої, стабільної форми і, певною мірою, вичерпала внутрішні імпульси до дальшої розробки і вдосконалення. В. Гейзенберг вважає, що замкнуті теорії 1) логічно послідовні і цілісні, що здається цілком природною вимогою до теоретичного знання, яка, однак, повністю реалізується лише щодо аксіоматизованих теорій; 2) високою мірою підтверджені емпіричними фактами; 3) у переході до універсальніших теорій зберігаються у своїй галузі застосування; 4) концептуально «компактні», немовби «замикають» самі себе структурно і не можуть, зокрема, поліпшуватися за допомогою незначних модифікацій.

Прикладами таких теорій є класична механіка, електродинаміка, термодинаміка, статистична фізика, спеціальна теорія відносності, нерелятивістська квантова механіка. Це своєрідний золотий фонд фізики останніх століть, в достовірності якого не сумнівається жоден працюючий учений. Оцінюючи ці теорії, В. Гейзенберг твердить: «Замкнута теорія не втрачає своєї сили ніколи; щоразу, коли дослід може бути описаний в термінах цієї теорії, нехай це навіть в далекому минулому, її закони завжди виявляються справедливими»⁷.

Із переліку замкнутих теорій видно, що це — теорії досить загального типу, які описують дуже широку галузь явищ, процесів і рухів. Водночас вони такі загальні, що не можуть прикладатися до реальних часткових явищ, будучи залишеними у своїй початковій формі, неспецифікованій щодо розглядуваної сфери фізичної реальності. У формі своїх дедуктивних наслідків вони можуть поширюватися на ідеальні об'єкти, і, по суті, не виходять за межі простої комбінації своїх власних ідеальних об'єктів (наприклад, застосування класичної механіки, яка описує рух матеріальних точок, до моделі ідеального газу як великої кількості таких точок). Ця обставина поряд зі структурною замкнутістю, компактністю даних теорій перетворює процес їх прикладання до реальних об'єктів фізики в нетривіальну теоретичну проблему. Річ у тім, що структурна цілісність, компактність жорстко обмежує зміну теорії у потрібному напрямі шляхом

⁶ Див.: Heisenberg W. Der Begriff abgeschlossene Theorie // Schritte über Grenzen.— München, 1971.— S. 91—94.

⁷ Ibid.— S. 93.

введення поправок, наближень, додаткових коефіцієнтів та ін. А стандартна схема прикладання — загальна теорія, спеціальна модель та дедуктивний висновок, що їх зв'язує, — також обмежена досить вузьким набором наслідків. Гіпотетико-дедуктивні процедури розгортання теорії, за всієї їх значущості для організації теоретичного знання, все ж не дають універсальних механізмів і конструктивних засобів формування нових концепцій і теоретичних побудов, що найповніше виражають і пояснюють закономірності даної галузі фізичної реальності.

Як же все-таки формується концептуальна структура реальних теорій макрофізики? Почнемо з прикладу створення сучасної теорії руху рідин. Концептуальною основою для неї була класична механіка, конкретніше — класична гідродинаміка, яка описує рух ідеальних рідин. Ця теорія, основи якої були закладені Д. Бернуллі, до середини XIX ст. уже досягла зрілої стадії і вичерпала внутрішні імпульси до вдосконалення. Водночас же названа загальна теорія в даному своєму вигляді була не застосовна до більшості реальних проблем, в тому числі проблем, які мають прикладне значення (скажімо, рух в'язких рідин, явище турбулентності та ін.). Хоча в принципі учені не сумнівалися в тому, що рівняння класичної механіки рідин мають силу і для цих явищ, разом з тим було ясно, що для застосування теорії потрібне введення системи якісно нових уявлень і моделей, безпосередньо не дедукованих з неї самої. Така специфічна система концепцій була розроблена на початку нашого століття Л. Прандтлем і рядом інших учених. Вони не мали на меті якось змінити основні принципи класичної теорії, оскільки їх завдання полягало в породженні на її основі сукупності концептуальних схем, здатних відобразити явища, реальні і важливі у світлі практичних проблем. Вирішальну роль у цьому відіграла концепція «пограничного шару», з введенням якої вдалося адекватно пояснити рух в'язких рідин, опір переміщенню в них різних тіл та ін. Тут спостерігався теоретичний прогрес, а не просто прикладання вже готової теорії. Далі він привів до створення цілої сіті більш спеціальних і практично орієнтованих теорій, починаючи від теорії змазування і методик розрахунку профілю крила літака і кінчаючи теоріями, які описують рух крові у судинах.

Отже, ми бачимо, що між фундаментальною теорією і основою на ній більш спеціальною теорією макрофізики існує відношення, відмінне від логічного висновку або простого прикладання. Такі приклади можуть бути помножені. Так, скажімо, із квантової механіки і електродинаміки (базисних теорій сучасної фізики твердого тіла) безпосередньо невивідні параметри динаміки кристалічної решітки, уявлення про енергетичні зони та ін.

Нині у філософсько-методологічній літературі немає достатньо конкретних схем, які описують розглядуваний тип відношень між теоріями. Водночас назріла потреба у їх розробці, і в цьому плані уявляється перспективними ряд висловлених В. І. Кузнецовим положень про можливість існування між теоріями відношення породження⁸. Хоча запропонований автором механізм призначений в основному для експлікації породження теорій одного рівня спільності, він може бути застосований і в розглядуваному нами випадку. Аналізуючи ряд прикладів поетапного виникнення теорій, які існували в історії пізнання, В. І. Кузнецов зауважує, що жоден з них «не був пов'язаний з дедукцією одного етапу з іншого. Навпаки, їх особливість полягала у введенні принципово нових конструктів, яких не було на старому етапі,

⁸ Див.: Кузнецов В. И. Понимание как конституирующий фактор развития физической теории // Понимание как логико-гносеологическая проблема. — Киев, 1982. — С. 43—69.

але які могли бути породжені тільки за допомогою наявних на попередньому етапі концептуальних засобів»⁹.

У запропонованій схемі породження ми відзначили такі моменти, які, як гадаємо, відіграють істотну роль у формуванні теорій макрофізики. По-перше, це розширення і зміна мови базисної теорії, введення нових конструктів, що вступають у структурні відношення з вихідними, але не передбачають повну вивідність з них. По-друге, це встановлення несуперечливості введених конструктів і моделей з поняттями і аксіомами вихідних замкнутих теорій. По-третє, це введення такої сукупності постулатів і принципів, які поєднують нову концептуальну мову і виражені в ній закономірності в досить цілісну теорію.

Відзначимо, що найзагальнішим відношенням розглядуваних тут універсальних замкнутих і спеціальних теорій є те, що перші суть передпосилки других. Це означає, що передпосилкова замкнута теорія є неодмінною умовою для надання смислу твердженням похідної теорії, засобом інтерпретації її понять та ін. Водночас сама передпосилкова теорія, на основі якої формується і розвивається нова теорія, виступає як її стабільне, безсумнівне породжуюче ядро. Розглянутий механізм породження конкретизує це загальне відношення, дозволяє досягнути його як певний структурно організований процес.

Зрозуміло, що запропонована схема процесу породження є ще досить абстрактною, яка потребує додаткової конкретизації в кожному випадку формування спеціальних теорій. Підкреслимо, що базисом породження звичайно є не одна, а кілька замкнутих теорій. Фізика плазми, скажімо, спирається на загальне рівняння руху класичної механіки і на класичну електродинаміку; теорія напівпровідників — на електродинаміку і нерелятивістську квантову механіку; останні дві теорії є породжуючим ядром теорії індуктивного випромінювання (квантова електроніка) та ін. Підкреслимо і те, що згадане вище введення нових теоретичних конструктів переводить розвиток теорії на інший, відмінний від вихідного онтологічний рівень. Йдеться про заміщення реально здійснюваних, але надзвичайно складних мікропроцесів (описуваних фундаментальними теоріями) різними макроскопічними «квазіутвореннями» — ефективними масами і зарядами, трактування плазми як своєрідної рідини, що підпорядковується магнітогідродинамічним рівнянням та ін. Це ще раз доводить, що теоретичному прогресові у сфері макрофізики притаманна своя специфіка, не пов'язана з простим розширенням загальної фундаментальної теорії.

З історичного погляду можна вирізнити три етапи формування теорій макрофізики: емпірико-феноменологічний; асиміляції і конкретизації фундаментальної теорії (етап конструювання породжуючого ядра і створення спеціальних конструктів зі врахуванням мікроструктури об'єкта дослідження); постпарадигмальний етап створення сіті теоретичних побудов, орієнтованих як внутрішньотеоретичними проблемами, так і запитам практично-прикладного, теоретичного характеру.

Пояснимо сказане на прикладі формування зонної теорії твердого тіла. Спочатку фізика твердого тіла являла собою сукупність емпіричних досліджень будови речовини, властивостей пружності, деформації, теплових і електромагнітних характеристик, параметрів кристалічної будови речовини та ін. З відкриттям електрона, підтвердженням у рентгеноскопічних дослідженнях кристалічної будови твердих тіл, з розробкою квантової механіки виникли умови для формування розвинутих теорій твердого тіла. Строга періодичність кристалічної решітки дозволила пояснити рух електронів у твердих тілах за допомогою нового теоретичного конструкту «енергетична зона». В теорію були введені такі основні припущення: ядра атомів нерухомі у вузлах

⁹ Там же. — С. 51.

ідеальної кристалічної решітки; електрон рухається у полі періодичного потенціалу, створюваного ядрами і решетою електронів; це періодичне поле має трансляційну інваріантність. Квантовомеханічний опис такої моделі має вигляд хвильової функції вільного електрона, амплітуда якої узгоджена в просторі з періодом решітки. Енергетичний спектр електрона являє собою серію смуг дозволених і заборонених енергій, що утворюють указані енергетичні зони. Побудована таким чином загальна квантова теорія твердого тіла далі була конкретизована для пояснення явищ люмінесценції, теорії напівпровідникових кристалів та ін. Відбувається немовби повернення до початково описаних на феноменологічному рівні явищ, однак повернення на іншому, збагаченому рівні, у рамках іншої структурної організації знання.

Розглянутий процес породження робить активний структуруючий вплив на фізичну теорію. Одним із основних елементів структури, що виникла, є «породжуюче ядро теорії». Це одна чи кілька зрілих, замкнутих (у згаданому вище розумінні) теорій. На відміну від самих фундаментальних теорій, ядром яких є вихідні постулати, базисні конструкти та ін., у теоріях макрофізики ядро становлять основні закони зрілих теорій. Це ядро виступає вже не тільки у функції системи знання, а й як породжуюча схема і концептуальна мова, що описує основні об'єкти теорії.

Через це ж генеративне ядро в теорії макрофізики опосередковано транслуються певні фрагменти фізичної картини світу. Отже, воно несе у собі основне світоглядне навантаження. На його основі формується система конструктів, теоретичних схем і моделей, безпосередньо невидимих із генеративного ядра. Наявність таких конструктів робить фізичну теорію спеціальною, перетворює її на теорію сучасної макрофізики. Рівень, що виник в процесі породження спеціалізованих конструктів, перериває дедуктивну організацію генеруючої замкнутої теорії, тим самим немовби «розмикаючи» загальне теоретичне утворення.

Внаслідок цього теорія макрофізики стає відкритою для введення часткових гіпотез, включаючи гіпотези *ad hoc*, наближень, коефіцієнтів, експериментально фіксованих параметрів речовини та ін. Відповідно змінюються також норми доказовості, строгості. Вимога аксіоматизації і логічної когерентності всієї теорії, як правило, не висувається. Процес відбувається в напрямі ослаблення критеріїв і норм теоретичної побудови, висновку, обґрунтування. Припускається введення моделей, які явно спрощують картину явищ, залучення фіктивних об'єктів, що відображають інтегральні вияви мікропроцесів на макрорівні. Загалом виникає інший стиль теоретизування, інша форма організації знання, істотно відмінна від звичайних моделей, в яких методологія науки описує будову теоретичного знання.

Розглянуті особливості формування теорії макрофізики дозволяють висловити ряд міркувань гносеологічного плану. Як правило, мовою фізики називають математику. Щодо макрофізики до цього можна додати, що її мовою виступають також поняття і теоретичні схеми замкнутих універсальних теорій. Певною мірою учений полегшує собі процес побудови теоретичної картини явища, оскільки в його розпорядженні є зв'язані між собою блоки ідеальних моделей, їх вираження в математичних формулах та ін. Ці теоретичні структури можна порівняти з готовими формулами, придатними для опису і пояснення найрізноманітніших явищ і процесів.

Свого часу Кант характеризував основні положення класичної ньютонівської механіки не тільки як закони природи, а і як необхідні для людини форми і схеми упорядкування розмаїтості явищ зовнішнього досвіду. Ці принципи, у розумінні Канта, виступили трансцендентальними умовами пізнавальної діяльності. До таких він, як відомо, залічував навіть ньютонівський закон всесвітнього тяжіння.

Водночас поява неевклідових геометрій, а потім виявлення обмеженості класичної механіки спростували кантівський апіоризм.

Уявляється, однак, що в такому трактуванні Кантом основоположень ньютонівської механіки містилося і раціональне зерно. Деякі універсальні теорії, що доводять свою плідність і застосовність до практично необмеженого кола явищ, немовби трансценденталізуються, тобто перетворюються з певних систем знання на структури наукового сприйняття і осмислення реальності. Вони починають виступати своєрідним продовженням пізнавальних здатностей людини, визначаючи типові форми членування і репрезентації об'єкта пізнання, його загальноприйнятні інтерпретації, а в більш загальному плані — мовою, на якій вчений говорить про природу. Так було, наприклад, з арістотелівською фізикою, яка свого часу виступала не тільки теорією, що пояснює хід небесних і земних явищ, а й невід'ємним, прямо-таки зрощеним з речами, способом їх сприйняття і розуміння (на цей факт неодноразово вказував у своїх «Діалогах» Галілей). Так було і з ньютонівською фізикою, якій, як відзначав С. І. Вавілов, судилося «надовго спрямувати людську думку по відповідних рейках... Мовою Ньютона ми думаємо і розмовляємо, і тільки тепер робляться спроби винайти нову мову»¹⁰. Принципи Ньютона тривалий час були зразком, «архетипом» дослідження в усіх сферах фізики і навіть за її межами.

Отже, помилка Канта полягала не у фіксації самого феномена трансценденталізації, а в тому, що він співвідносив його з однією-єдиною теорією (Ньютона) і витлумачував у апіористському дусі. Проте, якщо звернутися до фізичного знання, то трансценденталізуватися можуть різні, навіть не зовсім сумірні між собою теорії, — насамперед ті, які позначалися вище як «замкнуті». Вони перетворюються у вихідні породжуючі структури, на основі яких формуються цілі сімейства або сіті більш спеціалізованих теорій, що охоплюють дедалі ширші сфери явищ. Формування таких сітей відбувалося поряд з ньютонівською механікою на основі класичної термодинаміки, електродинаміки і квантової механіки. Так, скажімо, термодинаміка поступово перетворювалася з порівняно вузької теорії, яка описує теплові феномени, в методологічну структуру, яка дозволяє встановлювати, абстрагуючись від конкретних механізмів, закономірності протікання хімічних, електричних, оптичних, біологічних та ін. процесів. Не менш широке сімейство теорій виникло на базі нерелятивістської квантової механіки, яка виступає своєрідною трансцендентальною основою для квантової хімії, сучасної теорії твердого тіла, квантової оптики, квантової радіофізики та ін.

Функція замкнутих універсальних теорій в цьому плані полягає у поданні узагальненого розуміння того чи іншого фрагмента фізичної реальності. Проте цього розуміння недостатньо для відкриття конкретних законів, бо воно водночас задає той онтологічний і методологічний контекст, в якому можуть бути встановлені більш спеціальні закони. Тут знову помітна деяка аналогія з кантівським розумінням трансцендентальних основоположень законів тлумачення природи. Кант писав про них: «Існують певні закони, і при тому *a priori*, які вперше роблять природу можливою; емпіричні закони можуть існувати і бути відкриті тільки з допомогою досвіду і саме у згоді з тими первинними законами, лише завдяки яким стає можливим сам досвід»¹¹.

Зрозуміло, кантівська мова в цьому разі не більше, ніж метафора, за допомогою якої можна дістати попереднє розуміння того своєрідного і недостатньо дослідженого відношення, яке існує між зрілими

¹⁰ Вавілов С. І. Исаак Ньютон. — М., 1961. — С. 194.

¹¹ Кант И. Критика чистого разума // Соч.: В 6-ти т. — М., 1964.—Т. 3.—С. 279.

фундаментальними теоріями і побудовами сучасної макрофізики. Реальні процеси тут більш складні та різноманітні. Їх конкретний аналіз відіграє неабияку роль у з'ясуванні важливих питань, що стосуються зв'язку фундаментальних і прикладних досліджень і механізмів, які забезпечують стабільний і поступальний розвиток наукових дисциплін, а також характеру взаємодій між внутрішніми чинниками розвитку теорій і чинниками зовнішніми, визначуваними потребами розвитку практики, технології, зростаючими соціальними запитами у розв'язанні енергетичних, інформаційних й інших проблем, які стоять перед сучасним суспільством.

* * *

Аналізуються особливості структури і процесів формування теорій сучасної макрофізики. Обсуджується історичність границі между микро- і макрофізикой. В качестве важного структурообразующего механизма исследуется процесс порождения теорий макрофизики на основе «замкнутых» фундаментальных физических теорий. Предложенная модель иллюстрируется примерами из истории гидродинамики и теории твердого тела. Разбирается статус теорий макрофизики в системе фундаментального и прикладного знания.

КНИЖКОВА ПОЛИЦЯ

ИНТЕГРАЦІЯ СУЧАСНОГО НАУКОВОГО ПІЗНАННЯ

Зміцнення зв'язку суспільних і технічних наук — одна з тих насущних практичних завдань, у розв'язанні яких філософам належить важливу роль.

Колектив авторів монографії* ставив своєю метою здійснити комплексний аналіз розглядуваної проблеми. У розділах, що їх написали Н. Т. Костюк, В. С. Лутай, В. Д. Білогуб, Г. Ю. Кікець, розглядаються процеси інтеграції, предметно-практичної діяльності як основи інтегративних процесів, логічна функція діалектики в інтеграції наукових знань.

Т. Д. Пікашова і А. Г. Лук'янов розглядають інтеграцію науки з позицій її діалектизації. В цьому аспекті виявляється її соціально-гуманістичний характер, вона виступає як історична форма виникнення всебічно розвинутого творчого суб'єкта практично-пізнавальної діяльності і водночас як форма генезису науки нового історичного типу, притаманного комуністичній суспільно-економічній формації.

Серед теоретичних результатів рецензованої монографії звернемо увагу на спробу Н. Т. Костюк дати синтетичне визначення інтеграції наукового знання, яке

узгальнює вивчення рле інтегративних процесів в радянській методологічній літературі.

На відміну від більшості дослідників методології інтеграції наукових знань, які розглядають різні методи такої інтеграції без виявлення їх взаємопереходів, субординації, В. С. Лутай намагався розкрити загальний принцип всіх цих методів. Ним, на його думку, є теоретична ідеалізація, за допомогою якої виявляються глибоко приховані фундаментальні закони, що дають змогу інтегрувати різновиди наукових знань. Аналіз ідеалізації з допомогою закону єдності і боротьби протилежностей привів до її пояснення як загального методу діалектичної індукції.

Відзначимо деякі недоліки праці. Надто багато місця в ній посідає ілюстративний матеріал, критика буржуазної філософії має в основному персональний характер, не підносячись до систематичного критичного осмислення цілісних концепцій.

Автори не зачіпають філософських проблем багатьох наук (географії, геології та ін.), обмежуючись даними фізики, біології, частково кібернетики. Бажано було б, щоб у ролі факторів інтеграції розглядалася і математизація науки.

* Интеграция современного научного знания (Методологический анализ) — Киев : Изд-во при Киев. ун-те об-ния «Вища школа». — 1984. — 183 с.

ВІД РЕДАКЦІЇ: Нова рубрика присвячується проблемам, навколо яких точаться наукові спори. В дискусіях братимуть участь учені, що додержуються різних поглядів на ті чи інші питання. Проблематика «Діалогів» охоплюватиме всі галузі філософської науки.

Запрошуємо наших читачів до відвертого обговорення назрілих філософських проблем. Чекаємо також пропозицій щодо тематики і заявок на участь у дискусіях на сторінках «Філософської думки».

А. Т. ШУМІЛІН

ТАЛАНТ І ТВОРЧІСТЬ

Ця стаття присвячена аналізу проблеми таланту, його природи, походження, розвитку і значення для творчої діяльності людини, дослідженню місця проблеми таланту в теорії творчості.

У популярній і науковій літературі, суспільній свідомості загалом талант, як правило, розуміють як своєрідну систему певних психічних якостей людини, що виявляються у високих творчих досягненнях при розв'язанні проблем (нестандартних завдань) у будь-якій галузі культури.

З питання про природу таланту, його походження здавна існує значна кількість різних концепцій. Вони можуть бути зведені до двох основних. Згідно з першою талант визначається як особлива природжена якість. Ця лінія, почата Платоном, продовжувалася ідеологами християнства (Августин, Фома Аквінський та ін.), в XIX ст. розвивалася Ф. Гальтоном, а нині репрезентується такими буржуазними теоретиками, як, наприклад, Тейяр де Шарден, А. Кестлер, К. Лоренс, Ж. Моно та ін.

Друга концепція, заперечуючи природженість таланту, твердить, що талант формується — стихійно або свідомо — в процесі розвитку людини під впливом обставин життя і цілеспрямованого виховання. Такі погляди беруть початок

від Декарта, Гоббса, Локка, Гельвеція та ін.

Серед сучасних буржуазних учених поширена і соціобіологічна «теорія двох факторів», яка намагається еклектично поєднати два основних пояснення сутності людини і, отже, її таланту — біологізаторське (як вплив спадковості) і соціальне (дія середовища). Прибічниками цього погляду нібито визначена питома вага цих факторів: інтелект «залежить на 80% від генів і на 20% — від освіти». Тобто у взаємодії біологічного (генетичного) і соціального в зумовленні таланту особи примаат явно надається першому. В кінцевому підсумку робиться висновок, що усунення різних соціальних суперечностей і вад, кардинальні зміни суспільства не так необхідні, як здійснення якогось генетичного формування таланту, що включає до себе відбір людей з «цінними генами» і «скорочення» людей — носіїв «шкідливих генів». (Немає нічого зручнішого для буржуазії, ніж уявити всіх «бунтівників», протестуючих та ін. як важко виховуваних, людьми з поганими «генами».)

Люсьєн Сев, член ЦК Французької комуністичної партії, виступаючи на сторінках журналу «Коммунист», відзначив, що нині розгорнулася надзвичайно інтенсивна кампанія по теоретичній підтримці і обґрунтуванню расизму, яка ставить під загрозу

боротьбу трудящих проти соціальної нерівності, підмінюючи її хибними постулатами соціобіології¹. До таких з повною підставою можна залічити теорії еліти, які знову поширилися в буржуазній філософії і соціології. Пафос усіх буржуазних теорій еліти полягає саме у підкресленні надзвичайної історичної місії «великих осіб» — людей, які нібито володіють особливими природними якостями, зокрема мають природжені таланти до управління, до художньої, наукової творчості та ін.

Отже, питання про природу таланту, його походження, формування й розвиток, маючи принципово світоглядне значення, не втрачає своєї актуальності й нині. Воно органічно пов'язане з корінними філософськими проблемами сутності людини, формування особи, ролі її в історії суспільства, з ідеологічною боротьбою.

На противагу натуралістичному антропологізмові, який завжди виступав одним із ключових моментів «теорії еліти» та інших аналогічних буржуазних концепцій, К. Маркс висунув і обґрунтував тези, що стали ключовими для розуміння людини: «...люди є продукти обставин і виховання... Сутність людини не є абстракт, властивий окремому індивіду. У своїй дійсності вона є сукупність усіх суспільних відносин»².

Рівень розвитку особи, її здатностей, ступінь талановитості — все це сутнісні характеристики людини. Тому принципове Марксове положення щодо сутності людини повністю стосується і сутності талановитої особи. Ця сутність теж детермінована не генами, а сукупністю всіх конкретно-історичних суспільних відносин і, отже, є продуктом умов середовища і виховання.

Беручи дане положення за основу методології дослідження природи людини, її якостей, марксистсько-ленінська філософія довела, що людина виділилася з тваринного світу як перетворювач навколишнього сере-

довища, творець самої себе і обставин свого життя. Мозок людини сформувався як орган свідомості, мислення. Важливими ж функціями свідомості (мислення) є відображення і творчість. Формула «людина творча» — «homo faber» точніше, ніж «homo sapiens», розкриває суть людини. Творчість — вища форма або різновид діяльності людини. Творча діяльність первинна щодо діяльності виконавської, здійснюваної за жорстко заданими правилами, алгоритмом, готовим рецептом, шаблоном та ін. Саме творчість є суттю буття людини. Перетворення, творення світу, творчість, підкреслював К. Маркс, є родовою сутністю людини. «Тому саме у переробці предметного світу людина вперше справді утверджує себе як *родова істота*. Це виробництво є її... родове життя»³.

Розвиваючи це положення, В. І. Ленін зазначав: «Свідомість людини не тільки відображає об'єктивний світ, а й творить його... світ не задовольняє людину, і людина своїм діям вирішує змінити його»⁴. Саме в творчій діяльності, спрямованій на перетворення світу і підпорядкування його інтересам людини, суспільства, полягає основний життєвий смисл й історична необхідність виникнення і розвитку свідомості.

Уся будова людини, всі системи, макро- і мікроструктури і елементи її анатомо-фізіологічної і психічної організації, структури мозку і закономірності їх взаємодії та розвитку сформувалися для творчої діяльності, для «обслуговування» саме творчості. Бо творчість є і повсякденна діяльність людини, і її головне призначення, найбільш адекватне вираження її сутності, родової особливості.

Ще Гельвецій у трактатах «Пророзум» і «Про людину» доводив, що розум — це на 100% продукт, результат виховання. Багатьох із його сучасників залякував рішучий і категоричний матеріалізм такої гіпо-

¹ *Сев Л.* Проблема не только научная, но и политическая // *Коммунист*. — 1982, № 4. — С. 69.

² *Маркс К.* Тези про Фейербаха // *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори. — Т. 3, — С. 2—3.

³ *Маркс К.* Економічно-філософські рукописи 1844 року. — *К., Енгельс Ф.* Із ранніх творів. — К., 1973. — С. 527.

⁴ *Ленін В. І.* Філософські зошити // *Повне зібр. творів*. — Т. 29. — С. 179—180.

тези. І досі вона видається надто сміливою, навіть деяким серйозним спеціалістам, які досліджують природу мислення і творчості. Проте розвиток діалектико-матеріалістичної філософії дав можливість повною мірою оцінити правоту Гельвеція і його послідовників. У підсумку зроблено висновок, що своїм розумом, мисленням, своєю здатністю до творчості людина не зобов'язана ні богу, ні природі.

Марксизм-ленінізм повністю відкидає концепцію природних здібностей, таланту. Однак відзначимо, що дана позиція не завжди послідовно проводиться деякими генетиками і психологами в нашій і ряді інших соціалістичних країн. Це, зокрема, виявляється в тому, що деякі спеціалісти прагнуть подати справу так, нібито концепція генетичної детермінації поведінки людини, її особистісних характеристик, включаючи талановитість, є цілком доведеною. Є. Т. Лільїн, П. В. Гофман-Кадошников, наприклад, пишуть: «Сформульований... основний закон генетики розвитку в наш час уже не потребує нових доводів... спори є пережитками давно відшумілих бурь, спробою ревізувати, неспростовно доведений основний закон генетики розвитку»⁵. По суті аналогічні погляди обстоює академік Д. К. Беляєв: «Є такі генетичні детерміновані властивості психіки і нервових процесів, сукупність яких за певних умов з великою імовірністю приводить або до розвитку людини з високим почуттям совісті, обов'язку і відповідальності перед суспільством, або людини, яка погано розуміє значення цих слів і мало реагує на звичайно застосовувані в суспільстві заходи виховання»⁶.

Посилання на «певні умови», «велику імовірність» й інші обмовки не змінюють суті позиції: адже саме від генетичної детермінації залежить, на думку авторів вищенаведених положень, те, як реагує особа «на звичайно застосовувані в суспільстві заходи виховання» та ін.

⁵ Лільїн Е. Т., Гофман-Кадошников П. В. Близнецы, наследственность, среда. — М., 1975. — С. 31.

⁶ Беляев Д. К. Социальное и биологическое в человеке // Полит. самообразование. — 1982, № 2. — С. 40.

На які ж дослідження спираються прихильники цієї концепції? Академік Д. К. Беляєв, наприклад, посилається на дві праці, де, на його думку, наведені нібито надійні, об'єктивні факти. Перша з них — стаття Н. Г. Артоболевської, В. Ф. Майрамяна, В. П. Ефроїмсона «Успіхи генетики психологічних особливостей»⁷.

У статті ж наводяться окремі результати досліджень, узяті, в свою чергу, з книг Г. Бракена «Психологічна генетика людини» (Берлін, 1969), яка дає огляд праць, написаних рядом буржуазних учених. Зауважимо, що огляд навряд чи можна оцінювати як цілком надійне джерело. Надзвичайно велика в ньому можливість тенденційного відбору фактів для обґрунтування власної точки зору. Причому самі автори в ряді випадків відзначають, що дослідження, результати яких наводить Г. Бракен, «не зовсім методологічно бездоганні», інші містять явні «методологічні недоробки» (с. 136), мають «серйозні упущення» (с. 137). До цього додамо, що окремі дослідження, про які йдеться, як стало відомо останнім часом, просто фальсифіковані (скажімо, дані С. Барта, використовувані авторами статті на с. 130).

Не відзначається переконливістю і друга стаття — Н. С. Кантоністової «Дослідження інтелектуальної діяльності близнят»⁸. Почавши з твердження про визначальний вплив соціального середовища, автор потім говорить, що «спадкова основа відзначає діапазон реалізації» соціальних умов (с. 351), хоча далі наведені дані досліджень показують протилежне. Наприклад, що з віком у дітей знижується роль генетичної різноманітності «у змінюваності ряду показників і збільшується роль впливів середовища» (с. 357). Інакше кажучи, і ця стаття не наводить вагомих даних і послідовних доводів на користь обстоюваної тези.

Не можна погодитися і з такими авторами, як Г. М. Дітль, Г. Гаде, Г. Г. Кранхольд, які твердять, що талант формується в процесі роз-

⁷ Бюл. Моск. о-ва естествоиспытателей. Отд. биологии. — 1970. — Т. 25.

⁸ Генетика. — 1980. — Т. 16. — № 1/2.

втку людини у сприятливих умовах за наявності у неї особливих (природжених, біологічних), детермінованих генетикою анатомо-фізіологічних задатків⁹. Гадаємо, що такі погляди — явні поступки біологізаторському трактуванню природи людини. Марксизм-ленінізм повністю відкидає концепцію задатків. Уже сам термін «задатки» має відбиток неправильного підходу. Дуже точно зауваження члена-кореспондента АПН СРСР В. М. Мясичева про суть «задатків»: «якщо це поняття анатомо-фізіологічне, то для психолога це має смисл лише як посилення на ту галузь, якою він не займається. Це водночас формально-логічне припущення того, що раз є здібності, то щось має бути до їх появи. Це щось і є природжені передумови — задатки. Таке розуміння нічого не дає психології і не має основ у фактичних даних... У численних дослідженнях з фізіології вищої нервової системи дитини немає жодного, яке б поставило питання про фізіологічні особливості, пов'язані з поняттям здібності»¹⁰.

Радянська генетика в особі її провідних представників піддала глибокій критиці біологізаторські теорії. Вона довела, зокрема, що найістотношою рисою мозку є його неспеціалізованість, що його спеціалізація, розвиток як морфо-функціональної системи відбувається протягом усього життя людини, що ідеальний (соціальний) зміст психіки не записаний в генетичній програмі людини, а формується у ході становлення особи; що мозок «має безмежні можливості для сприйняття різнобічної соціальної програми, забезпечує універсальну соціальну готовність новонародженого» включитися в різнобічну суспільну діяльність¹¹.

Можна вважати доведеним, що всі нормально народжені діти, які тільки з'явилися на світ, однаково

⁹ Дельс Г. М., Габс Г., Френкель Г. Г. Генетика человека в социалистическом обществе. — М., 1951. — С. 115.

¹⁰ Мясичев В. И. Проблемы творческой деятельности человека. — М., 1957. — С. 115.

¹¹ Мясичев В. И. Проблемы творческой деятельности человека. — М., 1957. — С. 115.

талановиті або, правильніше, однаково бездарні. Вони не розрізняються якимись здібностями, яких просто поки що немає, вони ще не сформовані. Людина народжується універсальною, готовою до будь-якого різновиду діяльності. «Ніяких спеціальних генів «інтелектуальності» або «геніяльності» (а отже, і «задатків». — А. Ш.) не існує, — пише академік М. П. Дубінін. — Талант не успадковується — або, що для нас дуже важливо, — не успадковується «бездарність». Для таланту не треба ніякої наднормальної універсальної генетичної програми. Проте, щоб реалізувати достатньою мірою колосальний потенціал людини, потрібні оптимальні умови. Всі властивості найвищих виявів психіки людини формуються прижиттєво, і тому вони керовані. Розуміння цього відкриває величезні перспективи для педагогіки»¹².

Передбачаючи можливі контраргументи опонентів, зауважимо, що, аналізуючи творчість з процесуального і результативного боку, дослідники фіксують різну швидкість одержання результатів творчої діяльності, неоднаковий рівень і складність розв'язуваних у ході даної діяльності проблем та ін. Однак ці здібності людей до творчості свідчать не про якісь природні задатки, а про їх підготовленість до конкретної діяльності, яка характеризується спорою освоєння певної сукупності способів, різновидів дій, нагромадження інформації. Ця міра може бути неоднаковою (внаслідок різних умов життя і виховання).

Можна виділити загальні та спеціальні здібності. До загальних належить високий рівень сенсорної організації, уміння бачити суть проблеми, комбінувати, будувати гіпотези, розв'язувати завдання, критично оцінювати одержувані результати, наполегливість, емоційність, трудолюбність та ін. До спеціальних ті, які необхідні для діяльності певної галузі, наприклад, художній смак, музичний слух та ін.

Вищі рівні її ступені підготовченості до творчості виражаються по-

няттям таланту й геніальності. Обдаровані люди розв'язують завдання і проблеми, що постають перед суспільством, швидше і ефективніше, ніж інші. Чим масштабніші, складніші, суспільно значущі ці завдання, тим, відповідно, талановитіші люди, які їх розв'язують.

Геніальність — вищий ступінь розвитку здібностей. Геніями вважаються люди, які розв'язують завдання, що відкривають нову епоху в розвитку суспільства, науки, техніки й мистецтва. Видатний творець, геній є і видатна людина. Створення умов для формування таких людей — одна з найперших цілей комуністичного суспільства.

Недостатній розвиток якихось якостей у людини має компенсуватися або за принципом поділу функцій з іншими людьми, або іншими способами: шляхом збільшення часу для виконання певних дій, застосуванням технічних засобів та ін. «Слабка» пам'ять, наприклад, потребує збільшення часу для закріплення одержаної інформації. Чудові приклади пластичності людини, можливостей компенсувати відсутність або нерозвиненість окремих, неодмінних для діяльності і творчості органів або психічних функцій дає досвід виховання дітей з різними дефектами, в тому числі виховання сліпо-глухих дітей¹³.

Практика показує, що найпродуктивніше працює колектив, який складається з людей, що доповнюють один одного (принцип рольової доповняльності). В такому колективі успіх залежить від повної погодженості роботи його членів, гармонійного поєднання загальних і спеціальних здібностей одних і інших, взаємної їх інформованості про результати праці та ін. Ідеальний випадок, коли колектив працює як одна людина. Звичайно, створити таку гармонію — справа складна. Мабуть, тому і в наші дні найбільш оригінальні винаходи робить хтось один.

Особливо підкреслимо, що всі якості — загальні й спеціальні, необхідні для творчості, розвиваються в процесі діяльності, що потребує на-

явності цих якостей. Гострота почуттів, швидкість реакції, спостережливість, уміння бачити проблему, висувати гіпотези, узагальнювати і абстрагувати, моделювати і експериментувати, так само як пам'ять, підсвідомість, в тому числі інтуїція, воля, характер (працьовитість!), емоційність, художній смак та ін. — усе це формується і розвивається в ході відповідної творчої діяльності. Воістину, «щоб навчитися плавати — треба лізти у воду» (Гегель).

Інакше кажучи, всі ці якості за своєю природою людські, соціальні. Адже, як відомо, «органи чуттів — продукт всесвітньої історії». Тим більше це можна сказати про підготовленість, обізнаність. Знання — форма існування свідомості. Механізм свідомості — мислення (в тому числі, й мова) — не успадковується, а формується в ході життєдіяльності людини. Підсвідомість, інтуїція також формуються в процесі життя людини — спираються на досвід, ґрунтуються на засвоєнні прийомів переробки і оперування інформацією, знанням у спеціальних галузях творчості¹⁴. «Інтуїція, — писав свого часу В. Полонський, — знає кого відвідувати: вона не осінить голови неуча — людини з лінійною думкою, не здатної заглиблюватися в предмет. Усі великі винахідники, генії... всі ці люди були «роботягами», роками розглядаючи свої думки, наполегливо їх систематизуючи. В цьому розумінні Ньютон подібний до Спінози, Платон до Лобачевського, Галілей до Маркса, Пушкін до Едісона...»¹⁵.

Розвиток творчості й творчих якостей безмежний. Наука не має фактів, спираючись на які, можна було б визначити межі розвитку творчих досягнень і здібностей людини. Цікаво, коли журнал «Техніка молоді» звернувся з питанням, а чи є межі фізичного й інтелектуального вдосконалення людини, до видатних радянських і зарубіжних учених, то дістав в основному негативні відповіді. Так, скажімо, академік

¹⁴ Див. про це докладно: Шумилин А. Т. Проблеми структури і содержания процесу познання. Гл. 1, § 14, — М., 1969.

¹⁵ Полонский В. Сознание и творчество. — М.; Л., 1934.

¹³ Див.: Ильенков Э. Учитесь мыслить смолу. — М., 1977.

В. О. Неговський писав: «Я не бачу меж фізичного вдосконалення людини... Людський інтелект розвивається безмежно»¹⁶. Більшість учених підкреслює, що наявність у людини великих творчих потенцій, готового апарата творчості не заперечує значення умов життя і виховання для її розвитку. Навпаки, наявність сприятливих умов є необхідністю для розвитку особи. Ступінь розвитку творчих якостей людини пропорційний її трудолюбству, здатності віддавати багато часу і сил творчому пошукові. «Мозок може розвиватися лише в умовах активної інтелектуальної діяльності» (В. О. Неговський). Біографи одностайно твердили, що видатні творці відзначалися і неабиякою працьовитістю. Їхнє життя було сповнене багаточасовою щоденною працею, вправами, тренуваннями, розмірковуваннями над обраною проблемою. Людина, яка постійно працює і творить, перебуває у проблемній ситуації, змушена шукати відповіді на питання. У ході цього пошуку вона розвивається, самонавчається. Постійна наявність проблемних ситуацій, необхідність розв'язання оригінальних завдань — головні моменти тих умов, які ми називаємо сприятливими для розвитку здібностей людини.

«Як правило,— підкреслює Е. В. Ільєнков,— найсприятливіші умови складаються в тих прошарках суспільства, які сильніше і гостріше відчувають натиск історично назрілих потреб розвитку, натиск суперечностей цього розвитку, який і примушує їх думати, міркувати, «ламати голову» набагато напруженіше, ніж людей заможних і «щасливих»¹⁷.

Кожна людина може оволодіти мовою усною і письмовою, але її обов'язково треба вчити і говорити, і писати. Вона повинна цілеспрямовано навчатися у досвідчених педагогів, розвиватися в умовах, які потребують від неї уміння і говорити, і писати. Те саме можна сказати і про будь-яку іншу діяльність. Як відомо, шлях самоучки в науці, в якій-завгодно галузі творчості не

найлегший і не найкоротший. Історія розвитку суспільства, практика і теорія формування людини показали з повною очевидністю значення цілеспрямованої виховної роботи.

Творчий рівень кадрів, ступінь їх досягнень перебувають у прямій залежності від умов, характеру діяльності і кваліфікації їх наставників. Чим пояснити, наприклад, високі досягнення радянських спортсменів у важкій атлетичі та середні — у плаванні? Аж ніяк не природженими задатками. Відкрилися в країні басейни, з'явилися тренери вищої кваліфікації — і результати в плаванні почали зростати. Люди, які змінилися, суть продукт інших обставин і виховання. При цьому не можна забувати, як підкреслював К. Маркс, що обставини змінюються саме людьми і що вихователь має бути сам вихований. Підготовка вихователів високого рівня і кваліфікації та створення сприятливих обставин для творчості — найважливіша умова формування і швидкого розвитку творчих здібностей. Значення кваліфікації вихователів особливо наочно показує досвід виховання сліпоглухих дітей, здійснений спеціалістами-філософами, педагогами, психологами під керівництвом І. А. Соколяського, О. І. Мещерякова, Е. В. Ільєнкова, А. В. Апраушева.

Важливим для успішного розвитку творчих здібностей, або, точніше, психофізіологічного апарата творчості, є визначення часу початку її формування, виявлення того оптимального періоду розвитку людини, протягом якого становлення певних якостей відбувається найуспішніше. Чим точніше він визначений, тим краще формуються здібності й тим вищий рівень їх розвитку. Про те, що трирічній дитині навчатися мови важче, ніж півторарічній, писав ще в 30-х роках Л. С. Виготський. А дітей, які прожили поза суспільством до дев'яти-десятирічного віку, взагалі навчити говорити неможливо.

Чимало дослідників показали наявність на найбільш ранніх етапах розвитку людини особливої сприйнятливості до навчання, засвоєння різновидів діяльності. Ця надзвичайна швидкість формування рефлексів

¹⁶ Техніка молодіжж. — 1982. — № 1. — С. 22.

¹⁷ Ільєнков Е. В. Учитесь мыслить смоду. — С. 19.

названа імпринтингом (вдруковуванням)¹⁸, який зумовлений, очевидно, тим, що мозок людини швидко розвивається протягом першого року життя. Якщо у новонародженого вага головного мозку становить 340 г, то через шість місяців вона дорівнює вже 720 г (!), через рік — 970 г, через два — 1400 г, через двадцять — 1500 г. Не випадково багато відомих педагогів відзначали, що для формування якостей людини вирішальним є період до трьох років¹⁹.

Про це свідчить і досвід навчання плавання з дуже раннього дитячого віку (Б. Чарковський), і досвід підготовки музикантів з двох-трирічного віку (М. П. Кравець), співаків (Д. Є. Огороднов), математиків (В. Ф. Шаталов).

Переконливий з цього погляду досвід виховання дітей у сім'ї Нікітінних. Узагальнюючи його, Б. П. Нікітін пише: «Якщо визрівання і початок функціонування (розвитку) збігаються за часом, ідуть синхронно, а умови сприятливі... тоді розвиток може проходити легко — з найменшими витратами сил і часу з боку дитини, розвиток може відбуватися швидко — з найвищим з можливих збільшенням прискорення, розвиток може досягти найбільшої висоти, і дитина може стати здібною, талановитою і навіть геніальною людиною... Якщо в дитини немає необхідних різновидів діяльності, то ці можливості розвитку починають втрачатися, деградувати, і тим швидше, чим слабкіше їх функціонування»²⁰. З цього випливає висновок про перспективне значення раннього розвитку здібностей людини. «Позбавивши дитину своєчасного і повноцінного потенціального розвитку в дитячому і дошкільному віці, ми тим самим прирікаємо її на все життя на низькі темпи розвитку, на величезні витрати сил і часу на цей розвиток і на низький

кінцевий результат і ще твердо: «Такі вже природні дані дітей»²¹.

Оскільки творча діяльність потребує розвитку більшого ансамблю якостей людини, всіх психічних функцій, остільки дедалі очевидніше стає значення всебічного розвитку дітей з дуже раннього віку. Досвід так званих шкіл-комплексів, кількість яких швидко зростає, показує, що саме в них створюються умови, сприятливі для розвитку здібностей дітей²².

Отже, положення марксизму про те, що людина є сукупністю усіх суспільних відносин, що сутність її детермінована середовищем і вихованням (а талант є сутнісна характеристика особи), сьогодні доведено і наукою, і суспільно-історичною практикою. Його підтверджує і досвід роботи радянської школи, яка дає переконливі факти, що «безперечно доводять правоту марксистсько-ленінського розв'язання проблеми розуму, проблеми його природи і виникнення (походження)»²³.

Підбиваючи підсумок, зазначимо, що причина постійних невдач складачів «тестів-визначувачів» рівня розвитку інтелекту або таланту полягає саме в тому, що таланти не природжені, а формуються в процесі життя людини, в онтогенезі. Причому для їх формування потрібно чимало років.

Як би пильно психологи, педагоги і тренери не вдивлялися в обличчя п'яти або десятирічних хлопчиків чи дівчаток, які б тести вони не використали, вони не можуть визначити, хто ж із них «талант». І марно вглядатися: не можна побачити те, чого немає. Таланти ще не сформувалися. З цього і парадокс: вундеркінди (як з ними не носяться) часто виростають і стають «звичайними» людьми, а «посередності» і навіть явні «тупоголові» стають раптом геніями. Прикладів цих парадоксів так багато, що ми їх і не наводимо.²⁴

¹⁸ Понугаєва А. Г. Импринтинг.— Л., 1973.

¹⁹ Див.: Заззо Р. Психологическое развитие ребенка и влияние среды // Вопр. психологии. — 1967. — № 2. — С. 34.

²⁰ Никитин Б. П. Гипотеза возникновения творческих способностей // В кн.: Социологические и экономические проблемы образования. — Новосибирск, 1969. — С. 98, 99.

²¹ Турченко В. П. Общественное воспитание сегодня и завтра.— М., 1979. — С. 105.

²² Щегинин Н. П. Школа будущего рождается сегодня // Новый мир.—1981.—№ 3.

²³ Ильенков Э. В. Учитесь мыслить смелоду.— С. 23.

²⁴ Див.: Никитин Б. П. Цит. работа.

Усвідомлення соціального значення здатності до творчості, важливості прискорення темпів розвитку творчого потенціалу радянського народу в поєднанні з розумінням того, що талант не успадковується, не виникає як випадкова комбінація генів, а формується, створюється, покладає особливу відповідальність на вихователів, учителів, керівників усіх рангів і категорій. Прихильники ж концепції «талант — божий дар», «талант — природжена обдарованість» фактично звільняють себе від усякої відповідальності за результати своєї діяльності. Звідси діогенівська установка на пошук талантів замість того, щоб віднаходити методики підготовки талантів, завчасно, роками готувати, вирощувати самі таланти, аналізувати закони їх зростання.

Формування всебічно і гармонійно розвиненої людини-творця, вихо-

вання таланту можливе лише за глибокого розуміння закономірностей творчого процесу, виявлення якостей, необхідних для успішної творчої діяльності, розкриття особливостей і закономірностей нерво-фізіологічних структур і механізмів, оптимальних періодів і умов розвитку конкретних здібностей, розробки методики їх розвитку.

Тільки систематична, здійснювана за науково-обгрунтованими програмами робота над формуванням і розвитком творчих здібностей людини, розпочата з дуже раннього (дитячого) віку, потім послідовно продовжена в дошкільних і шкільних установах, у вищій школі, забезпечить даліше підвищення творчого потенціалу країни, високоефективне розв'язання найскладніших завдань, які постають перед радянським суспільством.

* * *

Проблема природи таланта, его детермінант привлекает пристальное внимание представителей общественных наук. Нельзя согласиться с довольно распространенной концепцией, согласно которой талант формируется лишь при наличии у человека особых врожденных биологических задатков. Концепция задатков является явной уступкой биологизаторскому трактованию природы человека, следствием неверных методологических установок. Для формирования таланта не требуется никаких биологических, генетических предпосылок. В плане таланта от рождения все люди равны. Разнообразие способностей людей к творчеству — следствие определенных условий жизни и воспитания. Даже гениальность — высшая степень развития таланта, способности формируется под воздействием исключительно социальных условий.

Главным социальным условием, фактором, детерминирующим общие и специальные способности человека к творчеству, выступает деятельность, требующая от личности проявления творческих качеств. Уяснение сугубо социальной природы таланта накладывает на воспитателей, учителей, руководителей всех рангов и категорий особую ответственность, активизирует их работу по целенаправленному развитию факторов, способствующих формированию талантов у широких масс трудящихся.

М. Р. РАДОВЕЛЬ

ПРО ПРИРОДУ ТАЛАНТУ

(Полемічні нотатки)

Тема, яку порушує і енергійно розробляє професор А. Т. Шумілін, надзвичайно важлива й актуальна. Створення оптимальних умов для розвитку творчих здібностей людини, для формування талантів — що

може бути важливішим для нашого суспільства! Особливо на нинішньому етапі, коли партія накреслила рішучі заходи щодо інтенсифікації суспільного розвитку, здійснення яких потребує максимізації творчої

віддачі кожного працівника, всіх членів суспільства.

Водночас порушена проблема дуже важлива в теоретичному розумінні. Хоча охоплована нею питання неодноразово обговорювалися в спеціальній літературі, доводиться визнати, що багато які з них ще далекі від свого розв'язання. В усякому разі, поки що не вироблено єдиної, загальноприйнятої позиції в тлумаченні природи таланту і творчої сутності особи — позиції, яка може бути міцною, надійною основою для дальших творчих пошуків і назрілих практичних дій.

Треба мати на увазі, що обговорювана проблема безпосередньо пов'язана з сферою ідеології і з практикою організації життя і діяльності величезних мас людей. Тому навіть найменші помилки в її розв'язанні, неточне розміщення акцентів, малопомітний теоретичний «перекіс» можуть мати негативні практичні наслідки. Перед нами той випадок, коли навіть приказка «сім раз відміряй, а один — відріж» виглядає ще не досить обережною. Ось чому цілком виправданим є прагнення з'ясувати питання про сутність творчості, про природу таланту, оптимальні шляхи формування творчої особистості та ін. Над цими питаннями треба, мабуть, працювати доти, поки не будуть подолані серйозні розбіжності в їх трактуванні між спеціалістами, які «виходять» на них з різних наукових дисциплін, з різних теоретичних шкіл. (Маємо на увазі дослідників-марксистів. Їхні позиції повинні бути досить однастайні.)

Розглянемо проблеми, в тлумаченні яких вважаємо за потрібне заперечити А. Т. Шуміліну. Це, насамперед, питання про співвідношення соціального і природного начал в поясненні сутності людини, зокрема у формуванні талановитої, творчої особистості. Гадаємо, що А. Т. Шуміліним воно розуміється спрощено. Звідси — обмеженість, збідненість практичних висновків щодо шляхів формування творчої особистості.

Насамперед, про роль природи у виникненні «людини розумної». Комусь це питання може здатися до-

сить далеким від проблеми пояснення сутності таланту, але насправді воно стосується її безпосередньо. Від того, яка роль відводиться природі на самому початку людської еволюції,— прямиї шлях до розуміння питання про місце біологічних чинників у сьогоднішній соціалізації індивіда і, далі,— до висновків про оптимальні способи здійснення впливу на розвиток людини, на формування творчої особистості. Основоположники марксизму-ленінізму, керуючись принципами діалектики в поясненні складних явищ дійсності, завжди намагалися знайти джерела, передумови цих явищ, а далі — простежити весь шлях розвитку цих явищ — від їх висхідного стану до найвишого, найскладнішого. Останнє вони розглядали як природне продовження, розвиток і водночас збереження попередніх ступенів явища.

З діалектико-матеріалістичного погляду, така властивість високоорганізованої матерії, як свідомість, є по суті вищою формою відображення дійсності, генетично пов'язаною з нижчими формами — уявленням, сприйняттям, відчуттям. Останнє, в свою чергу, пов'язане з ще нижчими формами відображення. «...Логічно припустити,— писав В. І. Ленін,— що вся матерія має властивість, по суті споріднену з відчуттям, властивість відображення»¹.

Аналогічно до цього природно припустити, що творчі здібності людини як вища форма активності «закладені» (зрозуміло, як передумови, як віддалена можливість) в самому фундаменті матерії — у властивості її активності. Таку властивість визнавали в ній ще домарксистські матеріалісти², і на цій підставі ми говоримо про наявність в їхніх філософських системах окремих елементів діалектики.

Мабуть, мірою розвитку живої матерії від простих до складніших форм збільшувалась і міра її активності, аж до такої, яка властива творчій особистості, талантові, ви-

¹ Ленін В. І. Матеріалізм і емпіріокритицизм // Повне зібр. творів.—Т. 18.—С. 83.

² Досить згадати Спінозу і його положення про субстанцію як причину самої себе (causa sui).

сокоорганізованому, досить досконалomu суспільству. Але ці вищі рівні досягаються завдяки попередньому розвиткові матерії, завдяки власному її рухові від нижчих форм відображення і активності до дедалі вищих. Попередні ступені розвитку природи підготували і забезпечили реальну можливість виникнення свідомості, мислення, творчої діяльності людини.

Тому нам здаються надто різкими, категоричними, необережними деякі положення, обстоювані нашим опонентом. Наприклад, А. Т. Шумлін згоден з думкою, що «своїм розумом, мисленням, своєю здатністю до творчості людина не зобов'язана (розрядка моя. — М. Р.) ні богів, ні природи». Щодо бога — грець з ним! Але щодо матері-природи, гадаємо, тут є певна несправедливість.

Безперечно, своїм мисленням людина зобов'язана праці, спілкуванню, суспільній формі свого існування. Проте навряд чи можна при цьому зводити роль природи до нуля і твердити, що їй людина нічим «не зобов'язана». Це означало б забути надто багато з нашої власної історії і передісторії. Це означало б тільки удаване піднесення людини (вона, мовляв, зобов'язана лише самій собі!). Насправді нехтування ролі природи в становленні і розвитку «людини розумної», нездатність відповідно оцінити її, залишення поза увагою певної її «участі» і конкретних її функцій в життєдіяльності людей — все це, як засвідчує суспільно-історична практика, може негативно позначитись навіть на долі людини як виду.

Розглянемо центральне питання теми і в рамках його з'ясуємо роль і значення дещо іншої природи — тієї, що «живе» в самій людині і, мабуть, теж не може не даватися взнаки.

Насамперед є сенс відзначити той пункт, в якому не може бути неузгодженості між дослідниками-марксистами. Такою основою, відправною точкою пояснення природи людини, в тому числі природи талановитої, творчої особистості, є визнання особливої, визначальної ролі соціального чинника, визнання

відомої Марксової тези: «...Сутність людини... є сукупність усіх суспільних відносин»³.

Якщо уважно вникнути в зміст, а також контекст цього положення, то можна зрозуміти, що Маркс зовсім не відкидає інші, наприклад біологічні, моменти як чинники, що так чи інакше впливають на характер людини, на її особистість. Адже К. Маркс говорить про соціальний чинник як вирішальний для визначення сутності людини. При цьому, безперечно, береться до уваги, що сутність не вичерпує собою всього явища, що вона не тотожна (в абсолютному, формальному значенні цього слова) явищу. Зрозуміло, що такий складний феномен, як жива конкретна людина, не зводиться до поняття «сутність людини».

Тому природному, біологічному моменту можна (і треба) відводити певну, хоч і підпорядковану, роль, тимчасом як соціальним, конкретно-історичним чинникам — головну, вирішальну роль в поясненні людини. І тоді відразу постає досить складне питання, яке потребує ретельного аналізу: як конкретно співвідносяться в людині соціальні і природні моменти?

Звичайно, простіше було б взагалі не порушувати такого складного питання. Можна сказати: «Сутність людини є сукупність суспільних відносин» — і на цьому поставити крапку, не рухаючись далі, за межі цієї сутності. Можна, як дехто робить, не бажаючи заглиблюватись в проблему взаємозв'язку природних, біологічних моментів з соціальними чинниками, обмежитись чисто формальним, розбавленим діалектичною термінологією, твердженням: мовляв, соціальне знімає в собі біологічне і всі інші, ієрархічно нижчі, моменти; тому, кажучи про людину, немає потреби знову порушувати «давно розв'язане» питання про взаємозв'язок соціального і біологічного, бо воно зайве.

На нашу думку, в даному разі маємо відхід від дуже важливої, як у філософському, теоретичному, так і в практичному розумінні, проблеми. Як соціальне «знімає» в собі

³ Маркс К. Тези про Фейєрбаха // Маркс К., Енгельс Ф. Твори — Т. 3. — С. 2—3.

біологічне? Адже поняття «зняття» в традиційному його тлумаченні все ж досить не визначене. Як саме переплітаються між собою соціальне і біологічне в конкретних історичних, соціально-економічних, суспільно-політичних, соціально-психологічних умовах? Які практичні (політичні, економічні та ін.) наслідки реалізації в суспільстві різних способів взаємозв'язку, взаємодії соціального і біологічного, різних форм «зняття» соціальним біологічного?

В основу своєї позиції наш опонент намагається покласти те саме, вже цитоване Марксове положення, але при цьому майже не помітно, на перший погляд, видозмінює його. Відкидаючи слово «сутність», він пише, що «людина є сукупність усіх суспільних відносин». І ця, начебто незначна зміна вихідного твердження, відступ від «букви», здавалося б, помилка на слові, має дуже серйозні наслідки. Припущена неточність дається взнаки в багатьох положеннях автора.

Коли А. Т. Шумілін твердить, що марксизм-ленінізм повністю відкидає «концепцію задатків», коли погоджується з висловлюванням, що «розум — це на 100% продукт, результат виховання», коли пише, що талановита особистість «детермінована не генами, а сукупністю всіх конкретно-історичних суспільних відносин», то тим самим, гадаємо, він здійснює проекцію перевернутого ним вихідного положення на розглядувану проблему.

«Марксизм-ленінізм цілком заперече концепцію задатків». Чи так це? Зауважимо, що наш автор не цитує в зв'язку з цим жодного висловлювання основоположників марксизму-ленінізму, з якого б справді випливало заперечення значення «задатків», природних даних для формування за певних соціальних умов талановитої особистості.

Думка про те, що «розум — це на 100% продукт, результат виховання», взята в тому контексті, в якому дана у А. Т. Шуміліна, здається або тривіальною, або спрощеною, такою, яка вульгаризує справжній стан речей. Якщо цим висловом сьогодні хочуть заявити, що розум формується тільки в суспільстві, завдяки

суспільству, є наслідком його виховного впливу, то це загальновідомо, загальновизнано і навряд чи хтось, принаймі з учених-марксистів, сперечатиметься з цим. Якщо ж це висловлювання означає, що люди особливого, видатного розуму з'являються лише внаслідок сприятливих для їх формування соціальних умов, а звичайні — лише внаслідок несприятливих соціальних умов, відсутності відповідного виховання, то з таким уявленням, враховуючи дані сучасних наук, що вивчають людину, навряд чи можна погодитись.

Так само викликає сумнів і третє з наведених висловлювань А. Т. Шуміліна — про те, що талановитість особистості детермінована не генами, а лише сукупністю конкретно-історичних відносин. Те, що останні відіграють надзвичайно важливу, головну роль — не викликає заперечень. Але як можна цілком відкинути при цьому ті чи ті, нехай і підпорядковані, моменти? Чому неодмінно «не одне, а інше»? Адже це — типово метафізична схема. Діалектика в таких випадках явно надає перевагу формулі «і те, й інше», визначаючи головне і підпорядковане, визначальне і залежне, виявляючи все багатство наявних між ними зв'язків^{3а}.

Якщо ж, кажучи про людину, про талановиту особистість, застосовувати метафізичний підхід «або те, або інше», якщо рішуче відкинути одну із сторін суперечності, то дальше серйозне дослідження фактично стає неможливим. Питання тоді розв'язується відразу, просто і... неправильно: виходить, що все визначають соціальні фактори і нічого — природні. Чи й справді згоден з таким розв'язанням наш опонент, як він намагається в цьому переконати читача? Гадаємо, не зовсім. В усякому разі нерідко (можливо, й непомітно для себе) він сам собі суперечить. Мабуть, інтуїція вченого вступає в конфлікт з застосовуваною

^{3а} Див. у зв'язку з цим таке зауваження В. І. Леніна: «Філософи дрібніші спорять про те, сутність чи безпосередньо дане взяти за основу... Гегель замість *чи* ставить *і*, поєднуючи конкретний зміст цього «і» (Ленін В. І. Філософські зошити // Повне зібр. творів.—Т. 29.—С. 112—113).

ним небездоганною теоретичною схемою.

Справді, з одного боку, талант, згідно з твердженням Шуміліна, цілком детермінований соціальним чинником, і тільки ним. Але з другого боку, якщо взяти до уваги ряд висловлювань того ж автора, до детермінації повинні підключатися й інші чинники. Так, Шумілін пише: «Формування всебічно і гармонійно розвиненої людини-творця, виховання таланту можливе лише за глибокого розуміння закономірностей творчого процесу... розкриття особливостей і закономірностей нервово-фізіологічних структур і механізмів, оптимальних періодів і умов розвитку конкретних здібностей...» Як бачимо, А. Т. Шумілін, безперечно, визнає певне значення природних, зокрема «нервово-фізіологічних» закономірностей. Він повинен їх визнавати як досить важливі обставини для формування людини-творця, якщо сам же твердить, що «виховання таланту можливе лише за глибокого розуміння» цих природних, біологічних чинників.

Але тоді А. Т. Шумілін неодмінно має зробити і наступний крок: визнати, що різні індивіди отримують від природи «різні передпосилки» (тобто ті ж такі задатки!) для свого дальшого розвитку. Адже не можна заперечувати, що люди народжуються з різними, часом досить несхожими, нервово-фізіологічними властивостями! Якщо несхожі за своїми природними даними індивіди ввійдуть в один і той самий «світ» і матимуть приблизно однакові умови, то можливості для їх формування будуть все ж таки різними. Навіть за сприятливих соціальних умов ця певна різниця в можливостях індивідів зберігатиметься.

Отже, природні передпосилки, або задатки, все-таки існують, незважаючи на небажання деяких дослідників визнати даний факт. І ці передпосилки, безперечно, треба враховувати більш-менш повно — для того, щоб якомога пом'якшити несприятливі наслідки деяких природжених властивостей; для того, щоб забезпечити найповніше, розумне суспільне використання індивідів з різними задатками, щоб самі ці

індивіди могли максимально самореалізуватися.

Підкреслимо ще раз: наш опонент неявним чином все ж враховує природні передпосилки (задатки). І наведена нами цитата — не єдиний приклад такого врахування. А. Т. Шумілін неодноразово звертається до природних, фізіологічних обставин, але робить це якимось непомітно, не розуміючи, очевидно, того, що він фактично і не може не брати до уваги природні задатки, не включати їх у свою «теорію творчості».

Рішуче виступаючи проти визнання наявності будь-яких природних даних, наш опонент водночас вважає, що «ступінь розвитку» різноманітних творчих якостей «пропорційний працелюбству, здатності віддавати багато часу і сил творчому пошукові», що «видатні творці відзначалися і неабияким працелюбством», що «їхнє життя було сповнене багаточасовою щоденною працею» та ін. Він, безперечно, правий в певному розумінні. Щоб досягти визначних результатів в умовах явного або прихованого творчого змагання значної кількості людей — енергійних, здібних, талановитих, потрібне не тільки працелюбство, а й, додамо, як правило, неабияке здоров'я. Щоб нові, оригінальні ідеї причепити соціальної свідомості, впровадити в суспільну практику, їх автори часто-густо повинні прожити довге життя. І якщо індивід не має від народження певних задатків, то важко сподіватися від нього відповідних результатів у майбутньому. Адже добре відомо, що «запас міцності» організму у людей не однаковий. Як же не вважати цю обставину однією з природних передпосилок, одним із елементів, що зумовлюють майбутні можливості і звершення людини? Ще один приклад. На думку А. Т. Шуміліна, людина, виділившись з тваринного світу, сформувалася як творець: творчість, отже, є її істотна характеристика. А якщо так, то будь-які недоліки й вади, властиві деяким людям, не треба вважати нездоланною перешкодою в досягненні висококультурних, високотворчих результатів. А «недостатній розвиток якихось якостей люди-

ни має компенсуватися або за принципом розподілу функцій з іншими людьми, або іншими способами: шляхом збільшення часу, для виконання якихось дій, застосування технічних засобів та ін. Чудові приклади пластичності людини, можливостей компенсувати відсутність або нерозвиненість окремих, необхідних для діяльності і творчості органів або психічних функцій дає досвід виховання дітей з різними дефектами (зокрема сліпоглухих)».

Чим цікавий цей довід нашого опонента? Тим, що в ньому стверджується оптимістична перспектива для кожної людини, відзначаються величезні можливості суспільства у вихованні з кожного індивіда повноцінної людини-творця. Все це — надзвичайно важливо. Однак наведене міркування Шуміліна, не доповнюване необхідними застереженнями, небездоганне.

В ньому лишаються поза увагою досить важливі обставини, що ускладнюють справу, ідеалізується загальна ситуація, і все це заважає збагнути наявність деяких істотних «але».

З'ясуємо тепер не абстрактні, а конкретні, практичні можливості індивіда і суспільства. Так, відсутність багатьох якостей, потрібних людині для успішної творчої діяльності в певній сфері, може бути компенсована за допомогою спеціальних, іноді досить напружених, зусиль з боку індивіда і суспільства. Але цілком очевидне таке: 1) може бути, що всіх наявних резервів і потенцій не вистачить для такої компенсації, адже часом компенсація потребує таких значних витрат часу і коштів, що стає нерациональною, недоцільною з погляду інших індивідів, суспільства; 2) тоді, як одні суб'єкти змушені докладати зусиль, часу, коштів на компенсацію певних недоліків, інші, у яких немає потреби в цьому, використовують свої сприятливі можливості для прискореного просування вперед і одержують завдяки цьому явну перевагу (зауважимо, саме завдяки тому, що мали її з самого початку у формі природних задатків).

Відразу ж зазначимо, що з цих

обставин не треба робити поспішних, спрощених висновків, не треба вважати, нібито кожний суб'єкт, який успадкував несприятливі дані для діяльності в якійсь сфері, неодмінно покаже себе взагалі нездібним ні до чого, безталанним. За певних умов і, головне, за певного ставлення до справи й до самого себе він зможе випередити і залишити далеко позаду своїх природою обдарованих суперників. Відомий феномен Демосфена, який став оратором всупереч, здавалося б, нездоланним «антизадаткам», повторюється (з різною повнотою реалізації) в долі багатьох людей. (Характерно, що це відбувається інколи саме «завдяки» наявності у індивідів несприятливих даних, точніше кажучи — завдяки позитивній, стимулюючій дії так званого комплексу неповноцінності, завдяки усвідомленню своїх слабких місць і мобілізації зусиль на їх подолання.)

Не треба вважати також, що на основі виявлених у індивідів задатків суспільство повинно з раннього дитинства жорстко регламентувати їх життєвий (професійний) шлях. Зрозуміло, що система профорієнтації має бути досить гнучкою. Зрештою природні дані — поняття досить відносне. В процесі досягнення зрілості і виховання індивід змінюється, іноді — досить помітно. Постійно змінюються і саме суспільство, і умови діяльності в різних його сферах. Стають іншими і вимоги, що ставляться перед працівниками цих сфер. Те, що колись вважалося добрим задатком, може стати недоліком; те, що вважалося негативною рисою, може виявитись позитивною якістю.

Проте з цієї відносності поняття «задатки» не випливає висновок, що суспільство може дозволити собі зневажливо ставитись до визначення можливостей і природних даних індивідів (своєчасного, досить раннього визначення!), до питань профорієнтації. Ці питання мають справді стратегічне значення. І їх неприпустимо розв'язувати на основі спрощено-максималістського підходу: мовляв, жодних природних задатків немає, не може бути, кожна людина здатна стати визначним творцем.

Такий підхід може призвести до значних помилок.

Не можна не бачити, що твердження, в яких заперечується або істотно применшується значення природних, біологічних моментів, нерідко спричинені найблагороднішими намірами. Їхні автори здебільшого намагаються довести привабливу, і здавалося б, дуже просту ідею: люди рівні (від народження), і суспільство повинно забезпечити всім їм рівні можливості для розвитку, творчості, щастя. При цьому вони далеко не завжди усвідомлюють, якими складними, багатозначними є насправді такі поняття, як «рівність», «рівні можливості». Ці поняття, як правило, посправжньому не аналізуються. І в цьому — джерело теоретичних похибок і небажаних практичних наслідків. Не претендуючи на повне розкриття змісту названих понять, спробуємо уточнити деякі важливі моменти їх інтерпретації.

Чи однакові люди від народження? Відповідаючи на це питання, згадаємо, що, навіть якщо не зв'язати на досить численні, помітні природні відхилення⁴, якщо взяти до уваги тільки індивідів з «нормальною універсальною генетичною програмою», слід визнати, що вони народжуються неоднаковими. Гадаємо, що це не так вже й погано, скоріше добре як для суспільства в цілому, так і для індивіда.

Чи є сенс, визнаючи це, твердити про рівність людей від народження? Мабуть, є, і він полягає в тому, що за всієї неоднаковості, несхожості новонароджених все ж немає підстав вважати, що один з них «кращий», а інші «гірші», що один «вищий», а інші «нижчі» тощо. І, звичайно, правий М. П. Дубінін, коли пише: «Ніяких спеціальних генів «інтелектуальності» або «геніальності» не існує...» Тобто неоднаковість людей не тотожна їх нерівності.

⁴ Академік М. П. Дубінін, посилаючись на Всесвітню організацію охорони здоров'я при ООН, пише: «У світі 3% дітей народжуються розумово неповноцінними. Близько 10% дітей страждають крайніми формами інтелектуальної недорозвиненості. Ця проблема стосується всіх країн» (Дубінін Н. П. Исследование биологическое и социальное // Коммунист.—1981.—№ 4.—С. 69).

Після того, як люди народились неоднаковими, різними, дальший їх розвиток залежить від тих соціальних умов, в які вони потрапляють. Природні відмінності взаємодіють з конкретними соціальними умовами або, що те саме, соціальні умови взаємодіють з наявним природним матеріалом, і саме з цієї взаємодії виникає, формується, розгортається кожна окрема доля. Зрозуміло, не без участі самого індивіда, участі, яка стає дедалі значнішою, мірою того, як він стає дорослим і все більше усвідомлює себе, навколишню дійсність, мірою підвищення його активності.

Питається, чи мають значення для долі індивіда ті природжені природні відмінності, з якими він вступає в цей світ? Гадаємо, що мають, і їх потрібно всебічно враховувати. А рівність людей від народження треба розуміти так, що їх природні індивідуальні відмінності самі по собі ще не визначають, яку роль відіграватиме та чи інша особа в суспільстві.

Але якщо формування людщини визначається саме взаємодією соціального і природного, то на якій підставі ми твердимо про вирішальну роль соціального чинника? Мабуть, насамперед на тій, що власне людське в індивіді починається з моменту здійснення впливу на нього соціального чинника. Крім того, мірою розвитку соціуму, піднесення суспільства на вищий ступінь, вплив соціальної детермінанти зростає. Остання дедалі більше переважає. Вона дійсно стає здатною компенсувати, нейтралізувати, обмежувати дію природного чинника. Скажімо, якщо за стародавніх часів людина народжувалася фізично слабкою або із значними дефектами, то це майже завжди означало її ранню загибель. Тепер же, нагромадивши певні знання і засоби, досягнувши певного рівня організації, суспільство здатне «втручатися» в природне «напередвизначення» людської долі і перерозподіляти можливості індивідів.

Отже, соціальний чинник набуває дедалі більшої ваги в детермінації долі індивідів, в забезпеченні їхніх творчих можливостей. Проте все це аж ніяк не означає, що природний

чинник колись зовсім зійде нанівець і значення його дорівнюватиме нулеві. Річ у тім, що ускладнюється спосіб взаємодії між соціальним (визначальним) і природним (підпорядкованим) началами.

Чи правильно, зважаючи на зростаючі можливості суспільства в регуляції життєвих і творчих долей людей, твердити про вирівнювання можливостей індивідів, які розрізняються своїми природними задатками? Відповідь на це питання потребує обов'язкового розгляду індивіда в контексті того типу соціальної системи, до якого він належить.

В умовах несправедливих, антагоністичних суспільних формацій позитивний «компенсуючий» вплив суспільства може в кращому разі стосуватися лише невеликого кола людей. Втілена в суспільних відносинах глибока соціальна, економічна нерівність класів і верств неодмінно спричиняє істотну відмінність життєвих можливостей індивідів, у тому числі їх творчих перспектив. Лише ті, хто належить до привілейованих класів, можуть сподіватися, що могутні суспільні засоби допоможуть їм нейтралізувати в разі потреби природні вади. Більшість же тих, хто потребує такої суспільної компенсації, не тільки не може сподіватися на неї, але додатково до природної «несправедливості» зазнає страхітливих ударів соціальної несправедливості, бо вони будуть для них набагато дошкульніші, ніж для інших. Такими є закони суспільства.

Більше того (і цього не помічають ті наші дослідники, які схильні применшувати значення природних даних), внаслідок глибокої взаємодії, тісного переплетення соціального і природного чинників за досить тривалої дії несправедливих і недосконалих соціальних умов останні неминує викликають тяжкі біологічні наслідки, масові генетичні збочення, зростання патологічного впливу суспільного чинника.

Розглянемо питання про рівність і рівні можливості людей стосовно суспільства, побудованого на справедливій, колективістській основі. Воно надзвичайно актуальне на нинішньому етапі розвитку нашої країни, в умовах дальшого вдоско-

налення соціалістичного суспільства, коли залучення широких трудящих мас до свідомої соціальної творчості постає як актуальна політична вимога і закономірність суспільного розвитку.

Дехто під рівністю і рівними можливостями розуміє надання людям однакових зовнішніх умов для їх розвитку. Така однаковість, «рівність» зовнішніх умов уявляється навіть ідеалом справедливості, найвищим виявом демократизму, соціальною досконалістю. На нашу думку, це — надто спрощений погляд, спричинюваний неглибоким, недіалектичним підходом до справи. Адже цілком зрозуміло, що, оскільки індивіди від самого народження різні, то однакові зовнішні умови будуть для них фактично неоднаковими, такими, що по-різному діють на кожного. Одні й ті самі обставини можуть бути сприятливими для одних людей і несприятливими для інших, такими, що гальмують, обмежують їхній творчий розвиток. І це пояснюється саме тим, що відбувається складна взаємодія природних і соціальних факторів. Зауважимо, що різні наслідки цієї складної взаємодії не може передбачити той, хто заздалегідь перекреслив будь-яке значення природних даних для розвитку особи, хто обмежився визнанням «всеомгутності» самих лише соціальних обставин.

Повторюємо, сказаним ми зовсім не заперечуємо великого значення такого соціального заходу, як забезпечення рівних зовнішніх умов для розвитку людей. Такий захід є наслідком і умовою найбільш прогресивних зрушень, він відкрив і відкриває простір для дальшого прогресу суспільства, для творчого розвитку особи. Але в даному разі йдеться про те, що самого лише вирівнювання зовнішніх умов для такого послідовного прогресу не досить. Це лише частина того, що має здійснити суспільство, щоб максимально забезпечити творчий розвиток своїх громадян і одержати найвищу сукупну віддачу від їх діяльності.

Щоб забезпечити різним і, безперечно, відмінним між собою індиві-

дам приблизно рівноцінні можливості для їх розвитку, потрібно створити їм різні умови — відповідно до особливостей кожного (при цьому доцільно мати на увазі і враховувати не тільки міжіндивідуальні, але й міжгрупові відмінності)⁵.

Що потрібно мати на увазі і на що можна сподіватись, створюючи приблизно «рівноцінні можливості» для творчого розвитку різних вид природи індивідів? Навряд чи правильно вважати, що колись у майбутньому, в умовах винятково досконалого суспільства, нехай навіть і при застосуванні надзвичайно ефективної методики виховання, — всі люди стануть однаково талановитими. Мабуть, вони і тоді в даному розумінні відрізнятимуться. І про це треба сказати відверто. Одні з них досягнуть більших творчих успіхів, ніж інші, одних назвуть геніями, інших — талантами та ін. Це цілком природно. І в цьому зв'язку нам здається також не цілком послідовним хід думок нашого опонента.

А. Т. Шумілін тлумачить ідею К. Маркса про творчість як родову сутність людини так, нібито кожна особа є творцем: «...Уся будова людини, всі системи макро- і мікроструктури і елементи її анатомо-фізіологічної і психічної організації, структури мозку... сформувалися для творчої діяльності, ... бо творчість... — пише він, — є і повсюк де є діяльність людини (розрядка моя. — М. Р.) і її головне призначення...». Далі, відчуваючи, що в такому разі зникає сама тема розмови (якщо людина — вже творець, навіщо ставити питання про формування з неї ще й творчої особистості?), наш автор мимохідь переходить до нового поняття — «видатний творець». «Видатний творець, геній, — пише він, — є й видатна людина. Створення умов для формування таких людей — одна з найперших цілей комуністичного суспільства».

Що таке «перші цілі комуністичного суспільства»? Формування «видатних людей»? Але ж їх небагато,

це — лише ті, які значно вирізняються серед інших. Мабуть, наш опонент, якщо врахувати антиелітаристський пафос його статті, насправді має на увазі щось інше. Його цікавлять в основному не окремі видатні особи, а всі громадяни майбутнього суспільства, кожна людина. Але в даному фрагменті він змушений суперечити самому собі, своїй основній ідеї. І саме тому, що прагне виходити з тези про однакові творчі задатки всіх людей (що рівнозначно тезі про відсутність будь-яких задатків).

Проблема формування творчої особистості має сенс лише в тому разі, коли йдеться про багато людей, які не є творцями в загальнозживаному значенні цього слова і, коли одні люди відрізняються від інших за рівнем творчих здібностей. Інакше не можна буде надати питанню практичного значення. Безперечно, кожна нормальна людина має певні творчі схильності, але в даному разі йдеться не про це. Річ у тому, що творчі здібності по-різному розподілюються між людьми. Крім того, наявний рівень творчих показників багатьох людей уже визнається недостатнім — внаслідок ускладнення завдань сьогодишнього і особливо завтрашнього дня. І хоч кожна людина — потенціальний творець, але, взаємодіючи з певними життєвими обставинами, одні дістають більший, інші — менший простір для розвитку своїх творчих даних, отже незабаром вони помітно розрізнятимуться за своїми фактичними творчими характеристиками. Мабуть, така диференціація відбуватиметься навіть і в достатньо досконалому суспільстві: зростають соціальні потреби і завдання немовби викликають до життя, стимулюють одні здібності і таланти і консервують, стримують інші.

Але загальна тенденція розвитку суспільства, заснованого на колективізмі, полягає в тому, що воно забезпечує можливість для максимальної самореалізації дедалі більшої кількості своїх громадян. Саме в цьому — сила даного суспільства, його вирішальна перевага. Якщо воно одержить від кожного максимум того, що він може дати, якщо кож-

⁵ До речі, в «теорії творчості» А. Т. Шуміліна зовсім не розгорнута ідея диференційованого підходу, така характерна для сучасної методики навчання і виховання.

ний матиме можливість розкрити себе для суспільства якнайповніше — це, мабуть, і означатиме досягнення соціальної досконалості.

Підсумовуючи сказане, треба відзначити, що, незважаючи на певну неоднаковість індивідів від народження, у людини розумної є багато можливостей стати творчою особистістю. Вона може бути талановитою і щасливою в своїх учнях, які завдяки їй пішли набагато далі, в своїх дітях, які духовно збагатились під її впливом, в друзях, в близьких і «далеких» людях, на яких їй вдалось вплину-

ти. Людина по природі своїй — безмежно талановита істота. І тут не можна не погодитись з нашим опонентом, не можна не поділити його прагнення довести цю ідею до кожного.

Зважаючи на такі розмаїті можливості бути талановитим, чи правдомірно твердити, що людей безталанних просто не існує. На жаль, такі люди є. Але якщо вони залічують себе до виду *Homo Sapiens*, то звинувачувати в своїй тотальній безталанності повинні не природу, не суспільство, а лише самих себе.

* * *

Проблема таланта непосредственно связана со сферой идеологии и практикой организации жизни и деятельности широких масс. В решении этого вопроса даже незначительный теоретический «перекос» может иметь негативные практические последствия. Поэтому столь важна тщательная расстановка акцентов в анализе соотношения социального и природного в сущности человека, в частности в формировании талантливой, творческой личности. Представляется, что взгляд ряда ученых, в том числе изложенный в статье А. Т. Шумилина, на сущность таланта несколько упрощен. Роль природного в формировании человеческих качеств недопустимо сводит к нулю. При анализе детерминант таланта биологическим моментам необходимо отводить определенную, хотя и подчиненную по отношению к факторам социальным, роль, выявлять все богатство существующих диалектических взаимосвязей между теми и другими.

Полное отрицание природных предпосылок таланта препятствует разумному, эффективному общественному использованию индивидов с различными задатками к тем или иным видам деятельности, лишает их возможности максимальной самореализации, чувства полноты, содержательности жизни.

ВИДАВНИЦТВО «НАУКОВА ДУМКА» ВИПУСКАЄ У 1986 РОЦІ ТАКУ КНИГУ:

МИРОВОЗРЕНЧЕСКАЯ КУЛЬТУРА ЛИЧНОСТИ [ФИЛОСОФСКИЕ ПРОБЛЕМЫ ФОРМИРОВАНИЯ] · В. П. ИВАНОВ, Н. Ф. ТАРАСЕНКО, Е. К. БЫСТРИЦКИЙ и др.

У монографії висвітлюється малорозроблений підхід до аналізу світогляду особи: досліджуються культурно-історичні умови його становлення і реалізації. Розкривається зміст світоглядної культури особи як результат освоєння і засвоєння індивідом основних форм культуротворчої діяльності, вплив на формування творчих здібностей особи технологічного освоєння людського світу. Показується значення пізнавальної діяльності для всебічного розвитку людської індивідуальності в системі культури. Аналізуються статус культури і роль історичної свідомості в процесі формування цілісного світогляду, вироблення активної життєвої позиції особи.

Для наукових працівників, викладачів вузів, студентів, лекторів, пропагандистів.

Просимо користуватися послугами магазину видавництва «Наукова думка» (252001 Київ 1, Кірова, 4), який надсилає книги іногороднім замовникам післяплатою, а також магазинів — опорних пунктів видавництва: «Будинку книги» (340048 Донецьк, 48, вул. Артема, 147а); «Книжкового світу» (310003 Харків 3, пл. Радянської України, 2/2).

На допомогу учасникам методологічних семінарів

СЛОВО — ПРЕДСТАВНИКАМ СПЕЦІАЛЬНИХ НАУК

В. В. ФУРКАЛО

МІЛІТАРИЗАЦІЯ КОСМОСУ — ЗАГРОЗА МІЖНАРОДНІЙ БЕЗПЕЦІ

ВІД РЕДАКЦІЇ. Учасники теоретичних і методологічних семінарів республіки, вивчаючи матеріали XXVII з'їзду КПРС і XXVII з'їзду Компартії України, значну увагу приділяють аналізу і обговоренню міжнародних проблем, в тому числі питань війни і миру, припинення зброї озброєнь, недопущення мілітаризації космосу. У своїх листах учасники семінарів читачі В. А. Морозов (Київ), Г. І. Домб (Ворошиловград), О. М. Роджеро (Одеса) просять розповісти про боротьбу Радянського Союзу за відвернення мілітаризації космосу, за використання його у мирних цілях.

Уміщуємо статтю кандидата юридичних наук, спеціаліста з зазначених проблем, у якій дані відповіді на питання, що цікавлять наших читачів.

Планомірне освоєння космічного простору в мирних цілях, здійснюване СРСР у співдружності з іншими країнами соціалістичної співдружності, сприяло і формуванню нового світоглядного підходу до розв'язання глобальних проблем, усвідомленню того неzapеречного факту, що порушення екологічної рівноваги на планеті, яке може статися внаслідок розв'язання силами імперіалізму, реакції третьої світової війни, неминуче призведе до глобальної катастрофи. «Досягнення людського генія імперіалізму ставить на службу створенню зброї жажливої руйнівної сили. Політика імперіалістичних кіл, готових жертвувати долею цілих народів, посилює небезпеку того, що така зброя може бути пущена в хід. У кінцевому підсумку це загрожуватиме глобальним воєнним конфліктом, в результаті якого не було б ні переможців, ні переможених, але могла б загинути світова цивілізація»¹.

Радянський Союз, країни соціалістичної співдружності послідовно і принципово обстоюють прагнення народів світу відвернути загрозу мілітаризації космосу, недопустити світового ядерного конфлікту.

«Соціалізм беззастережно відкидає війни як засіб розв'язання міждержавних політичних і економічних суперечностей, идеоло-

гічних спорів. Наш ідеал — світ без зброї і насильства, світ, у якому кожний народ вільно обирає шлях розвитку, свій спосіб життя»², — підкреслив товариш М. С. Горбачов у Політичній доповіді ЦК КПРС XXVII з'їзду партії.

Науково-технічна революція відкрила перед людством величезні можливості у сфері дослідження космічного простору і практичного використання одержаних результатів в інтересах усього людства. За неповних три десятиріччя, що минули з часу запуску Радянським Союзом першого штучного супутника Землі в жовтні 1957 року, в освоєнні космічного простору досягнуті величезні успіхи. Використання космічного простору в мирних цілях уже сьогодні приносить людству конкретні практичні результати в таких галузях, як вивчення природних ресурсів нашої планети, метеорологія, навігація, зв'язок та ін.

Водночас з перших же днів космічної ери дедалі чіткіше почала вимальовуватися реальна загроза того, що освоєння космічного простору, як і відкриття у сфері ядерної фізики та інших галузях сучасної науки, можуть бути використані імперіалістичними

¹ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу: (Нова ред. Прийнята XXVII з'їздом КПРС). — К., 1986. — С. 19.

² Горбачов М. С. Політична доповідь Центрального Комітету КПРС XXVII з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу, 25 лют. 1986 р. // К. — 1986. — С. 77.

силами у воєнних цілях. «Той, хто здійснює контроль за космосом, буде контролювати і Землю, — заявив ще в січні 1958 року американський генерал Буш.— Тому наші ВПС мають досягти переваги в космічному просторі»³.

За свідченням дослідників американської космічної стратегії П. Прингла і У. Аркіна, відразу ж після запуску першого радянського штучного супутника Землі США «взялися здійснювати колосальну програму надсекретних проєктів у космосі, заклавши фундамент системи супутників-шпигунів і засобів раннього попередження»⁴. Уже в другій половині 50-х років США приступили до створення засобів знищення космічних об'єктів, а 1959 року здійснили перші випробування протисупутникової зброї. На початку 60-х років з'явилися перші експериментальні розвідувальні супутники, призначені для проведення фото- і радіотехнічної розвідки. Протягом 60-х років Сполученими Штатами були створені системи воєнного супутникового зв'язку, системи навігаційного забезпечення підводних човнів і бойових кораблів. У роки агресивної війни США в Індокитаї супутники воєнного призначення дістали широке застосування для забезпечення бойових операцій американських військ, зокрема під час проведення варварських бомбардувань території ДРВ.

У середині 60-х років однією з найважливіших програм американської адміністрації стала програма створення пілотованої орбітальної воєнної лабораторії. Ці орбітальні станції були призначені для розв'язання широкого кола завдань щодо проведення бойових дій в космічному просторі, «включаючи упізнання, інспектування і знищення супутників противника», застосування зброї проти об'єктів у космосі й на Землі, а також для «спостереження за діями противника», здійснення розвідки, керівництва бойовими операціями в глобальному масштабі. Лише один цей далеко не повний перелік основних завдань бойових орбітальних станцій засвідчує, якого важливого значення вже тоді надавало американське воєнне і політичне керівництво використанню космосу в інтересах реалізації агресивного зовнішньополітичного курсу.

³ *Никольский Н. М., Гришин А. В.* Научно-технический прогресс и международные отношения. — М., 1978. — С. 198.

⁴ *Pringle P., Arcin W. S. I. O. P.* The secret US plan for nuclear war.— New York, 1983.— P. 86.

Радянський Союз — першовідкривач космічної ери — ще в березні 1958 року виступив з ініціативою укласти міжнародну угоду про використання космосу тільки в мирних цілях і відвернення його мілітаризації. В 1962 році СРСР був підготовлений проєкт декларації про основні принципи діяльності держав щодо дослідження і використання космічного простору. В березні того ж року радянською делегацією в Комітеті у справах роззброєння був поданий проєкт договору про загальне і повне роззброєння, який, зокрема, передбачав знищення засобів доставки ядерної зброї, включаючи ракети всіх систем і радіусів дії.

У наступні роки внаслідок наполегливої боротьби Радянського Союзу, соціалістичних країн укладено ряд міжнародних угод, які відіграли надзвичайно важливу роль у справі недопущення мілітаризації космічного простору.

Укладений 1963 року Московський договір про часткову заборону випробувань ядерної зброї виключив проведення ядерних вибухів у космічному просторі. Нині учасниками договору є понад 100 держав, однак до них не входять такі ядерні держави, як Франція і Китай.

Досягнення міжнародно-правової заборони випробувань ядерної зброї в космосі сприяло успіху переговорів по виробленню в 1967 році найважливішої міжнародної угоди в цій галузі — Договору про принципи діяльності держав по дослідженню і використанню космічного простору, включаючи Місяць і інші небесні тіла, в якому були сформульовані основоположні принципи сучасного міжнародного космічного права. Найважливіший з них зобов'язує учасників договору здійснювати свою діяльність у космосі в строгій відповідності з міжнародним правом, в інтересах підтримання міжнародного миру і безпеки, розвитку міжнародного співробітництва і взаєморозуміння. Цей договір забороняє виводити на орбіту навколо Землі будь-які об'єкти з ядерною зброєю або будь-які інші різновиди зброї масового знищення, встановлювати таку зброю на небесних тілах і розмішувати її в космічному просторі якись іншим чином. Було заборонено і використовувати в космосі які завгодно типи зброї, а також створювати на небесних тілах воєнні бази, споруди і укріплення, проводити воєнні маневри, хоча ця заборона обмежується лише небесними тілами, включаючи Місяць, і не поширюється на весь космічний простір загалом.

До міжнародних угод, спрямованих на обмеження поширення гонки озброєнь на космічний простір, належить і Конвенція про заборону воєнного або будь-якого іншого ворожого використання засобів впливу на природне середовище 1977 року. Конвенція забороняє застосування тих засобів і методів впливу на природне середовище (включаючи космічний простір), які мають широкі, довгострокові або серйозні наслідки як спроби руйнування або спричинення шкоди будь-якій державі — учасниці цієї угоди.

Надзвичайно важливого значення для недопущення мілітаризації космічного простору мають і двосторонні радянсько-американські угоди, укладені протягом 70-х років: Договір про обмеження систем протиракетної оборони 1972 року, Тимчасова угода про деякі заходи в галузі обмеження стратегічних наступальних озброєнь 1972 року і Договір про обмеження стратегічних наступальних озброєнь 1979 року (який, однак, не був ратифікований США).

На початку 80-х років СРСР виступив з серією нових зовнішньополітичних ініціатив, спрямованих на відвернення мілітаризації космічного простору. Так, 1981 року він висунув пропозицію «Про укладення Договору про заборону розміщення в космічному просторі зброї будь-якого роду». Підготовлений СРСР проект цієї угоди мав на меті зобов'язати держави-учасниці «не виводити на орбіту навколо Землі об'єкти зі зброєю будь-якого роду, не встановлювати таку зброю на небесних тілах і не розміщати таку зброю в космічному просторі будь-яким іншим чином», а також «не знищувати, не ушкоджувати, не порушувати нормального функціонування і не змінювати траєкторію польоту космічних об'єктів». В 1983 році на порядок дня 38-ї сесії Генеральної Асамблеї ООН за ініціативою Радянського Союзу було включено питання «Про укладення Договору про заборону застосування сили в космічному просторі та з космосу щодо Землі». Проект угоди з цього питання передбачав комплекс заходів, які спрямовані на недопущення поширення гонки озброєнь на космічний простір і ґрунтуються на зобов'язанні держав не вдаватися до застосування сили в космічному і повітряному просторах і на Землі з використанням для цього космічних об'єктів, а також проти самих космічних об'єктів. Радянська пропозиція мала на меті також заборону випробувань, розгортання і розміщення зброї космічного базування для ушкодження об'єктів

на Землі, у повітряному і космічному просторі; заборону використання космічних об'єктів як засобу ураження будь-якої цілі на Землі, в повітрі й космічному просторі; відмову від усяких спроб знищення, ушкодження або порушення нормального функціонування чи зміни траєкторії польоту космічних об'єктів. Передбачалося також зобов'язання держав не випробувати і не створювати нові протисупутникові системи і ліквідувати вже наявні системи поряд із зобов'язанням не випробувувати і не використовувати у воєнних, у тому числі протисупутникових, цілях будь-які пілотовані космічні кораблі.

З цією ж метою 1985 року Радянський Союз виступив в ООН з розгорнутою програмою розвитку всебічного міжнародного співробітництва у мирному освоєнні космічного простору в умовах його немілітаризації, тобто відмови держав від створення (включаючи науково-дослідні роботи), випробувань і розгортання ударних космічних озброєнь.

За ініціативою СРСР на початку 1985 року в Женеві розпочалися переговори з питань ядерного і космічного озброєння. Незважаючи на конструктивні зусилля Радянського Союзу, вони поки що не привели до досягнення скільки-небудь значного прогресу із-за позиції американської сторони.

Новим імпульсом до активізації боротьби народів світу за недопущення мілітаризації космосу, за роззброєння стали домовленості, досягнуті під час женевської зустрічі Генерального секретаря ЦК КПРС М. С. Горбачова з президентом США Р. Рейганом. Принципова позиція СРСР у питанні про космос дістала схвалення світової громадськості.

Виходячи з женевських домовленостей, СРСР, країни соціалістичної співдружності і країни, що не приєдналися, внесли на розгляд 40-ї Генеральної Асамблеї ООН проект резолюції «За відвернення гонки озброєнь в космосі, за його мирне освоєння». Ця резолюція була прийнята 12 грудня 1985 р. і схвалена 151 країною-членом ООН (при голосуванні утрималися тільки США і Гренада)⁵.

«Мирний наступ» на сили мілітаризму продовжила Заява Генерального секретаря ЦК КПРС М. С. Горбачова, в якій накреслена програма повної і повсюдної ліквідації ядерної зброї до 2000 року, вря-

⁵ За предотвращение гонки вооружений в космосе, за его мирное освоение // Правда. — 1985. — 14 дек.

тування людства від загрози самознищення, гарантування надійної безпеки нинішнім і прийдешнім поколінням. «...В цілому наша програма — це по суті сплав філософії формування безпечного світу в ядерно-космічну еру з платформою конкретних дій. Радянський Союз пропонує підійти до проблем роззброєння в усьому їх комплексі... Йдеться саме про план конкретних дій, суворо розрахований у часі. СРСР має намір наполегливо добиватись його реалізації, розглядаючи це як центральний напрям своєї зовнішньої політики на наступні роки»⁶.

Незважаючи на всі ці мирні ініціативи, США та деякі їх партнери по НАТО, ігноруючи систему міжнародно-правових норм освоєння космосу, яка утворилася протягом останніх десятиліть, продовжують реалізацію своїх планів мілітаризації космосу.

І в президентській директиві з питань національної космічної політики від 4 липня 1982 року, і в багатьох дальших вказівках і виступах Р. Рейгана прямо зазначається, що космічні програми воєнного призначення зберігають абсолютний пріоритет перед невоєнними, і підкреслюється прихильність США до основних напрямів використання космосу у воєнно-стратегічних інтересах США, сформульованих ще у заяві Білого дому від 20 липня 1978 року.

На початку 80-х років помічається істотне збільшення асигнувань на розробку систем космічної зброї при одночасному скороченні асигнувань на реалізацію космічних програм невоєнного призначення, виділених Національному управлінню по аеронавтиці й дослідженню космічного простору (НАСА). Так, якщо в 1982 фінансовому році на воєнні космічні програми відпускалося 6,4 млрд. доларів, то в 1983 році бюджет Пентагону в цій сфері зріс до 8,5 млрд. доларів, а в 1984 році асигнування на воєнні космічні програми в 3 рази перевищили суми, відведені на дослідження невоєнного призначення і досягли 14,1 млрд. доларів. Передбачається, що вже в 1987 році асигнування на воєнні дослідження в космосі перевершать затрати на цивільні програми в п'ять разів і становитимуть відповідно 20 і 4 млрд. доларів⁷. При цьому треба мати на увазі й «приховане фінансування» воєнних програм, ос-

кільки істотна частина космічних досліджень воєнного призначення фінансується за рахунок бюджету НАСА (за деякими даними, до 25% щорічно). Всього ж за період з кінця 50-х — до початку 80-х років Сполучені Штати витратили на воєнні космічні програми близько 60 млрд. доларів.

Нині плани Сполучених Штатів щодо мілітаризації космічного простору включають ряд програм, найважливішими з яких є програми створення широкомасштабної системи протиракетної оборони з елементами космічного базування, системи протисупутникової зброї, бойових орбітальних космічних станцій і розробки принципово нових засобів знищення космічних об'єктів. Усі вони не тільки доповнюють одна одну, а й по суті справи являють собою найважливіші і невід'ємні елементи глобальних стратегічних приготувань американського імперіалізму, спрямованих на завоювання з космосу світового панування.

Проект створення широкомасштабної системи протиракетної оборони з елементами космічного базування, або так звана стратегічна оборонна ініціатива (СОІ), оголошена Р. Рейганом 23 березня 1983 року і конкретизована на найближчі роки в директиві № 119 від 6 січня 1984 року, являє собою найамбіциозніший за останні десятиріччя проєкт у галузі стратегічних озброєнь. Ця система передбачає забезпечення перехоплення міжконтинентальних балістичних ракет на різних ділянках траєкторії їх польоту — зразу ж після старту, при поділі головної частини на боеголовки індивідуального наведення, на ділянці вільного польоту у навколосемному просторі й при входженні в атмосферу.

Воєнно-політичне керівництво США з саможозно прийняти ні твердження, що нібито СОІ як якусь програму наукових досліджень, основною метою якої є трохи не суто теоретичне вивчення можливостей використання космосу для зміцнення оборонного потенціалу США. Однак уже сам по собі факт виділення на ці дослідження протягом найближчих років 70 млрд. доларів (що в чотири з лишком рази перевищує вартість проєкту створення атомної зброї і в два з лишком рази вартість програми «Аполлон») говорить сам за себе. Як відзначає М. С. Горбачов у відповідях журналу «Тайм», Радянський Союз не може серйозно прийняти ні твердження, що нібито СОІ забезпечить неураженість від засобів ядерного нападу і тим самим приведе до ліквідації ядерної зброї, ні те, що ця програма є дослідницькою за своїм характером.

⁶ Горбачов М. С. Політична доповідь Центрального Комітету КПРС XXVII з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу, с. 81—82.

⁷ Див.: Зарубеж. воєн. обозрение. — 1984. — № 9. — С. 44.

«Ось чому і вся програма СОІ і її так звана дослідницька частина,— підкреслив М. С. Горбачов,— це новий, ще більш небезпечний раунд гонки озброєнь; який неминуче призведе до нового загострення радянсько-американських відносин»⁸.

Згідно з заявою помічника міністра оборони США Ф. Ікле в сенаті 10 березня 1984 року, на початковому етапі планується створення окремих елементів системи ПРО для захисту центрів командования, управління і зв'язку, а у віддаленіший перспективі—створення більш «щільної» і навіть «всеосязної» системи перехоплення балістичних ракет. Згідно з даними, опублікованими в американській пресі, така «всеосязна» система буде складатися з трьох «шарів». Перший «шар» створює сітка космічних станцій (платформ), озброєних новими різновидами зброї (лазерним, пучковим) для ушкодження балістичних ракет противника на початкових етапах траєкторії. Розміщені в космічному просторі станції другого «шару» призначені для знищення ракет противника на ділянці вільного польоту. Наземні елементи цієї системи ПРО (спеціальні ракети-перехоплювачі), які являють собою третій «шар» оборони, призначені для знищення балістичних ракет при падінні до цілі.

Практична реалізація цих планів потребує колосальних витрат матеріальних, фінансових і людських ресурсів. За даними Всесвітньої федерації наукових працівників, вартість лише однієї космічної платформи з лазерною зброєю на борту становить від 5 до 10 млрд. доларів, а витрати на виведення такої платформи на орбіту — 1,5 млрд. доларів. Це означає, що вартість створення в космосі системи таких платформ може досягти 500 млрд. доларів. Загальна ж вартість системи ПРО з елементами космічного базування за деякими оцінками може становити в кінцевому підсумку півтора-два трильйони доларів⁹.

У планах реалізації стратегічної оборонної ініціативи, як і в американських планах використання космічного простору в воєнних цілях загалом, одне з найважливіших місць посідає програма створення потенціалу протисупутникової зброї.

США приступили до створення цієї зброї практично з самого початку космічної ери. Уже 1959 року США вперше здійснили перехоплення супутника «Експлорер-6» з допомогою ракети, запущеної з бомбарду-

вальника В-47. В 60-х роках проведено широкомасштабні дослідження щодо створення «супутників-перехоплювачів» (проекти «Сейнт» і «Бембі»).

Розробка Сполученими Штатами потенціалу протисупутникової зброї не припинялася навіть після початку в другій половині 70-х років радянсько-американських переговорів з питання про обмеження цих систем (які, однак, в односторонньому порядку були перервані США 1979 року). В 1977 році в США розпочаті роботи над створенням протисупутникової зброї нового покоління — спеціального авіаційно-ракетного комплексу, що дістав найменування АСАТ (АСАТ — Anti-Satellite, тобто протисупутникової). У заяві Білого дому від 20 липня 1978 року підкреслювалося, що «Сполучені Штати зі зростаючою наполегливістю прагнуть розгорнути свою ефективну протисупутникову систему»¹⁰.

З приходом до влади адміністрації Р. Рейгана роботи над протисупутниковими системами різко інтенсифікувалися. В директиві Рейгана від 4 липня 1982 року вказувалося, що Сполучені Штати продовжуватимуть розробляти потенціал протисупутникової зброї з метою «позбавити противника можливості використати системи космічного базування для підтримки воєнних дій»¹¹.

Уже в січні 1984 року проведено випробування ракет-носія системи АСАТ; у листопаді цього ж року випробувано інфрачервоне устаткування, а у вересні 1985 року здійснено комплексні випробування всієї системи. Всього заплановано провести 13 випробувань цієї системи, створення якої коштуватиме від 4 до 10 млрд. доларів. Введення протисупутникової системи АСАТ у дію намічено на 1987 рік. Спочатку ця система має включати 2 ескадрильї винищувачів F-15 (56 ракет), надалі — 4 ескадрильї (112 протисупутникових ракет). Паралельно з цим здійснюється робота над створенням принципово нових засобів знищення супутників та інших об'єктів у космосі, включаючи зброю направленої енергії — лазерної і пучкової.

Розробка і випробування системи протисупутникової зброї другого покоління проходили в обстановці серйозної опозиції з боку широких кіл громадськості як у самих Сполучених Штатах, так і за рубе-

¹⁰ Цит. за: Aeronautics and space report... — P. 100.

¹¹ Цит. за: Offic Text. Amer Embassy, Moscow, USSR — 1982 — N 123. July 8.

⁸ Правда. — 1985. — 2 сент.

⁹ Див.: Там же. — 1984. — 22 окт.

жем. Так, ще в липні 1983 р. більше як 100 членів конгресу і понад 40 відомих учених звернулися до Р. Рейгана із закликом про негайне вкладання угоди з Радянським Союзом з цього питання і припинення випробувань протисупутникової зброї. Влітку 1984 року група визначних політичних і громадських діячів США оголосила про створення «Коаліції за мирне використання космічного простору», основною метою якої є досягнення повного припинення випробувань протисупутникової зброї, укладення договору про заборону цього різновиду зброї. У лютому 1985 року понад 100 членів американського конгресу звернулися до Р. Рейгана з закликом утриматися від випробувань системи АСАТ до кінця переговорів у Женеві.

В 1985 році питання про проведення випробувань системи АСАТ стало предметом запеклих дискусій в конгресі США. На відміну від сенату палата представників американського конгресу проголосувала проти випробувань. Погоджувальна комісія виробила компромісне рішення, згідно з яким конгрес вирішив виділити кошти на проведення трьох випробувань системи протисупутникової зброї за умови, що: адміністрація США прагнуче до досягнення домовленості про обмеження цієї системи; випробування не погіршать перспектив таких переговорів; випробування не порушуватимуть діючі угоди у цій сфері й відповідатимуть інтересам безпеки США.

Як відомо, 1983 року Радянський Союз прийняв рішення про встановлення мораторію на виведення першим у космічний простір будь-яких різновидів протисупутникової зброї. При цьому спеціально застережено, що цей односторонній мораторій діятиме доти, доки інші держави, а серед них і США, будуть утримуватися від виведення в космос протисупутникової зброї будь-якого типу. В тому ж році СРСР запропонував домовитися про заборону випробувань і створення нових протисупутникових систем, а також ліквідацію наявних систем при одночасній забороні знищувати, ушкоджувати або порушувати нормальне функціонування і змінювати траєкторію польоту космічних об'єктів у рамках запропонованого ним Договору про заборону застосування сили в космічному просторі і з космосу проти Землі.

Діаметрально протилежну позицію посіли США. У доповіді з питання про протисупутникову зброю, направленої американському конгресові у квітні 1984 року, Р. Рейган заявив, що США «не вважають

конструктивним вступ у офіційні міжнародні переговори»¹² з питання про заборону або обмеження цього різновиду зброї. Згодом, під тиском громадськості (як усередині країни, так і за рубежем) адміністрація США змушена була погодитися на участь у переговорах, однак зайнята нею позиція наперед прирікала їх на невдачу. Так, наступник держсекретаря США К. Дем у своєму виступі перед сенатською комісією закордонних справ у червні 1984 року заявив, що США готові заборонити такі системи протисупутникової зброї, які призначені «для знищення космічних об'єктів на великих висотах». Оскільки більшість американських супутників воєнного призначення діють саме на високих орбітах, зрозуміти істинні мотиви цієї «конструктивної» позиції США неважко. «Всі ці пропозиції,—відзначає колишній директор Агентства з питань контролю над озброєнням і роззброєнням Дж. Сміт,—для неінформованих осіб є розумними. Насправді ж, як розуміють інформовані спеціалісти, всі вони мають односторонній характер; їх метою є примусити СРСР фундаментальним чином перебудувати свій стратегічний арсенал, не вимагаючи нічого подібного від Сполучених Штатів»¹³.

«Щирісердність» намірів США зі всією очевидністю виявилася під час проведення 13 вересня 1985 року комплексних випробувань системи АСАТ по реальній цілі в космосі, які були здійснені, незважаючи на те, що всього за кілька днів до цих випробувань Радянський Союз вкотре закликав США зважити неминучі негативні наслідки накреслених випробувань для політичної і воєнної стабільності у світі й попередив про те, що в противному разі СРСР «вважатиме себе вільним від одностороннього обов'язку про невведення в космос протисупутникових засобів»¹⁴.

Важливим напрямом в американських планах «зоряних воєн» і далі лишається створення бойових орбітальних космічних станцій, яким відводиться роль своєрідних командних центрів для керівництва бойовими діями як у космосі, так і на Землі. У планах їх створення велику роль відіграватимуть пілотовані космічні кораблі багаторазового використання типу «Шаттл», польоти яких у космосі з кожним роком набувають дедалі чіткіше виражену воєнну спрямованість. У 1984 році в США була

¹² Известия. — 1984. — 5 апр.

¹³ Красная звезда. — 1984. — 28 лютого.

¹⁴ Правда. — 1985. — 5 сент.

прийнята спеціальна програма вартістю в 11 млрд. доларів, яка передбачає створення на початку наступного десятиріччя орбітальної станції воєнного призначення.

Протягом останніх років у США форсованими темпами здійснюються роботи щодо створення зброї майбутніх космічних воєн — систем направленої передачі енергії електромагнітних хвиль або пучків частинок на великі віддалі для uszkodження об'єктів у космічному просторі та з космосу на Землі, які передбачається розміщати на бойових орбітальних космічних станціях (платформах). Основною особливістю цих найновіших різновидів зброї є виняткова швидкість поширення уражаючих факторів (електромагнітних хвиль або частинок високих енергій), яка наближається до швидкості світла. Такими системами космічної зброї, зокрема, є: лазери в інфрачервоному, видимому або ультрафіолетовому діапазоні; лазери рентгенівського діапазону з «накачкою» випромінюванням ядерного вибуху; прискорювачі частинок високих енергій; генератори височастотного випромінювання.

Передбачається, що під час застосування цих різновидів зброї знищення об'єктів досягатиметься через руйнування складних електронних систем, детонацію вибухової речовини або теплове руйнування найбільш уражуваних частин корпусу ракет, космічних кораблів, літаків та ін. Усі ці системи нині перебувають на різних стадіях розробки і перспективи їх практичного використання як зброї «космічних воєн» поки що недостатньо вивчені. Відомо, однак, що ще в липні 1983 року ВПС США здійснили перше успішне випробування лазерної зброї, у ході якого над полігоном у Чайна-Лейк (штат Каліфорнія) з бойової лазерної установки, що містилася на борту транспортного літака С-135, були знищені в польоті п'ять авіаційних ракет типу «Сайдуіндер». Повідомлялося також і про проведення випробувань «надзброї» третього покоління — пучкової, що являє собою рентгенівський лазер, який перетворює енергію ядерного вибуху в лазерний пучок.

Усе це засвідчує, що «стратегічна оборонна ініціатива» США поряд з іншими програмами використання космічного простору у воєнних цілях, які її доповнюють, і в поєднанні з нарощуванням і вдосконаленням стратегічних наступальних озброєнь, створенням таких засобів першого удару, як міжконтинентальні балістичні ракети МХ і «Міджитмен», балістичні ракети підводних човнів «Трайидент-2», крилаті ракети

великої дальності різних видів базування, нарощування потенціалу хімічної зброї, розробкою нових різновидів і систем зброї масового знищення по суті справи являє собою безпрецедентну за своїми масштабами спробу змінити на свою користь стратегічну рівновагу, яка складалася, досягти воєнної переваги над Радянським Союзом.

Це намагання вже саме по собі призводить до різкого зростання загрози миру і безпеки всього людства, оскільки в сучасних умовах збереження стратегічної рівноваги між СРСР і США є найважливішою умовою недопущення світової термоядерної війни.

«Стратегічна оборонна ініціатива» піднімає і ту міжнародно-правову основу, на якій ґрунтуються відносини між СРСР і США у цій сфері. У спеціальній публікації Білого дому твердилося, що стратегічна оборонна ініціатива нібито «сумісна з усіма договорами-зобов'язаннями, включаючи Договір про обмеження систем протиракетної оборони 1972 року»¹⁵. Однак нілком очевидно, що ця ініціатива суперечить не тільки духу договору 1972 року та іншим радянсько-американським домовленостям у цій сфері, а й їх конкретним положенням і зобов'язанням Сполучених Штатів. Зокрема, ст. 5 Договору про обмеження систем протиракетної оборони 1972 року, який є безстроковим, зобов'язує СРСР і США «не створювати, не випробовувати і не розгортати системи або компоненти ПРО морського, повітряного, космічного або мобільно-наземного базування», а ст. 6 — «не надавати ракетам, пусковим установкам і РЛС, які не є відповідно протиракетам, пусковими установками протиракет і РЛС ПРО, здатностей розв'язувати завдання боротьби з стратегічними балістичними ракетами або їх елементами на траєкторіях польоту і не випробовувати їх у цілях ПРО». Водночас основною метою «стратегічної оборонної ініціативи» Вашингтона, як відомо, є саме створення якісно нової системи ПРО, в тому числі й з компонентами космічного базування, тоді як угода 1972 р. забороняє не тільки розгортання такої системи, а й роботи щодо її створення і випробування. «На нашу думку, — підкреслив М. С. Горбачов у відповідях американському журналу «Тайм», кажучи про дослідницьку програму СОІ, — це перша черга проекту створення нової системи

¹⁵ The President's strategic initiative.— Washington, 1985.— P. 1.

ПРО, забороненої відповідним договором 1972 року»¹⁶.

Хід подій свідчить, що реакційні кола у Сполучених Штатах не поступаються своїми планами щодо милітаризації космосу, прагнуть зіграти «ва-банк» і з допомогою сумнівних «козирів» (на зразок СОІ) злати наявний стратегічний паритет між СРСР і США, країнами Варшавського договору і НАТО. Навіть катастрофа «Челенджера», яка помітно протверезила ставлення американської громадської думки до СОІ, не спинила ні Пентагон, ні Білий дім у їх прагненні завоювати навколоремний простір, щоб звідти диктувати народам світу свою імперіалістичну волю.

Як підкреслив М. С. Горбачов у політичній доповіді ЦК КПРС XXVII з'їзду партії, «своє ставлення до «зоряних воєн» ми висловлювали досить ґрунтовно. США уже втягнули в цю програму багатьох союзників. Справа загрожує набрати необоротного характеру. Край необхідно, поки не пізно, відшукати реальне розв'язання, яке гарантувало б від перенесення гонки озброєнь у космос. Не можна допустити, щоб програма «зоряних воєн» використовувалась і як стимул до дальшої гонки

озброєнь, і як завал на шляху до радикального роззброєння»¹⁷.

Сьогодні людство перебуває на відповідальному, переломному етапі космічної ери. Його майбутнє значною мірою залежить від здатності народів світу недопустити милітаризації космосу і нової гонки озброєнь. «І час відмовитись від мислення кам'яного віку, коли головною турботою було озброїтись якнайбільшим дрючком або якнайважчою каменюкою,— застерігає ініціаторів і прихильників СОІ М. С. Горбачов.— Ми проти зброї в космосі. Наш матеріальний та інтелектуальний потенціал забезпечує Радянському Союзові можливості створення будь-якої зброї, якщо нас до цього змусять. Але ми розуміємо всю міру відповідальності перед нинішнім і майбутнім поколіннями. За нашим глибоким переконанням, не з програмою «зоряних воєн» треба йти в третє тисячоліття, а з масштабними проектами мирного освоєння космосу силами всього людства»¹⁸.

¹⁷ Горбачов М. С. Політична доповідь Центрального Комітету КПРС XXVII з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу, с. 82.

¹⁸ Заява Генерального секретаря ЦК КПРС М. С. Горбачова // Рад. Україна. — 1986. — 16 січ.

¹⁶ Рад. Україна. — 1985. — 2 верес.

* * *

Дилемма «милітаризація или мирное освоєние космоса» стала в наши дни одной из центральных проблем международной жизни. Выдвигаемому Советским Союзом, странами социалистического содружества предложениями по разоружению Соединенные Штаты и их союзники по НАТО пытаются противопоставить «стратегическую оборонную инициативу», являющуюся на деле империалистической программой гонки вооружений на Земле и в космосе.

В статье, публикуемой по просьбе читателей — участников методсеминаров, прослеживается история борьбы СССР за мирный космос, рассказывается о международно-правовых акциях стран социалистического содружества, осуществляемых во имя недопущения милітаризации околоземного пространства, дан критический анализ пропагандистских деклараций сторонников СОИ и показано ее дестабилизирующее влияние на международную жизнь.

ВИДАВНИЦТВО «НАУКОВА ДУМКА» ВИПУСКАЄ У 1986 РОЦІ ТАКУ КНИГУ:

КРИТИКА БУРЖУАЗНИХ КОНЦЕПЦІЙ НАУКИ. Сб. науч. тр.— 10 л.—1р.

У збірнику критично аналізуються основні буржуазні концепції, що претендують на роль методології науки, зокрема концепції моделей обґрунтування наукових теорій, сучасні буржуазні уявлення про взаємовідношення людини і природи. Аналізується методологічна криза буржуазних соціологічних напрямів, викривається суть сучасних антиеволюціоністських концепцій.

Для наукових працівників, викладачів і студентів, слухачів, методологічних семінарів.

Трибуна молодого науковця

А. В. АЗАРХІН

СВІТОГЛЯДНИЙ ТА ЕСТЕТИЧНИЙ СТАТУС КАТЕГОРІЇ «ПЕРЕЖИВАННЯ»

Перш ніж вдатися до безпосереднього аналізу розглядуваної категорії, слід зазначити, що таке дослідження може здійснюватись у двох різних напрямках. Можна аналізувати переживання як категорію естетичної науки, тобто з'ясувати, яке місце посідає теоретично впроблене знання про неї в системі категорій естетики. В цьому разі об'єктом розгляду буде рефлексія над категорією, що здійснюється в різних естетичних концепціях.

В другому випадку — головна увага спрямовується не на рефлексію, а на сам феномен переживання, об'єктивна наявність якого й відображується у відповідній категорії природної мови. «Я переживаю» — це не наукове твердження, а безпосереднє вербальне вираження об'єктивного явища індивідуального буття за допомогою зазначеної категорії. Вона виступає як узагальнення й членування (не теоретичне, а духовно-практичне) певного роду відношень, у даному разі — естетичних відношень людини до самої себе і до світу. Саме в цьому розумінні ми й говоримо тут про переживання як про естетичну категорію, а не категорію естетики.

Нас цікавить, отже, феномен переживання як естетична категорія. Мета статті полягає в тому, щоб показати, що «людське переживання» є саме естетичною категорією. Специфіка естетичної модальності відношення до світу дістає адекватне вираження у понятті «естетичний суб'єкт», що його запропонував і розробив В. П. Іванов. «Естетичний суб'єкт» — це абстракція персоніфікованої колективності, категорія, яка фіксує форму і механізм індивідуалізації суспільного, спосіб трансформації суспільно-предметної реальності в реальності внутрішнього життя людини, що становить собою постійну зміну станів її самопочуття і переживання¹.

Визнання переживання формою виявлення естетичного є загальнопоширеним у сучасній естетиці. Проте саме переживання часто-густо тлумачиться лише як психічний стан, що настає внаслідок емпіричного акту сприйняття та оцінки тих чи тих явищ дійсності, які мають естетичні якості, — естетичних об'єктів (наприклад художньо оздоблених засобів праці та предметів побуту, творів мистецтва та ін.)². Таким чином, естетичне переживання уподібнюється до простої реакції на зовнішнє подразнення, що не має необхідного зв'язку з життєво значущими інтенціями особистості. Звідси випливає логічний висновок про нібито випадковий та другорядний характер естетичного відношення порівняно з більш важливими видами діяльності. Такий розгляд феномена естетичного не дає, однак, відповіді на найважливіше питання: в чому сенс як самого переживання, так і предметності, що переживається? Якщо естетичну дійсність зводити лише до суб'єктивно-психологічної активності індивідів, які оцінюють (переживають) об'єктивну реальність, що протистоїть їм (як у природничо-науковому пізнанні), то поза увагою лишається культурно-світоглядний статус естетичного відношення, тобто його роль і функції в процесі людського самоутвердження.

На нашу думку, естетичним об'єктом можна назвати не ту чи ту сукупність об'єктів дійсності, а саме буття індивіда, його власне кінцеве й неповторне життя,

¹ Див.: Іванов В. П. Поняття и статус эстетического и гносеологического субъектов // Художественная деятельность. — Киев, 1980. — С. 63, 67, 75—79.

² Див., наприклад: Эстетическое сознание и процесс его формирования. — М., 1981. — С. 222.

в якому мають втілитися всі абсолютні, сутнісні, цілісно-людські родові визначеності буття, що їх індивід має пережити, засвоїти як свої власні сутнісні сили. Причому в естетичному відношенні, на відміну від гіпсеологічного, суб'єкт і об'єкт позбавляються абсолютної протилежності і перебувають в єдності. Об'єкт виступає полем реалізації суб'єкта, поза яким суб'єкт не міг би існувати як такий.

Для того, щоб життя індивіда стало об'єктом його естетичного відношення, тобто для того, щоб він став естетичним суб'єктом, а його особисте буття — естетичним об'єктом, кожний чуттєво даний елемент останнього має сприйматися як складова якоїсь цільної художньої реальності. Саме тому важливим моментом розкриття природи естетичного відношення є з'ясування сутності феномена художності, на чому ми коротко й сплинемо.

Художність завжди є втіленням у зовнішній матеріальній формі світоглядних смислів, образів світу і людини в ньому, які переживаються суб'єктом світогляду як життєва реальність. Світоглядне самовизначення людини відбувається у формі духовно-практичного відношення до світу, тобто у своїй часовій динаміці воно становить постійно здійснюване входження особистості в соціально сконструйований образ належного людського буття в світі. Тому дійсність світоглядного (духовно-практичного) самоутвердження індивіда завжди ширша, ніж усвідомлення безпосередньої життєвої ситуації, і включає в себе шар ідеальних уявлень про власне людський спосіб життя. «Категоріальний зв'язок світу наявного буття і світу прийдешнього спирається у світогляді на прийняття і переживання уявного як дійсного, майбутнього як теперішнього, можливого як дійсного, — зазначається в книжці В. І. Шинкарука і О. І. Яценка. — У світогляді світ прийдешнього (а в широкому розумінні — «світ за цим сьогодні») сприймається й переживається як безпосередня реальність. У цьому полягає особливість світогляду»³.

Отже, зміст образу, що виражається формою художньої предметності, є змістом світоглядним. З цієї точки зору категорію «художній образ» можна було б визначити як опредмечуваній, виражений в тій чи іншій чуттєвій формі ідеал, тобто світоглядний образ того життя, що в ньому реалізується смисл людського буття. Художність тут виступає спочатку лише як засіб фіксації зовнішнього прояву цього світоглядного змісту, його оформлення. Тому там, де є світогляд, там є і художній образ, є художні твори, які роблять світоглядні смисли надбанням усіх членів соціуму, закріплюючи ці смисли за певними виражальними формами. Сам образ у цьому розумінні не створюється художником, а, за словами А. С. Канарського, скоріше задається йому його світоглядом, що є відображенням, ідеальним образом практичного способу його життєдіяльності⁴. Митець лише виражає в предметних формах те, що переживається або, принаймні, має переживатися всіма представниками роду.

Таким чином, поміж усього багатства предметного світу можна виокремити особливу художню предметність, яка привласнюється індивідами в їх переживанні, тобто покладається для них як вираження певних цінностей, що мають життєвий смисл. Твори всіх видів мистецтв і складають таку художню реальність, призначену для переживання⁵. Проте парадокс функціонування художньої предметності полягає в тому, що, з одного боку, твори мистецтва можуть зовсім не сприйматися людьми як художні об'єкти (достатньо звернутися до фактів нерозуміння творів або використання їх у далеких від мистецтва цілях), а з другого, — як художні можуть виступати такі явища людського буття, які при їх виробництві свідомо не наділялися властивостями художності. Йдеться не лише про пам'ятки минулих культур, котрі демонструються нині в музеях і оцінюються нами як такі, що варті споглядання. Ще більшою мірою це стосується тих предметів (речей, ситуацій, явищ природи, інших людей та ін.), які безпосередньо оточують індивіда, становлять елементи його життєвого світу, виступають для нього як щось варте постійної уваги. Рідний дім,

³ Шинкарук В. И., Яценко А. И. Гуманизм диалектико-материалистического мировоззрения. — Киев, 1984. — С. 30.

⁴ Див.: Канарский А. С. Диалектика эстетического процесса. — Киев, 1979. — С. 196.

⁵ Про поняття «художність» і «художня реальність» див.: Иванов В. П. Художественная деятельность и художественная реальность. // Художественная деятельность. — С. 80—111.

вулиця, місто, річка, близькі люди, «зручні речі» (перелік цей нескінченний) — ось ті предмети, що мають життєвий смисл і заповнюють внутрішній світ індивіда.

Певно, кожній людині знайоме почуття невіддільності самої себе від усього того, що хоч і не є нею самою, але становить конкретний простір її самореалізації. Згадаємо, скажімо, слова героїні чеховської п'єси: «Адже я тут народилася, тут жили мої батько й мати, мій дід, я люблю цей дім, без вишневого саду я не розумію свого життя, і коли вже конче треба продавати, продавайте і мене разом з садом...»⁶. Подібні ж почуття змушують поета освідчуватися в любові до письменного столу (М. Цветаєва), до новорічної ялинки (Б. Пастернак), розмовляти з пароплавом як з живою людиною (В. Маяковський) і т. д. За такого ставлення «речі перетворюються на віщання, на образи людського входження в буття, в світ своєї діяльності»⁷. Вони стають символами, що дають змогу індивідові робити прихований смисл буття явним для себе. Вони промовляють не лише про свою функцію, а й про місце, що його ця функція посідає в існуванні особистості та в усій культурі людства. Вони виступають моделями буття, що визначають як матеріальне, так і духовне життя людини. Такі почуття К. Маркс називав «теоретиками»: «Вони мають відношення до речі заради речі, але сама ця річ є предметне людське відношення до самої себе і до людини..., і навпаки. Внаслідок цього потреба і користування річчю втратили свою егоїстичну природу, а природа втратила свою голу корисність, через те що користь стала людською користю»⁸. Лише тоді, коли індивід у своєму чуттєвому ставленні (відношенні) до дійсності стане «теоретиком», коли він навчиться ставитися до предметів не лише з позицій їх нагальної потреби, утилітарної корисності, а й як до фактів художньої реальності,— лише тоді індивід «настроє органи своїх чуттів на справді людську точку зору», сприймає продукти історичного розвитку людства (а ними є всі предмети) як «суспільні людські об'єкти» (К. Маркс), як опредмечування його власних сутнісних сил.

Отже, лише людина з розвиненою художньою сприйнятливістю та не «знесилена турботами» (К. Маркс) може вступати в естетичне відношення. Її індивідуальний життєвий процес стає при цьому тим змістовим стрижнем, навколо якого об'єднуються, групуються в певне художнє ціле всі реалії її буття, що «віщають» їй про смисл її існування. Саме такі незаперечні характеристики її індивідуального життя, як його унікальність, кінченість, неповторність, створюють ту напругу, яка змушує людину пильно придивлятися до навколишнього світу, шукати в ньому виправдання свого перебування на землі, знаходити себе там у повноті своїх не лише індивідуальних, а й родових визначеностей. За такої естетичної позиції будь-який предмет у Всесвіті може стати для людини художнім об'єктом, так само як стають, скажімо, художніми фактами звичайні речі, втілені на живописному полотні чи в художньому фільмі. Самі по собі, поза цілим, що організує їх, тобто поза художнім твором, вони лишаються «просто речами», які в кожному конкретному випадку можуть бути «байдужі» до самовиявлення людини. Але якщо річ «вписана» в контекст життєвого шляху особи (або, продовжуючи наше порівняння, в контекст твору мистецтва), якщо вона виступає як атрибут життєвого світу людини, в цьому разі вона перетворюється на об'єкт споглядання, на знак, символ того чи того смисложиттєвого моменту людського існування.

Отж, естетичне відношення, розглядуване як механізм індивідуалізації людської тотальності, особистісної суб'єктивізації загального, може цілісно здійснюватися в сучасній культурі лише у формі свідомого життєтворення, покладання індивідом свого буття в культурній якості. В цьому й полягає активно-продуктивна авторська позиція естетичного суб'єкта, який творить своє власне буття, як митець художній твір, у кожний момент споглядаючи себе в процесуальних обставинах життя і завершуючи ці моменти оцінюючим їх переживанням. Цим пояснюється творчий характер кожного справді людського переживання. Твори мистецтва з цієї точки зору можна уявити як моделі творення власного життя.

⁶ Чехов А. П. Вишневый сад. // Соч. — М., 1978. — Т. 13. — С. 233.

⁷ Див.: Кримский С. Б. Философско-гносеологический анализ специфики понимания. // Понимание как логико-гносеологическая проблема. — Киев, 1982. — С. 39.

⁸ Маркс К. Экономично-философські рукописи 1844 року // Маркс К., Енгельс Ф. Твори.—Т. 42.—С. 112.

Якщо зовнішнім матеріалом для життєтворення слугує весь предметний світ людської культури, що набуває в суб'єктивному світі особи статусу художньої реальності, то внутрішнім простором взаємодії світоглядних смислів, породжуваних тією чи тією культурою, є людське переживання. Переживання і собі детермінує зовнішні вияви індивіда, вони стають показниками його культури.

Естетичне відношення, отже, виступає як складна діалектична взаємодія зовнішніх (надіндивідуальних) та внутрішніх (суб'єктивно-індивідуальних) сторін культурного процесу, його загальнолюдських і унікальних моментів. Таке розуміння феномена «естетичного» зовсім не суперечить його визначенню як «людського чуттєвого», якщо під людською чуттєвостю мати на увазі онтологічну єдність виражальної предметності культури, що сприймається індивідами, олюднених органів чуттів індивіда та усієї його тілесності, зовнішності і, нарешті, історично сформованої сфери духовних почуттів, які змістовно наповнюють душу окремої людини.

Під час аналізу феномена переживання потрібно наголосити на особливу значенні цієї категорії для розкриття сутності естетичного відношення як універсального культурного механізму взаємодії родових і індивідуальних, сталих і мінущих моментів становлення людини. Не вичерпуючи всіх змістових визначеностей останнього, ця категорія відображає специфічно особистісні, інтимно-внутрішні його характеристики, естетичне, так би мовити, з боку індивідуума, індивідуальний елемент цього відношення. Будучи формою виключно індивідуальної активності (коли мовиться про так звані «колективні переживання», то йдеться лише про єдність змісту, що його переживають члени колективу), переживання, як уже відзначалося, є способом існування естетичного суб'єкта.

Переживання, підкреслимо ще раз, не правомірно зводити лише до внутрішньої, психічної діяльності, а тим паче тільки до однієї форми її вияву — емоційних процесів. Така редукція сутності людського переживання в тій чи тій його іпостасі до психічної активності досить часто подибується в радянській естетичній літературі. Проте естетику як філософську дисципліну, на відміну від психології, цікавить не тільки лиш психологічний механізм переживання, а насамперед людський сенс цього феномена, його роль у культурному бутті, у становленні людської суб'єктивності. Переживання — явище більш високого порядку, ніж просте поєднання всіх психічних механізмів (інтелектуальних, вольових, емоційних), які «використовуються» ним і становлять його матеріальну основу. Не можна, як на наш погляд, обмежувати переживання і сферою самого лише духу, свідомості, позбавляючи його тілесності, предметності.

Специфіка переживання полягає в тому, що воно (як простір і час існування живої суб'єктивності) є єдністю духовного і тілесного, свідомого і предметного буття індивідуального суб'єкта на відміну від усього того, що передує йому, визначає його й є полем його самореалізації. Переживання — це водночас і прожиття індивідом моменту свого життя, перебування в певній ситуації в усій своїй тілесності, і душевна оцінка цього моменту і цієї ситуації, але не тільки з погляду успіху чи невдачі цього конкретного ситуативного цілепокладання, а з точки зору сформованої у людини смислової установки, навколо якої групуються її життєві цінності. Ця смислова установка й визначає конкретне місце згаданого цілепокладання в особистісній ціннісній ієрархії. Саме у формі переживання виявляється ставлення людини до своєї життєдіяльності, відокремлення себе від неї, ототожнення індивіда із своїм «Я», а не з конкретними практичними діями, що, як писав К. Маркс, відрізняє людину від тварини, яка «взагалі не відноситься» і «отожнює свої життєдіяльності». Проте переживання не є лише внутрішньою оціночною діяльністю, хоч воно й протистоїть усім зовнішнім щодо індивіда формам буття. Воно виступає формою входження індивідуального суб'єкта в простір і час культури. Останній же пригатаманна єдність її ідеальних, внутрішніх і матеріальних, предметних характеристик. Тому й переживання — це такий безпосередній стан людини, в якому її душа і тіло зліті воедино і утворюють її «самість», її «Я». Приміром, людина, переживаючи певне почуття, переживає його не лише «всередній» себе, в душі. Її зовнішність, тіло теж виражають це почуття і об'єктивно існують як предмет, що відчуває. Саме почуття виступає тут як модус суб'єктивності, який змістовно й формально заповнює життєвий світ особи. Переживання, отже, за своєю формою завжди суб'єктивне, здійснюється в категоріях «Я», що переживає. Усі зовнішні щодо цього «Я» предмети лише

тоді стають об'єктами переживання, коли вони включені в життєву реальність суб'єкта переживання як її неодмінні моменти. «Смисл інтерпретації переживань,— пише Г. Шингаров,— полягає в тому, щоб розшифрувати їх зміст; виходячи з контексту реального життя, яким переживання особи визначаються. В переживаннях людина немовби визначає свою внутрішню, якнайглибшу сутність через дійсність, що оточує її»⁹. Природно, не всі факти дійсності, потрапивши в поле сприйняття особи, стають матеріалом для переживання. Як такі виступають лише ті з них, які певним чином збігаються з системою цінностей, що складають структуру її людського самовизначення. В цій спрямованості на себе полягає своєрідний «егоїзм» переживання, в якому все, незалежно від змістової характеристики, замикається на «мені». Адже в цьому проживається і оцінюється не чесь, а моє життя в усій його суперечності. Недарма ж К. Маркс назвав істинним життям людини «самопокладання, самоутвердження у суперечності з самим собою»¹⁰. Але якщо форма і суб'єкт переживання завжди індивідуальні, то принципівий зміст останнього має загальну значущість і існує об'єктивно, тобто незалежно від кожного конкретного суб'єкта переживання. Воно лише тією чи іншою мірою модифікується в кожному конкретному випадку, але за своєю сутністю збігається зі змістом світогляду суспільства. У цьому й полягає його загальність, його естетична сутність.

Отже, переживання як сфера індивідуальної суб'єктивності перебуває в постійній кореляції з суб'єктивністю як сутнісною характеристикою людського буття.

Найвищою мірою небайдуже ставлення до кожного моменту власного життя, свідоме прагнення використати весь потенціал культурних можливостей, піднести своє наявне існування до загальних визначеностей, розширити свій життєвий світ до людського світу взагалі і, отже, стати, як сказав поет, «тимчасово безсмертним», відчутти себе причетним до вічності, позбавитись свого, за висловом Гегеля, позастояння стосовно суспільного макрокосму і породжує феномен переживання в його естетичній якості.

Крім того, смислове наповнення категорії «переживання», яке відображує спосіб безпосереднього ставлення людини до свого життя і одночасного перебування в ньому, передбачає співвіднесення її (категорії) з поняттям смерті (закінчення життя). Ідея «фінитивності», кінченості власного існування є одним з головних смислових елементів, що структурують переживання. Воно й виникає, власне, лише тоді, коли моє життя стає для мене проблемою через усвідомлення необхідності розпрощатися з ним. Пошуки сенсу життя і проектування цього сенсу на кожен життєвий ситуацію, вибір цінностей і ставлення до світу крізь призму смаку, виробленого на основі прилучення до формоутворень культури, посідають чільне місце у діяльності переживання.

У зв'язку із сказаним доцільно спинитися на питанні, чи є переживання саме естетичною категорією, чи естетичне переживання становить лише один із компонентів людського переживання як феномена психіки. Існує точка зору, згідно з якою естетичне переживання—це стан задоволення (насолоди), котрий настає внаслідок споглядання насамперед творів мистецтва, а також тих явищ дійсності (природи, побуту та ін.), що підпадають під естетичні категорії. При цьому передбачається наявність особливим чином оформленого предмета споглядання, за яким прихований певний духовний зміст. У такій позиції ми вбачаємо продовження гегелівської естетики з її обмеженням естетичної сфери галуззю гармонії матерії і духу, форми і змісту.

Крім того, слідом за І. Кантом, деякі дослідники акцентують незацікавлений характер естетичного переживання, його віддаленість від «турбот про хліб насущний». Тільки-но людина перестає насолоджуватись змістовою формою, споглядати оформлений зміст, вона починає переживати інше і по-іншому: не естетичні об'єкти, а, наприклад, моральні, релігійні, політичні; і не насолоджуватись, а страждати, знемагати, жадати та ін. У тому разі, коли людина переживає життєві проблеми іншої людини як свої власні і водночас не помічає виразної зовнішності цієї іншої людини, вона здійснює не естетичне, а моральне переживання. Естетичне пережи-

⁹ Шингаров Г. Физиологические основы и психологические особенности человеческих переживаний. // Эстетика и жизнь. Вып. 2.—М., 1973. — С. 141.

¹⁰ Маркс К. Економічно-філософські рукописи 1844 року, с. 152.

вання вимагає від свого суб'єкта позиції позанаходження, трансгредієнтності щодо об'єкта переживання. При цьому зміст, який переживається, обмежується лише виразною зовнішністю спогляданого предмета, переживається його «естетична якість», вираженість внутрішнього у зовнішньому, а не цілокупний, для себе суцільний сенс предмета. Людина в момент естетичного переживання до того ж перебуває поза життєво-практичними, «побутовими», буденними переживаннями і зосереджується на привабливих для неї (не таких як у житті) формах, що породжують виключно позитивні почуття.

Якщо довести таке розуміння переживання до його логічного завершення, то ми переконуємося в його безпосередньому зв'язку з тим напрямом у розвитку естетики ХХ століття, котрий випливає з кантівської філософії смаку, тобто з формалістичної за своєю суттю концепції естетичної насолоди. Згідно з останньою, естетичне почуття відрізняється від інших видів переживання насамперед змістовим матеріалом. Таким матеріалом тут виступає взаємодія формальних елементів структури насамперед художнього твору, який має для того, хто сприймає, самоцінну значущість. Найяскравіше такий естетичний формалізм представлений у працях К. Белла та Р. Фрая, які теоретично обґрунтовують практику нерепрезентативного (формалістичного) мистецтва.

Формалістичні теорії відображають реальну можливість діставати насолоду від споглядання формальних якостей художнього твору (ми назвали б цей вид переживання власне художнім переживанням). Проте ототожнивши його з естетичним відношенням, ці теорії обмежили розуміння останнього рамками «чистого споглядання», відірваного від цілісного процесу і смислу життєдіяльності людини. Для того, щоб залічити явище до естетичної сфери, досить було констатувати емпіричний контакт реципієнта з артефактом мистецтва або з «красивою формою» дійсності, даними у безпосередньому сприйнятті, а також психічну насолоду, що настає внаслідок цього сприйняття. Без відповіді лишалося власне філософське питання: що змушує індивіда звертатися до творів мистецтва, милуватися ними й надавати цьому заняттю життєво важливого смислу?

Не випадково формалістичній тенденції в естетиці протистояв вельми впливовий напрям філософської думки, орієнтований на екзистенціальну феноменологію. Головна увага тут приділялась з'ясуванню місця як переживання, так і художніх творів у бутті людини. Представники екзистенціалізму, «філософії життя» та інших ірраціоналістичних течій виступили проти «зведення твору до ролі простого збудинка переживань» (М. Хайдеггер), а самого переживання — до випадкової психічної реакції суб'єкта на формальну структуру твору. Гадамер, який піддав критиці формалізм естетичної свідомості, писав, що, «коли ми висноуємо про твір мистецтва на підставі його естетичних (тобто формальних.— А. А.), якостей, то щось набагато інтимніше відчувається»¹¹. Переживання тут ще з часів Кьєркегора розглядалося як єдиний засіб прилучення людини до істинного буття, до божественної трансценденції, як «найдорожче, що має людина» (Г. Ріккерт).

Марксистська методологія, критично переосмисливши досягнення домарксистської філософії, правильно розкриває співвідношення змісту таких понять, як «естетичне» і «переживання». Без функціонування естетичного механізму не може здійснюватися культурне буття. Індивід стає суб'єктом культури тоді, коли він вступає в естетичне відношення, починає переживати всі предметні елементи свого життєвого світу як художні (як такі, що виражають смисложиттєві аспекти родового буття). Звідси зрозуміло, що переживання «працює» в культурі як деталь її естетичного механізму. В переживанні індивід підносить себе до рівня загального і споглядає себе в кожному з життєвих моментів у цій людській якості. Це внутрішнє споглядання може сигналізувати про себе чи то почуттям радості, гарного настрою, приємної впевненості у собі за сприятливих умов життя, чи то пригнобленим станом, тяжким передчуттям, тугою, сумом, невпевністю, якщо життєві обставини ворожі гуманним ідеалам і сенсу життя особи.

Отже, безпосереднє самопочуття становить «внутрішній погляд на себе», здійснений із загальнолюдської точки зору й забарвлений унікальними нюансами особи-

¹¹ Gadamer H.-G. Philosophical hermeneutic.— London, 1976.— P. 5. Див. також: Gadamer H.-G. Truth and method.— London, 1976.

стого буття, що немовби завершує кожний життєвий момент індивіда. І оскільки людина «як суб'єктивне», з одного боку, «є прагнення реалізувати себе..., дати собі об'єктивність в об'єктивному світі»¹², тобто постійно спрямована в майбутнє, принципово незавершена, потенційна, а з другого, вона водночас є й прагнення здійснити, «виконати себе»¹³, тобто завершити своє буття, оформити його в певну відчутну цілісність, яку можна споглядати, то й переживання характеризується цими суперечливими тенденціями. Воно є напруженою єдністю діяльності уяви як (реального або ідеального) віртуального входження в певний спосіб життя й споглядання себе в ньому. Тут сполучається, здавалося б, несполучне: рух і спокій, можливе і дійсне, тимчасове і вічне. У переживанні людина, що перебуває в постійно рухомому життєвому потоці, немовби зупиняється кожної миті з тим, щоб відчутти «чудову даність світу» (М. Бахтін), світу, що належить їй, світу її життя і, отже, «повернутися до себе». Скориставшись з евристично багатой термінології М. М. Бахтіна, можна сказати, що у переживанні «ми в ролі і автора і героя, і один контролює іншого»¹⁴.

Незамінним засобом такої зупинки й завершення життєвого часу з метою повторного й багаторазового його переживання є переведення переживання у зовнішню форму — народження мистецького твору.

Отже, ми спробували показати, що людське переживання становить саме естетичну категорію. Поряд з художністю, що виступає формою предметної даності родової тотальності для індивіда, воно є естетичним фактором становлення гармонійно і всебічно розвиненої особи, формування її світоглядної культури. Потрібно, однак, підкреслити, що переживання як психічне явище, в свою чергу, перетворюється на естетичний феномен лише в контексті світоглядної культури як способу буття (способу життя) цілісної особи. Цілеспрямований, планомірний розвиток у людині з раннього віку здатності переживання становить одне з головних завдань естетичного виховання.

* * *

Категорія «переживання» отражає одну из существенных сторон эстетического отношения: она позволяет выявить его внутриндивидуальные моменты, отражающиеся в характеристиках эстетического субъекта. Исследование данной категории показывает, что объектом для такого субъекта (эстетическим объектом) выступают не обладающие особыми «эстетическими» качествами предметы, а его индивидуальный жизненный процесс, воспринимаемый как художественная реальность. Переживание поэтому не является только совокупностью эмоциональных реакций на внешние раздражители, а (в качестве онтологического феномена) представляет собой форму проявления живой субъективности индивида, способ его непосредственной соотнесенности с родовым целым.

¹² *Ленін В. І.* Філософські зошити. // Повне зібр. творів. — Т. 29. — С. 180.

¹³ Там же.

¹⁴ *Бахтін М. М.* Эстетика словесного творчества. — М., 1979. — С. 376.

В. В. ТАНЧЕР

ВІД СОЦІАЛЬНОГО КРИТИЦИЗМУ ДО НЕОКОНСЕРВАТИВНОЇ АПОЛОГЕТИКИ КАПІТАЛІЗМУ

(Критика світоглядно-методологічних основ
сучасної теоретичної соціології США)

Розвиток буржуазного соціологічного мислення засвідчує його пряму залежність від соціально-політичної стратегії й економічних інтересів панівного класу капіталістичного суспільства, а зміна розроблених західними вченими соціологічних теорій завжди була певною відповіддю на ідеологічні запити правлячої верхівки великого бізнесу й імперіалістичної держави. «Намагаючись пристосуватися до обставин, що змінилися, капіталізм постійно маневрує»,— відзначається у новій редакції Програми КПРС. Звиви русла соціологічного теоретизування певною мірою є відбиттям такого маневрування. Водночас, як вказується там же, «в політичній галузі для імперіалізму характерною є тенденція до посилення реакції по всіх напрямках»¹. Ця тенденція залишається постійно діючим фактором у сфері буржуазної суспільної свідомості. У силовому полі двох факторів: пристосування до нових історичних обставин та незмінності соціально-класової спрямованості на захист історично віджилого ладу,— протікає розвиток буржуазної теоретичної соціології.

Як було показано в першій частині цієї статті*, на рубежі 60—70-х років на зміну консервативним теоретичним установкам буржуазної соціологічної свідомості «стабілізаційного» типу, ідеології «рівноваги» й «інтегрованості», уособлюваним у США структурним функціоналізмом, прийшли концепції ліворадикалістського соціального критицизму й реформістської конфліктології. Хоча зусилля прибічників «нвої», «гуманістичної», «творчої» і т. п. соціології зосередились на критиці панівних тоді типів соціологічної теорії і провідних соціально-політичних програм монополістичної буржуазії, однак вони не містили реальних альтернатив критикованим поглядам і програмам. Дрібнобуржуазна обмеженість, метафізична односторонність, волюнтаристська декларативність і ідеалістичні заблудження прирікали ліворадикальних критиків капіталізму на теоретичну непослідовність, суперечності, псевдореволюційність, тобто на неконкретність соціальної критики, її відрив від соціально-політичної дійсності, від практичної, революційно-перетворюючої діяльності. «Критичні соціологи» виявилися неспроможними вибратись з методологічних глухих кутів буржуазного соціального пізнання— подолати ідеалізм в розумінні історичного процесу, розв'язати дилему стихійного і свідомого в суспільному житті, уникнути метафізичної абсолютизації суб'єктивізму й об'єктивізму в осмисленні соціально-історичної реальності, виробити науково-теоретичні основи адекватної концептуалізації суспільних явищ.

¹ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу.—К., 1986.—С. 15, 16.

* Танчер В. В. Від ідеології «рівноваги» до соціології конфлікту: (Критика світоглядно-методол. основ сучас. теорет. соціології США) // Філософська думка. — 1986. — № 1. 75—86.

Отже, відхід буржуазної соціології від традиційних концептуальних підходів (натуралістично-позитивістського, еволюціоністського та ін.) в соціальному пізнанні і заміна їх «критичними перспективами», конфліктологією та ін. означали не подолання методологічної кризи американської теоретичної соціології, а тільки оголення коріння цієї кризи. Можна погодитись із відомим буржуазним теоретиком Р. Будом, який в праці «Криза в соціології. Проблеми соціологічної епістемології» констатував, що ідеї «критичної соціології» лише відобразили «епістемологічну невизначеність дисципліни», що вони є симптомами «хвороби» західної соціології, а не засобами її лікування, що її концепції виявились далекими від розкриття сутності суспільних явищ².

Усвідомлення гостроти соціально-політичних антагонізмів капіталізму, нерозв'язності проблем соціальної нерівності і конфліктів привело в 70-ті роки до посилення в США критичних тенденцій в теоретичній соціології, до поширення ідей соціального реформізму, появи ліберально-буржуазних лозунгів і програм. Вони до певної міри зробили свою справу, «зниживши тиск» громадської невдоволеності кризовим станом суспільного життя за капіталізму, хоча, природно, не змогли допомогти правлячій верхівці імперіалістичної держави в приборканні кризових процесів. За таких умов буржуазні ідеологи знову повернулись до консервативних теорій — до захисту традиційних цінностей капіталістичного способу життя й індивідуалістичних принципів поведінки, посилення ринкових механізмів регуляції соціальних процесів і зменшення державних інвестицій в соціальні програми, до виправдання соціально-класової нерівності й концепцій «соціального порядку».

Разом з тим реставрація консерватизму супроводжувалась пошуками нових теоретичних аргументів на його захист. Неоконсервативна апологетика капіталізму 80-х років значною мірою спирається на натуралістичне тлумачення суспільних відносин, яке приходить на зміну хвилі гранично суб'єктивістської психологізації суспільного життя («критичною соціологією» феноменологічної й екзистенційно-феноменологічної орієнтації, етнометодологією, символічним інтеракціонізмом та ін.). Сьогодні на перший план дедалі активніше висуваються біологізаторські тенденції в соціальному пізнанні, рафінованим уособленням яких є соціологічний біхевіоризм.

Ідеї біхевіоризму тривалий час розвивались у США в лоні соціальної психології, немовби паралельно теоретичній соціології, хоча й справляли на останню значний вплив. Буржуазні соціологи нерідко звертались до них для «теоретичного обґрунтування» репресивних заходів у «врегулюванні» суспільно-політичних конфліктів. Яскравим прикладом у цьому розумінні є ідеї соціального психолога Б. Скіннера, який виступив з претензіями на розробку «філософії психології» як методологічної основи суспільствознавства. Американський психолог проголосив, що біхевіоризм є «не просто науковим дослідженням поведінки, а філософією психології, її предмета і методу»³. За його переконанням, теоретизування психологів, соціологів і політологів про соціальну поведінку і про суспільні явища загалом, поза площиною спостережуваних взаємодій, продовжують лишатись на «донауковому рівні». Звідси ставиться завдання «онаучення», «оздоровлення» соціального пізнання за допомогою формул біхевіористської психології⁴.

² Boudon R. The crisis in sociology: Problems of sociological epistemology.— London, 1980.— P. 2.

³ Skinner B. F. Contingencies of reinforcement.— New York, 1969, p. 221.

⁴ Ідея «оздоровлення» соціально-гуманітарних наук за допомогою «наукових методів» була висунута понад сто років тому засновниками «першого позитивізму» (О. Конт, Г. Спенсер та ін.) у програмі «позитивної соціології». Курс на створення «позитивної» (природничої) науки про суспільство, над розробкою якої працювали

Скіннер провів, так би мовити, біхевіоризацію соціальних відносин, спроектувавши на суспільне життя концептуальні схеми дослідження поведінки тварин. Поведінку людей він намагається пояснити через формулу «стимул — реакція», вводячи «принцип оперантної зумовленості». Це вже не просто реакції на безумовний стимул, як у фізіологічних дослідах І. П. Павлова, а так звані підтверджувані реакції. Відома схема вироблення умовного рефлексу доповнюється спробою врахувати активний характер організму при його взаємодії з середовищем. Однак, незважаючи на акцентування значення «позитивного підтвердження» соціальної дії, ця схема мало чим відрізняється від суто фізіологічної формули. Так чи інакше, але в основу скіннерівської схеми пояснення соціального покладена сума механічних реакцій індивіда на «стимули», що діють на нього. Введення принципу оперантної зумовленості поведінки не змінює суті однолінійного каналу «вхід — вихід», який, за Скіннером, виявляється визначальним у соціальному житті особи. Остання перетворюється в несвідому маріонетку, а зміст її соціальної поведінки визначається лише кінцевим результатом, який видається за єдиний показник, що розкриває сутність особи. Людська особистість постає тут не стільки соціальним суб'єктом, скільки психосоціальним механізмом, що діє згідно з жорсткими закономірностями.

У площині такого розуміння людської життєдіяльності питання про необхідність якихось змін в суспільному устрої взагалі позбавляється смислу. Все виявляється визначеним наперед механістичними поведінковими формулами співвідношень між індивідом і середовищем.

Скіннер, як уже відзначалось, застосовує ту ж саму методологію аналізу соціальної поведінки людини, що й у дослідженні поведінки тварин. Тим же самим, по суті, лишається і об'єкт вивчення: функціональний зв'язок між двома змінними — організмом і середовищем. Можна сказати, що скіннерівська соціологія рівнозначна рефлексології, хоча очевидно, що дії членів суспільства завжди переслідують якісь цілі, визначаються класовими інтересами, регулюються певними потребами, ідеалами та ін. У Скіннера все виходить навпаки: заперечується суспільна природа людської життєдіяльності, ігнорується її свідомий характер, відкидається класова зумовленість й ідеально-нормативна регуляція людських вчинків. Навіть сам механізм руху від усвідомлення потреби до її задоволення людиною не дає жодних підстав для редукації людської поведінки в площину одномірного автоматизму «стимул — реакція». Адже одні й ті ж потреби людей в однакових конкретно-історичних умовах задовольняються по-різному, оскільки характер їх задоволення залежить від суспільного устрою людської життєдіяльності й регулюється багато в чому відмінними (інколи — навіть протилежними) цілями, цінностями і життєвими установками людей. Інакше кажучи, ігнорування соціально-економічної й класово-політичної зумовленості людської поведінки в її суспільних взаємозв'язках обертається зведенням багатоплановості соціального до одномірності біологічного, а детермінація дії індивіда в «лабіринтах життя» вульгарно-натуралістично ототожнюється з детермінацією поведінки тварин (Скіннер посилається на дослідні з пацюками) в лабораторних дослідженнях.

У теорії «поведінкової технології» Скіннера біхевіористські ідеї поєднуються з елементами критики деяких буржуазно-індивідуалістичних цінностей, зокрема прагматичного підходу до створення умов, визначальних для людської поведінки, з ліберально-буржуазними

мансом, П. Блау та їхніми однодумцями. Зневага до розрізнення можливостей і способів «обміну» у різних класів буржуазного суспільства, до несумісності й антагонізму їхніх інтересів, вульгарний психологізм і тавтологічність аргументації перетворюють їхні концепції на один з різновидів того ж ідеалістичного позитивізму.

Марксистові чужий розгляд людини як простої похідної від невіддільних їй суспільних сил. Сфера соціального, оскільки вона не існує поза людською діяльністю, не може розглядатись стосовно людини таким же чином, як, скажімо, природне середовище може розглядатись стосовно живих істот. Наукова істина засвідчує те, що умови і обставини історичного процесу суть дії людей і їх результати. Обставини, відзначав К. Маркс, такою ж мірою творять людину, як і людина творить обставини. Соціальний світ взаємодіючих індивідів — історична природа і природна історія⁸. Тому тлумачення соціологами вульгарно-натуралістичних напрямів суспільних відносин як історично застиглих і фатально визначених наперед буржуазною перспективою розвитку спрямоване на консервацію історично віджитих антигуманних капіталістичних відносин.

Свого часу структурно-функціоналістська теорія «соціальної дії» до певної міри складалась як антитеза засиллю позитивістських крайнощів у соціології — фізикалізму і плоского емпіризму. Лишаючись в рамках того ж позитивізму, прибічники структурного функціоналізму намагались поєднати загальнотеоретичний соціологічний виклад з емпіричними даними, але через ідеалістичні світоглядно-методологічні вади не досягли в цьому успіху. Мабуть, саме внаслідок цього сьогодні в буржуазних теоріях суспільних відносин спостерігається зворотний рух до радикального біхевіоризму, але з опорою вже на понятійні засоби біології, а не соціальної психології. Зміщення акцентів з гіпотетико-дедуктивної моделі пізнання на редукціоністсько-індуктивну активізує тенденцію до витіснення з соціального пізнання філософсько-гносеологічних аспектів.

У найбільш явних формах останнє спостерігається в так званій соціобіології, ідеї якої в 80-х роках широко проникають у буржуазні теорії суспільного розвитку, в тлумачення особи, суспільних відносин тощо. Біологізація соціальних конфліктів і суперечностей капіталізму, коли їх причини шукаються не в класових антагонізмах цієї суспільної системи, а в позаісторичній «природі людини», в її біологічному естві, стає одним із світоглядно-методологічних основоположень ідеології неоконсерватизму. Традиції такої ідейно-теоретичної аргументації пов'язуються її прибічниками з поглядами Т. Гоббса, Ч. Дарвіна, З. Фрейда, Р. Ардрі, Р. Дарта, Д. Морріса та ін. буржуазних теоретиків⁹. На щит підноситься реакційні висновки, вульгарно-біологізаторські моменти розроблених ними вчень.

Соціобіологи Е. Уїлсон, Р. Фокс, Ван ден Берге та ін., посиляючись на деякі суто біологічні аспекти людської поведінки й метафізично абсолютизуючи їх, виступили з критикою теоретичної соціології за «занадто символічне тлумачення світу» і запропонували свої засоби її «онаучнення». Людина, за їхніми уявленнями, є «насамперед жива істота», «культурна тварина», виходячи з чого нібито й слід тлумачити явища суспільного життя. Беручи за основу дослідження таких явищ тваринного світу, як правила територіальності, системи ієрархії і домінації, вияви агресивності й альтруїзму, вплив генетичної інформації та ін., прибічники соціобіології основну увагу приділяють конструюванню надуманих аналогій з соціальною поведінкою людини і суспільними процесами. Головним же завданням суспільство-

⁸ Маркс К. Тези про Фейєрбаха // Маркс К., Енгельс Ф. Твори. — Т. 3. — С. 3; Маркс К. Економічно-філософські рукописи 1844 року // Там же. — Т. 42. — С. 109—118.

⁹ *Sociobiology* // *Contemporary sociological theory*. — Englewood Cliffs, 1980.

знавства вони проголошують «систематичне вивчення біологічних основ всякої соціальної поведінки»¹⁰.

Отже, на фоні посилення методологічної кризи буржуазної соціології дедалі очевиднішими стають спроби її представників розв'язувати теоретичні проблеми цієї дисципліни за допомогою постулатів, запозичених з біологічних наук. І в цьому — характерний парадокс буржуазного суспільствознавства, одне зі свідчень його глибокої кризи. В розпал науково-технічної революції, стрімкого соціально-культурного оновлення світу, небаченого зростання творчих можливостей людини в усіх сферах діяльності претендують на популярність погляди і теорії, де проповідується, що людина є насамперед твариною, «голою мавпою», а її поведінка здебільшого вичерпується суто тваринними характеристиками. Власне ж філософські, світоглядні, ідеологічні, естетичні та інші питання взагалі виносяться соціобіологами за рамки об'єктивного соціологічного знання, оскільки складна й багатопланова духовна культура, суспільні відносини зводяться ними до «основоположних тваринних інстинктів»¹¹. І це — за умов загострення класових антагонізмів у буржуазному суспільстві, ідеологічної боротьби між соціалізмом і капіталізмом. Надмірна примітивізація соціального, здійснювана адептами соціобіології на основі, зокрема, етології, проводиться під лозунгами «звільнення» теоретичної соціології від психологізму й суб'єктивізму в ім'я «колективістських моделей» соціальної поведінки.

Нерідко подибуємо й ще вульгарніші спроби редукції соціального життя до елементарних форм природних взаємодій. Так, лауреати Нобелівської премії мікробіологи Ф. Кріс і Ж. Моно у своїй версії тлумачення людської діяльності пропонують розглядати соціального суб'єкта як «хімічну машину», тобто редукують людську індивідуальність до рівня простої взаємодії атомів і молекул. Суть такої методологічної позиції — заперечення соціальності людини, ідейно-ціннісного змісту її діяльності. З відкриття ролі випадковості в механізмах біологічної спадковості Моно зробив висновок про неправомірність визнання ролі етичних начал в суспільних відносинах. Тези, «на яких людина заснувала мораль, ціннісні системи, обов'язки, права і обмеження»¹², він проголошує несумісними з наукою, оскільки принципи біохімічної взаємодії людських істот, основоположні, за його уявленнями, для соціального, не потребують духовних кореляцій та ідеальних цілепокладань. Останні, нібито, довільні і тому, мовляв, перебувають за межами наукових істин. На основі мікробіологічних досліджень Моно робить соціально-політичні висновки, в яких виправдовуються соціально-політичні антагонізми капіталізму, нерівність і сваволя в буржуазному суспільстві.

Інший Нобелівський лауреат, К. Лоренц, здобув популярність серед прибічників соціобіології на Заході, екстраполюючи висновки спостережень за поведінкою птахів та риб на суспільні відносини. На основі цього він проводить неприпустимі аналогії між інстинктивною поведінкою тварин і соціальними відносинами людей¹³. Із зоопсихологічних експериментів Лоренц виводить наслідки, в яких виправдовує агресивність, людиноненависництво, жорстокість та ін. патології капіталізму аж до примусового «управління» членами суспільства. Суспільні суперечності, як впливає з його міркувань, кореняться в природі людини, її інстинктах, а соціальне середовище, мовляв, виконує роль тільки «пускового механізму» інстинктивних реакцій. Тим

¹⁰ Wilson Ed. *Sociobiology: the new synthesis*.— Cambridge, 1975.— P. 4.

¹¹ *Introducing sociology* / Ed. by P. Worsley.— Aylesbury, 1976.— P. 416.

¹² Цит. за: *Monod J. On values in the age of science* // *Essay 14 Nobel symp.*— New York, 1969.

¹³ *Lorenz K. Behind the mirror: a search for a natural history of human knowledge*.— New York, 1977.

самим соціально-економічними умовами життєдіяльності людей нівелюються і відсуваються на задній план, а вирішальними факторами проголошуються психофізіологічні характеристики індивідів.

В свою чергу, професор зоології Гарвардського університету (США) Е. Уільсон силкується довести, нібито всі «соціобіологічні «шари» — від комах до людей — ієрархічні, що в них з об'єктивною необхідністю існують касты, класи, раси та ін. Інакше кажучи, «біологічна нерівність» підноситься до рангу універсального принципу всього живого. Звідси робиться висновок, нібито соціальна нерівність і конфлікти, класове панування і підкорення теж генетично запрограмовані, а боротьба за владу є продуктом природної (біологічної) селекції.

Знаменно, що догмат про «природну нерівність» охоче взяли на озброєння «нові праві» в Західній Європі. Намагаючись підвести сцієнтистську «генетичну» основу під соціальну нерівність у класово-антагоністичному суспільстві (мовляв, вісімдесят відсотків людського в людині визначаються біологічною спадковістю і тільки двадцять — соціокультурним середовищем), вони рекламують психофізіологічну аргументацію як «наукове» обґрунтування традиційних консервативних ідей «класової охорони», «природної нерівності», «органічного порядку» тощо. Принципи виправдання капіталістичних суспільних порядків неоконсерватори шукають у вульгаризовано витлумачених даних біології. За допомогою соціобіологічної аргументації вони намагаються оновити традиційні міркування апологетів капіталізму про ілюзорність суспільного прогресу, розумування останніх про «зайвість надмірної демократії», шкідливість ідей рівності і свободи та інші відверто реакційні погляди.

Показовою демонстрацією сказаного є книжка Б. Кроз'є «Теорія конфлікту»¹⁴. Її автор, спираючись на праці Р. Ардрі, К. Лоренца та інших теоретиків соціобіології, намагається очорнити соціальні революції й національно-визвольні рухи. Тези соціал-біологізму про «вроджену агресивність людини», її «одвічно порочну природу» слугують тут як аргументи для доведення утопічності революційних ідей, для вульгарних нападок на марксистсько-ленінське вчення й практику комуністичного будівництва.

У руслі біологізаторських тенденцій в сучасній соціології США новий імпульс отримали тези так званої концепції фрустрації** й агресії, які використовуються для тлумачення соціальних конфліктів і виправдання жорсткого соціального контролю. Ця концепція розвивалась американськими теоретиками Дж. Доллардом, Н. Міллером, Р. Сірсом та ін. і справила помітний вплив на суб'єктивістську психологізацію суспільних суперечностей буржуазного суспільства. Вони поставили мету з'ясувати психологічний механізм виникнення антагонізму між людьми в умовах, коли, на їх погляд, відсутні видимі причини для нього в об'єктивному становищі певних соціальних груп, немає суперечності між їхніми інтересами (наприклад — расистської агресивності найбідніших верств населення півдня США стосовно негрів або ж пошуку білими в кризових ситуаціях «козла відпущення» серед етнічних меншостей). Однак дослідження психологічних аспектів соціальних антагонізмів завели буржуазних соціологів далеко вбік від тих об'єктивних чинників, якими насправді зумовлюються ці антагонізми. В еклектиці суб'єктивної мотивації й психоаналітичної містики потонули й загубились реалії класового протиборства, расової дискримінації й соціальної конфліктності буржуазного суспільства. Останні «виводились» із стану суспільної свідомості (або підсвідомості).

¹⁴ Crozier B. A theory of conflict.— New York, 1974.

** Під «фрустрацією» розуміється незадоволеність індивіда або соціальної групи своїм становищем, яка породжує агресивність щодо осіб і груп, що вважаються причиною власних невдач.

мості) і в кінцевому підсумку пояснювались порочними схильностями людей, їхньою вродженою агресивністю. За допомогою такої містифікації виправдовуються і «теоретично» обгрунтовуються будь-які форми придушення класового протесту й революційної боротьби експлуатованих проти експлуаторів.

Різноманітні буржуазні концепції «генетичної запрограмованості» соціальних антагонізмів, як і всілякі форми біологічного виправдання капіталістичного гноблення, класової нерівності і расової дискримінації, не витримують науково-матеріалістичної критики. Не існує жодних наукових даних, які доказово обгрунтовували б положення про те, що біологічні характеристики людини можуть бути нездоланою перепорою для суспільного прогресу і утвердження принципів гуманізму в реальному житті людей. Що ж стосується соціобіології й здійснюваної її засобами неоконсервативної апологетики капіталізму, то вона є одним із тих випадків, коли, за точним лєнінським визначенням, ідеалістичні збочення, однобічне перебільшення й абсолютизація окремих сторін пізнання закріплюються класовими інтересами. Ясна річ, між біологічним і соціальним рівнями організації матерії є спадкоємний зв'язок, і було б спрощенням недооцінювати біологічні фактори в житті людини. Однак ігнорування або ж применшення корінних відмінностей біологічного й соціального абсолютно неприпустиме. Марксистсько-лєнінське розв'язання проблеми співвідношення природи й суспільства, біологічного й соціального в людині, їх вивчення на конкретному матеріалі сучасного наукового пізнання розвінчує буржуазно-ідеалістичні спекуляції навколо проблем співвідношення біологічного й соціального¹⁵.

Прагнення деяких теоретиків соціобіології і прибічників натуралістичного підходу відмежуватись при розгляді суспільних процесів од відверто реакційних, антигуманістичних, расистських і фашистських інтерпретацій ними ж висунутих положень¹⁶, мало що змінює в суті розглядуваних питань. Абсолютизація соціобіологами психобіологічного в соціальних взаємозв'язках, перебільшення біогенетичної зумовленості соціального, ігнорування конкретно-історичних, класово-політичних характеристик суспільних відносин перетворюють їхні концепції в опору для найреакційніших ідеологічних доктрин.

Сучасна неоконсервативна апологетика реакційної політики державно-монополітичного капіталізму вибірково запозичує свої «аргументи» з різних течій буржуазної соціально-філософської думки — як з тих, представники яких займаються умисними фальсифікаціями соціальної дійсності, так і з тих, теоретики яких просто помиляються в своїх соціологічних дослідженнях внаслідок класових передсудів, хибної методології, ідеалістичних орієнтацій та інших причин. Та ж обставина, що нині неоконсерваторами всіляко підносяться на щит вульгарно-натуралістичні концепції, свідчить про поглиблення кризи буржуазної ідеології, посилення в ній буржуазно-охоронних, відверто реакційних тенденцій. Неоконсерваторів уже не влаштовують ні дрібнобуржуазне пустослів'я, ні ліберально-демократична псевдориторика. Агресивній політиці імперіалізму для свого виправдання сьогодні потрібні войовничо-антикомуністичні ідеї і погляди, які відверто протистоять суспільному прогресу.

Такі ідеї, погляди й концепції, або, як їх іменують, «консервативна традиція», завжди були впливовими в американській соціології¹⁷. У фундаменті консерватизму перебувають теорії «класиків» буржуаз-

¹⁵ Див.: Федосєєв П. Н. Философия и научное познание.— М., 1983, с. 464.

¹⁶ Sociobiology examined / Ed. by A. Montagu.— New York; Oxford, 1980; Heyer P. Nature, human nature, and society.— Wespport, 1982; Breuer G. Sociobiology and the human dimension.— Cambridge, 1982.

¹⁷ Nisbet R. Conservatism.— In: A history of sociological analysis.— New York, 1978; Nisbet R. The sociological tradition.— New York, 1967.

ної соціології (М. Вебера, Е. Дюркгейма, В. Парето та ін.). Консерватизм становить немовби серцевину сучасної «академічної» соціології США, представленої концепціями Т. Парсонса, Р. Мертона, С. Ліпсета, Р. Нізбета та ін. Соціологічний консерватизм, завжди захопуваний імперіалістичною буржуазією як засіб протистояння переможному наступові марксистсько-ленінської ідеології, був, як відзначає історик західної соціології Т. Боттомор, реакцією на марксизм і його ідеї¹⁸. В цьому — головне призначення консерватизму.

Однак вся історія соціологічного пізнання — і це не здатні заперечити навіть самі буржуазні соціологи — є історією торжества марксистського вчення, доведення й утвердження його правоти, спростування реакційних ідей.

* * *

Соціально-політичні установки правлячої верхушки сучасного капіталізму, визначаючи образ впливу на буржуазну соціологічну теорію, і сказуються в видвиженні певних «теоретических орієнтацій» на перший план. Соціологічне теоретизування відображає пристосовувальне маневрування монополістическої буржуазії в змінюючійся історическої обстановці. В межах буржуазного світогляду і ідеалістическої методології соціального пізнання домінуючими стають те ілї інші теоретико-методологіческіе напрямлення. С кінца 70-х років вивідаються вперед неоконсервативні концепції суцесвенного розвитку, набувається конвенгенція структурно-функціоналістеских ідей «соціального рівновесія» і радикалістеско-критических, «конфліктологіческих» підходів. Родство ідеалістических, антімарксістеских оснорованій передопроделяє їх взаїмодопільняємость в реалізації класово-аполотетических функцій в суцесвенном свіданні нинешнього буржуазного суцесства. «Консервативний ренесанс» супроводжується поїском нових аргументів аполотетикії устев сучасного капіталізму в США. Таку роль іграють принціпи соціального бїхевіорізму (Б. Скіннер), теорія «соціального обмєна» (Дж. Хоманс, П. Блау), ідеї соціобіології (Е. Уїльсон, К. Лоренц, Б. Крозьє і др.). Однак претензії на натуралістическое «онауцїваннє» сучасної теоретическої соціології вилились в вульгарну біологізацію соціального поведіння, в редукцію суцесвенної жїзні к елементарним формам соціобіологіческого взаїмодїєвствія, абсолотїзацію натуралістических принціпов соціального пізнання. Соціологіческій консерватизм пїтаються ісполїзовать как средство протїводействія наступленню марксістеско-ленінської ідеології, хотя анїнаучний характер прївлекаємых концепцій, їх откоровенно реакціонная соціально-політическая направленность лїшь обнажають теоретико-методологіческую несостоятельность соціологіческого «обосноровання» нинешнього буржуазного суцесства.

¹⁸ *Bottomore T. B. Sociology and socialism.*— Brighton, 1984, p 18—19.

РЕПЛІКА

В. С. ГОРСЬКИЙ

БОГДАН ВИТВИЦЬКИЙ НЕЗАДОВОЛЕНИЙ

Хто ж такий Богдан Витвицький — запитає читач, — і чим він незадоволений?

Відповідаємо: пан Витвицький — людина, мабуть, досить вчена, адже будь-кому в Колумбійському університеті США ступеня доктора філософії не присуджують. Як фахівець з філософії, пан Витвицький не тільки пише філософські праці, а й читає філософську періодику, в тому числі, з'ясовується, й наш журнал. Щоправда, читання «Філософської думки» для нього, вихованого, як він признається, в традиціях «західної» (читай — буржуазної) філософії, — річ складна і, напевно, не дуже йому приємна.

От біда — не сподобався, виявляється, йому наш журнал. А оскільки читав він не один і не два його номери, а «простудіював» їх усі за ціле десятиліття, то вже у повному «озброєнні» сів і написав великий огляд журналу «Філософська думка» за 1970 — 1979 роки.

Як учений, що сам себе поважає, пан Витвицький прагнув «об'єктивності», відзначивши, що деякі статті в журналі є досить вагомими «з інтелектуального погляду» і рівнем аналізу не поступаються тим, які друкуються у відомих йому солідних філософських часописах. Але загалом не подобається Богдану Витвицькому цей журнал, вміщені в ньому публікації, і все тут!

Намагаючись обгрунтувати своє негативне ставлення до «Філософської думки», він вдається й до конкретного аналізу окремих статей, навіть послуговується статистикою, підраховуючи, скільки й про що друкував журнал в тому чи іншому році, визначає періоди «інтелектуального піднесення» та «занепаду», які, на його думку, пережило наше видання протягом десятиріччя. Але все це — лише ілюстрації, що мають підтвердити «провідну ідею» пана Витвицького.

Полягає ж вона, ця ідея, ось у чому: глибинне коріння тієї, як він зверхньо вважає, «несамовитої мішанини», яку, на його думку, творить «радянська філософія», — у вірності її представників принципів партійності. Саме послідовне дотримання у видрукованих матеріалах цього принципу — чи не найбільший гріх нашого журналу, який викликає обурення доктора філософії й змушує його взятись за перо. Не подобається йому марксистсько-ленінська філософія, оскільки вона є теоретичним ґрунтом політики, що її провадять КПРС і радянська держава, політики, глибоко чужої й ворожої панові Витвицькому та його однодумцям. А тому він і назвав свій огляд журналу так: «Філософія, політика та політика у філософії».

Ну що ж, немає нічого дивного у тому, що пан Витвицький з Колумбійського університету ненавидить політику Радянського уряду, що йому глибоко чужа діалектико-матеріалістична філософія, яка є теоретичним фундаментом цієї політики. Але свою власну позицію він прагне видати за «науково-об'єктивну» й критикує «Філософську думку» від імені, так би мовити, «чистої» філософії, філософії як такої, що прагне істини й тільки істини.

«Непартійний» огляд пана Витвицького видрукував журнал «Сучасність», не пошкодувавши чимало місця в двох (восьмому й дев'ятому) номерах за 1984 рік.

Що ж це за журнал стоїть на сторожі «чистої» філософії? — запитає читач і почне гортати каталоги світової філософської періодики. Мусимо застерегти: серед філософських журналів це видання не значиться. Але журнал такий існує, друкуються він у Мюнхені. Щоправда, серед проблем, які хвилюють його видавців, питання власне філософські посідають мізерне місце. Так би мовити, «спеціалізація» журналу — добір і публікація всіляких наклепницьких, відверто ворожих щодо СРСР, передусім народу Радянської України, матеріалів антикомуністичного, буржуазно-націоналістичного спрямування. Мабуть, і стаття цього борця за «істину», убогівальника за «чисту» філософію, припала до смаку панам із «Сучасності» своєю саме політичною спрямованістю — критикою марксистсько-ленінського принципу партійності філософії, якого неухильно дотримується наш журнал. Стає зрозумілим, кому прислужився пан Витвицький.

Відразу ж відзначимо, що нічого нового про принцип партійності філософії пан Витвицький від себе не додає. Всі його аргументи запозичено з арсеналу ворогів марксистсько-ленінського принципу партійності філософії, котрі понад сто років безуспішно намагаються спростувати його, а водночас і філософію діалектичного та історичного матеріалізму, яка обгрунтовує цей принцип.

Передусім пан Витвицький оголошує, що проблема співвідношення буття й свідомості і — відповідно до характеру її розв'язання — поділ філософів на матеріалістів та ідеалістів є однією з «часткових філософських проблем». Ця проблема, на думку Витвицького, привертала увагу філософів лише на певному історичному етапі, скажімо в XIX ст. Тому підхід до сучасної ситуації у філософії з погляду боротьби матеріалістичного та ідеалістичного таборів розцінюється ним як неправомірний, як «викривлення часу», сліпе повторювання слідом за К. Марксом положень, які пачебто не мають чинності у наш час. «...Радянська філософія, — пише він, — рутинно закидає більшості західної філософії, що вона ідеалістична, коли насправді більшість західних філософів або займають матеріалістичні позиції, або зовсім не зацікавлені в усіх тих дебатах про ідеалізм і матеріалізм». Як бачимо, в цьому разі на

озброєння взято аж ніяк не новий і явно не науковий спосіб розгляду філософії, згідно з яким світоглядна позиція будь-якого філософа має кваліфікуватись відповідно до того, як він сам її розуміє і оцінює. Визнає він себе матеріалістом — отже, таким він є. Якщо ж не визнає або взагалі уникає названого питання, то немає ніякого сенсу говорити про матеріалізм чи ідеалізм обстоюваної ним позиції.

Як відомо, марксизм-ленінізм давно довів наукову неспроможність такого підходу, який приракає дослідника на поверхову констатацію видимості, замість виявлення сутності світоглядних переконань певного філософа. В розкритті останніх, як, до речі, й оцінюванні результатів філософської творчості якогось мислителя, разом з тим незаперечним є принцип, згідно з яким про справжню суть поглядів і суспільне значення вчинків людини роблять висновки не за її словами, а за ділами. Тому про наявність і характер боротьби між матеріалізмом і ідеалізмом у філософії не можна висновувати лише на підставі того, якою мірою усвідомлюють свою позицію її реальні учасники. Об'єктивно-науковий аналіз сучасної філософської ситуації у світі незаперечно доводить, що нині, як і протягом усього попереднього періоду історії філософії, саме питання про співвідношення мислення і буття перебуває в основі властивого їй підходу до осмислення явищ дійсності, незалежно від того, усвідомлюють чи не усвідомлюють це учасники філософського процесу.

До речі, цей факт визнають і однодумці пана Витвицького. У статті «Філософія», вміщеній у виданому 1980 року томі націоналістичної «Енциклопедії українознавства», ця галузь духовної діяльності визначається як «ділянка знання, яка виробляє загальний інтегрований погляд на всесвіт, бога, людину, природу, досліджує взаємовідношення між мисленням і буттям, з'ясовує суть пізнання, вивчає закон логічного думання та розглядає моральні й естетичні вартості». Не будемо тут докладно аналізувати це визначення. Тільки підкреслимо, зокрема, що, скажімо, «загальний погляд на...бога» аж ніяк не входить до предмета філософії. Зауважимо також, що й для авторів цього визначення незаперечним є те, що філософія завжди «досліджує взаємовідношення між мисленням і буттям». І якщо виходити з цього у з'ясуванні сучасної філософської ситуації на Заході, то відразу стане очевидною безпідставність претензій на матеріалізм з боку багатьох сучасників і однодумців Витвицького, заяви яких він бере на віру. Очевидною стає й чинність закону боротьби між матеріалізмом і ідеалізмом протягом усієї історії філософії — від давнини до сучасності.

Проте спроба критики паном Витвицьким принципу партійності філософії цим не обмежується. Адже цей принцип, як відомо, передбачає визначення й соціально-класових, ідейно-політичних основ філософської діяльності, які, зрештою, й зумовлюють матеріалістичну чи ідеалістичну позицію певного філософа. Зазначена вимога чи не найбільше обурює пана Витвицького. Однак борець за «чисту» філософію і тут, знову ж таки, нічого нового не відкриває. Він обмежується переспівом застарілих, давно вже спростованих аргументів буржуазних ідеологів, спрямованих проти визнання класової природи філософії. В основі цих міркувань—надумана теза про несумісність класової позиції і об'єктивної істини. Логіка міркувань у цьому разі приблизно така. Об'єктивна істина за своєю природою загальнолюдська. Політичні ж партії обстоюють інтереси не людства загалом, а лише окремої соціальної групи, певного класу. Отже, якщо ми визнаємо право науки і філософії на пізнання об'єктивної істини, то, як твердить Витвицький, маємо погодитись, що «справді наукова чи філософська спроба є непартійна». «Це не значить,— змушений визнати він,— що природничі науки та філософія не були винайдені чи використані для партійних інтересів, тільки що визначення їхньої обґрунтованості чи необґрунтованості може бути непартійне».

Справді, істинність певного наукового чи філософського положення не визначається директивно. Марксизм не заперечує існування об'єктивної істини у філософії. На основі осмислення досвіду історії людства він довів, що класи не можуть лишатись байдужими до філософської істини, що на можливості її пізнання істотно впливає позиція того класу, чий інтерес виражає філософ. Ці можливості тим більші, чим більший збір інтересів даного класу з об'єктивною тенденцією прогресивного розвитку людства. У наш час лише партія, яка виражає інтереси робітничого класу, розвиває тенденції суспільного прогресу, здатна забезпечити максимально широкий простір об'єктивному філософському пізнанню істини. Адже марксистсько-ленінська ідеологія, виражаючи інтереси робітничого класу, обґрунтовує ідеал побудови суспільства, в якому не буде класів як таких. Тим самим робітничий клас, на відміну від усіх інших

класів, що будь-коли стояли на чолі суспільного життя, є єдиним, який не прагне до увіковічення свого панування. Його класовий інтерес повністю збігається з об'єктивною тенденцією прогресивного розвитку людства. А тому він до кінця заінтересований саме в об'єктивному пізнанні наукової істини. Принцип марксистсько-ленінської партійності не підміняє об'єктивно-істинне знання класовими інтересами, а стверджує відповідність об'єктивно-істинного знання інтересам робітничого класу. Отже, на практиці цей принцип означає вимогу наукового об'єктивно-істинного знання. Він — свідчення високої вимогливості нашої партії до філософії і результатів пізнавальної діяльності філософів. Він — концентроване вираження того, що філософія, яка розвивається в класовому суспільстві, не може бути позакласовою. Намагання зобразити свою позицію як «надкласову», «позапартійну» фактично є вираженням буржуазної партійності, оскільки на практиці обертається відвертим захистом інтересів цілком певного класу — саме буржуазії, егоїстичні інтереси якої, всупереч дійсності, демагогічно видаються за «загальнолюдські».

Саме цій останній тенденції і відповідає та «новація», яку одиодумці пана Витвицького з табору українських націоналістів додають до традиційних аргументів антикомуністично настроєних критиків марксистсько-ленінського принципу партійності.

З'ясовується, що журнал «Філософська думка» неприйнятний для панів витвицьких своєю послідовною партійністю ще й тому, що він є журналом... українських філософів.

Філософська думка на Україні дожовтневої доби, з погляду буржуазно-націоналістичних теоретиків, завжди нібито відзначалася підкресленою «позапартійністю», внаслідок якоїсь «специфічної» тільки для розвитку українського «національного духу» риси — відсутності класових суперечностей, соціальних антагонізмів загалом. Історію української духовної культури буржуазні націоналісти прагнуть загалом вивести за межі історії класової боротьби. Натомість довільно вводиться якась докорінна протилежність села й міста, характер якої начебто й визначає відмінність однієї нації від іншої. Що ж стосується українського народу, то він проголошується буржуазними націоналістами «сільською» нацією з «селянською» культурою, нерозчленованою з погляду класових інтересів. Тема «антеїзму», селянськості, інтимного зв'язку з землею та природою», начебто споконвіку притаманних українському народові, — чи не найпоширеніша вигадка в сучасній буржуазно-націоналістичній літературі. О. Кульчицький у статті «Риси характерології українського народу», вміщеній у згаданій «Енциклопедії українознавства», твердить, що «та формування української психіки» найбільше вплинули «недостатня диференціація суспільної структури з інколи майже виключною перевагою в ній до недавніх часів селянської класи». «Підправляючи» свого колегу, Володимир Янів у збірці «Релігія в житті українського народу» уточнює, що «селянською нацією» українці є не внаслідок особливостей історичного й соціального розвитку, а, навпаки, «нею були ми насамперед зі самої природи, — з вдачі, — селянською нацією були ми психологічно». У тій же збірці, де вміщено щойно цитовану статтю Яніва, інший представник сучасної клерикально-націоналістичної ідеології А. Великий, продовжуючи цю тему, додає: «Українське суспільство взагалі не знало дискримінаційного поділу на класи-касти з рацій світоглядних, але тільки природне розчленування за працею, майном, громадською функцією одиниць».

Отже, класи все-таки були, оскільки були багаті й бідні, ті, хто працював у полі чола, і ті, хто користувався плодами їхньої праці, але для українських буржуазних націоналістів все це не має значення, все це — «природне розчленування за працею, майном, громадською функцією одиниць», «природний» поділ, який начебто зовсім не відобразився у сфері світоглядній, де, мовляв, ніякого «дискримінаційного поділу на класи-касти» не було. Через такі демагогічні міркування історія української духовної культури виводиться за межі боротьби світоглядів і класових інтересів. Тому не дивно, що, розцінюючи під таким кутом зору результати, досягнуті народом Радянської України в процесі соціалістичного будівництва, буржуазні націоналісти твердять про їх «згубність», оскільки, мовляв, післяжовтневий розвиток українського народу призвів до «відірвання від землі селянської нації шляхом індустріалізації, порушення інтимного зв'язку з землею шляхом колективізації». Антимарксистське ідеологічне, антирадянське політичне спрямування міркувань, подібних до щойно наведених слів В. Яніва, очевидно. Що ж стосується намагань нашого критика пана Витвицького і його спільників спертись у своїх псевдотеоретичних узагальненнях на досвід історії українського наро-

ду, то нагадаємо застереження Павла Грабовського, адресоване ідейним попередникам сучасних відкривачів «безкласовості» історії української культури, у тім числі філософської думки: «Найбільшою з нісенітниць є та, буцім Україна була колись єдиним неподільним тілом з погляду національних інтересів і змагань, як хочуть заповнити наші псевдопатріоти,— такої України ніколи не існувало і не існує... Ніколи інтереси і потреби різних станів української людності не були однакові, а, навпаки, ворогували між собою»¹.

Що ж до нашого журналу, то він, незважаючи на незадоволення ним пана Витвицького і його однодумців, й надалі звірятиме свій курс з політикою партії, яка обстоює широкі життєві інтереси трудящих. Робитиме це він не тільки тому, що він — марксистський журнал, а й через те, що він є журнал філософський. Ще Гегелю була зрозумілою істина: «що стосується окремих людей, то, звичайно ж, кожний і без того син свого часу; отже, і філософія є так само сучасна їй епоха, осягнута в мисленні. Так само безглуздо гадати, що якась філософія може вийти за межі сучасного їй світу, як безглуздо гадати, що окремих індивід може перескочити через свою епоху, перескочити через Родос»². Історія суспільства від зародження класів була завжди ареною гострої політичної боротьби ідеологій, що відображали інтереси антагоністичних класів, і саме через те, що філософія є «епохою, осягнутою в мисленні», вона не може бути вільною від політики. Будь-яка філософія, навіть та, від імені якої виступає поборник «чистої філософії» Б. Витвицький, завжди є певним політичним ставленням до явищ життя. Тому його статті — це теж вияв політики, до того ж цілком певного гатунку.

За зовнішньою безсторонністю «об'єктивно-наукового» аналізу яскраво проступає позиція, яка виражає інтереси глибоко ворожих українському народові буржуазно-націоналістичних кіл, що беруть участь у «хрестовому поході» проти СРСР — цій відверто цинічній демонстрації партійності ідеології і політики реакційних кіл світової монополістичної буржуазії.

¹ *Грабовський П.* Лист до Б. Грінченка від 6 січня 1901 р. // Збір. творів : В 3-х т. — К., 1960. — Т. 3. — С. 299—300.

² *Гегель Г. В. Ф.* Феноменологія духа. // Соч. — М., 1937. — Т. 7. — С. 16.

ВИДАВНИЦТВО «НАУКОВА ДУМКА» ВИПУСКАЄ У 1986 РОЦІ ТАКУ КНИГУ:

УНІАТСТВО І УКРАЇНСЬКИЙ БУРЖУАЗНИЙ НАЦІОНАЛІЗМ [С. М. ВОЗНЯК, В. М. ФОМІН, С. Я. КРИШТОПА та ін.] — 15 арк.— 2 крб. 60 к.

У монографії досліджуються соціально-політичні та ідейні основи взаємозв'язку уніатства і українського буржуазного націоналізму, його еволюція та сучасні форми. Викривається антикомуністична і антирадянська спрямованість діяльності решток уніатської церкви за кордоном. Висвітлюються особливості й форми вияву релігійно-націоналістичних пережитків у західних областях УРСР, даються рекомендації щодо їх подолання.

Для наукових працівників, викладачів вузів, студентів, лекторів, пропагандистів.

3 досвіду роботи кафедр філософії і науково комунізму вузів республіки

ВИКЛАДАННЮ ФІЛОСОФІЇ — ВИСОКУ ЕФЕКТИВНІСТЬ!

Редакція журналу «Філософська думка» останнім часом отримує дедалі більше матеріалів, присвячених проблемам викладання філософії, наукового комунізму у вищій школі, питанням формування у студентів марксистсько-ленінського світогляду, виховання норм комуністичної моралі. Своїм досвідом, ідеями діляться викладачі-супільствознавці з вузів України, братніх республік, країн соціалістичної співдружності. Зростаючий інтерес філософів до даної проблематики закономірний. Курс партії і уряду на всемірну інтенсифікацію економічного, науково-технічного прогресу нашого суспільства потребує і відповідної інтенсифікації навчально-виховного процесу у вищій школі, вдосконалення методів викладання всіх дисциплін, серед яких особове місце посідає філософія. Від глибини знання студентами марксистсько-ленінської теорії, від ефективності формування у них філософської культури залежать ті світоглядні, моральні принципи і установки, які будуть визначати професіональні і громадське обличчя майбутніх спеціалістів, керівників народного господарства й науки. Не маючи можливості опублікувати на сторінках журналу повністю всі численні матеріали, що надходять і стосуються названого кола питань, редакція пропонує увазі читачів огляд найцікавіших і змістовних статей, наукових повідомлень і нотаток.

У статті професора І. А. Селезньова (Краснодар) «Концептуальне викладання філософії (досвід і теорія)» (19 с.) описується досвід концептуального викладання філософії і дається його теоретичне обґрунтування. Виходячи з власної тридцятирічної педагогічної практики у вузах, автор підкреслює, що успіх викладацької діяльності залежить насамперед від глибокого розуміння викладачем «внутрішнього вдосконалення», єдності, цілісності своєї науки, її концептуального ключа і уміння донести це до розуміння студентів. Автор пише: «Курс філософії добре засвоюється студентами при виконанні двох важливих

умов: якщо викладач розкриває кожен тему і кожне її питання не як щось ізольоване і самодостатнє, а як органічну складову частину концептуально цілісної, досконалої з погляду логічної стрункості й послідовності марксистської філософської науки; якщо кожне філософське положення, принципи, категорії і закони діалектичного й історичного матеріалізму розглядаються в тісному зв'язку з реальними явищами і процесами природи й суспільства, в контексті пізнавальної і революційно-перетворюючої діяльності людей».

Аналізуючи причини невдач деяких, особливо молодих, викладачів, автор відзначає, що найбільші недоробки в педагогічній діяльності припускають саме ті з них, які в практиці викладання філософії стоять осторонь концептуальної спрямованості курсу, забувають, що будь-яке питання тут передбачає постійне «утримання у фокусі» уваги студентів концептуальної основи — принципу матеріалістичного монізму і діалектичного принципу загального зв'язку і розвитку. Трапляється, що в гонитві за зовнішньою яскравістю, оригінальністю теми викладач зосереджує увагу слухачів на яскравих, але периферійних питаннях, узятих ізольовано, поза зв'язком з наріжними принципами марксистсько-ленінської філософії. Така ситуація буває, як правило, з тими викладачами, які мають вузьку наукову і навчальну спеціалізацію і закінчується вона тим, що студенти не оволодівають ні загальним курсом філософії, баченням і розумінням усього предмета викладання, ні знанням окремих філософських питань, до яких спрямовував їх педагог. Іншого й бути не може, — не розуміючи належною мірою основоположних діалектико-матеріалістичних ідей, які зв'язують кожну частину, кожен розділ і кожен тему в єдине ціле і надають монолітності всьому курсові, студенти не будуть у змозі глибоко освітити будь-яку філософську проблему, як би цікаво і емоційно її не подавати.

Дуже важливою є та частина статті, де говориться про необхідність глибокого ус-

відомлення студентами органічної єдності концептуальної основи марксистсько-ленінської філософії і марксизму загалом. Підкреслюється, що, оскільки «марксизм-ленінізм є цілісна система філософських, економічних і соціально-політичних знань про визвольну боротьбу робітничого класу, про побудову соціалізму і комунізму, то загальна концепція марксистсько-ленінської філософії необхідно включає в себе пролетарський, партійний, класовий підхід до аналізу і оцінки всіх світоглядних проблем філософського знання. Якщо під час викладання марксистсько-ленінської філософії, її складових розділів і навіть окремих тем периферійного характеру губиться зв'язок філософських наук з теорією і практикою визвольної боротьби робітничого класу, з діяльністю щодо перебудови суспільного життя на засадах соціалізму і комунізму, то таке викладання втрачає свою соціально-класову функцію, концептуальну і гносеологічну цінність».

Загальна концепція марксизму-ленінізму ясно й недвозначно зобов'язує викладача-суспільствознавця завжди і всюди проводити чітку партійну, класову позицію, захищати і обстоювати інтереси робітничого класу, виховувати інтернаціональну солідарність зі всіма трудящими і непримиренність до ворогів робітничого класу, противників соціалізму і комунізму.

Загальна концепція марксизму-ленінізму виступає як ідеологія педагогічного процесу, підкреслює І. А. Селезньов. Вона потребує від викладача філософії (як і інших суспільних наук) бути послідовним марксистом-ленінцем, вірити в істинність пропалованих ним ідей і пристрасно бажати, щоб ці ідеї стали внутрішніми переконаннями студентів. «Багаторічний викладацький досвід свідчить про те, що студенти активно і з інтересом слухають тільки того викладача, який глибоко знає те, про що говорять, і щиро переконаний в тому, що говорять істину».

Стаття професора А. М. Алексюка, доцента І. А. Бондарчук і асистента М. О. Голубевої (Київ) «Принципи проблемності в процесі викладання марксистської філософії» (15 с.) присвячена аналізу форм і методів застосування проблемності в процесі викладання марксистсько-ленінської філософії. Справедливо відзначаючи, що «проблемність у процесі навчання, як переконують педагогічний досвід і спеціальні дослідження, є важливим засобом розвитку пізнавальної активності

студентів, їх творчого ставлення до оволодіння суспільно-історичним досвідом», автори роблять спробу докладного розгляду даного принципу, його основних функцій стосовно завдання більш глибокого і інтенсивного навчання студентів основ діалектичного й історичного матеріалізму.

У педагогічній літературі за останні 10—15 років виділено і проаналізовано структуру трьох типів навчання — інформаційно-повідомляючого, пояснювально-ілюстративного і проблемно-пошукового. Показано, що всі зазначені типи навчання пов'язані і взаємодіють поміж собою. Серед них проблемно-пошукове навчання найбільше сприяє зближенню процесу навчання з науковим пізнанням, з творчим мисленням. Проте саме цей тип навчання найменш досліджений. Автори відзначають, що існують різні рівні цього навчання. Це, на їхню думку, зумовлюється насамперед віковими та індивідуальними особливостями аудиторії, змістом навчання. Вони вважають, що можна виділити такі рівні: проблемну подачу навчального матеріалу викладачем, коли у ході лекції ставляться запитання проблемного характеру; частково-пошуковий рівень проблемного навчання, коли студенти залучаються викладачем до розв'язання проблем тільки на окремих етапах навчання, а саму проблемну ситуацію створює викладач; дослідницький рівень, коли студенти самі знаходять, формулюють проблему і самі розв'язують її. Докладно розглядаючи особливості і достоїнства кожного з цих рівнів у процесі викладання марксистсько-ленінської філософії, автори аналізують форми навчального процесу, які найповніше відповідають різним рівням проблемного навчання. Як ілюстрація наводяться цікаві, хоча певною мірою спірні матеріали з організації семінарських занять з філософії у вигляді ділових ігор, які проводяться на заняттях у деяких вузах. Наприклад, опишемо гру: «Критика кантіанства зліва і справа». Учасники гри розбиваються на чотири групи. Одна група обстоює позицію Канта (через поняття речі в собі, апіоризму та антиномій); друга критикує Канта справа (у найпослідовнішому — соліпсистському варіанті); третя — критикує зліва (з позиції матеріалізму), а функція четвертої полягає в тому, щоб оцінити діяльність кожної з перших трьох груп. У процесі заняття — кожна група (спочатку «кантіанці», потім «соліписти», нарешті, матеріалісти) послідовно аргументує свою позицію і кожна в свою чергу підпадає під перехресний вогонь запитань,

складних прикладів, контраргументів. На заключному етапі група експертів оцінює хід гри. Отже, студенти (або слухачі ІПК) не лише обмірковують власну позицію, а й позицію опонентів, вчать дискутувати, підключаються, так би мовити, до багатозорової рефлексії, переконуються в кішцево-м підсумку у тому, що найбільш послідовною і аргументованою є критика кантіанства з марксистсько-ленінських позицій.

Підбиваючи підсумки, автори відзначають, що аналіз передового педагогічного досвіду та експериментальна перевірка результатів пояснювально-інформаційного і проблемно-пошукового методів навчання яскраво засвідчують певні переваги останнього щодо результативності. Однак проблемне навчання не можна абсолютизувати, треба його розглядати лише як важливий, але один із способів керування пізнавальною діяльністю студентів. Проблемно-пізнавальні завдання покликані доповнити традиційне пояснювально-ілюстративне навчання. Бо, по-перше, розв'язування проблемних завдань в навчанні неможливе без попереднього засвоєння студентами певної суми знань. По-друге, більшу частину цих знань студенти дістають поза систему проблемних завдань, та й далеко не всякий навчальний матеріал дає можливість застосування проблемного методу. По-третє, хоча практично перед студентами можна поставити безкінчену кількість проблем, але це далеко не завжди є доцільним і педагогічно виправданим, — отож, і в цій справі потрібне почуття міри.

Це ж завдання проблемного викладання філософії розглядається у повідомленні вузьських викладачів В. О. Бойка (Львів) і В. А. Товтолуга (Макіївка) «Суттєві питання проблемного навчання філософії» (8 с.). Автори дають аналітичний огляд літератури з даного питання, на основі його обгрунтовуються такі положення: «творчим є лише діалектичне мислення, здатне виявляти і долати суперечності, які постають перед інтелектом у практичній і пізнавальній діяльності, саме проблемні методи спонукають до цього тих, хто вчиться, шляхом умілої постановки учбових проблем. У логіці проблемної побудови курсу повинна відтворюватись логіка історії наукового дослідження, тим самим учбовий процес набуватиме пошукового, дослідницького характеру, сприятиме формуванню творчого мислення, що й становить мету навчання».

Заслугує на увагу і положення про те, що проблемні методи поділяються на методи проблемного викладання і методи проблемного вивчення матеріалу студентами (частково-пошуковий і дослідницький); вони розглядаються як співвідносні і взаємозумовлені, при цьому методи діяльності викладача розцінюються як детермінуючі щодо методів засвоєння знань. Це вихідний принцип аналізу проблемних методів викладання і вивчення філософії.

У статті доцента М. О. Молчанової і старшого викладача П. О. Кузнецова (Ворошилоград) «Діалектичний підхід до процесу накладу наукових знань» (16 с.) автори намагаються відповідати на питання, чому проблемне навчання, незважаючи на його явну перевагу, застосовується в практиці викладання у вищій школі ще не досить інтенсивно. Пояснюється це, на їхню думку, дією ряду причин (об'єктивних і суб'єктивних); одна із них пов'язана з труднощами підбору спеціальних завдань і питань, які ставили б перед слухачами достатні інтелектуальні труднощі, створювали в процесі навчання необхідну емоційну атмосферу.

«Одним із ефективних способів створення проблемних ситуацій, — пишуть автори, — є постановка парадоксальних за формою і характером питань, що ґрунтуються на об'єктивних суперечностях, внутрішньо притаманних самим предметам і явищам матеріального світу. Описуючи методіку складання таких питань, автори, зокрема, відзначають: «Парадоксальне питання будується за загальною діалектичною формулою «і так, і ні», і те й інше (протилежне) — одночасно, тобто за принципом так званих антиномій. Проблемне викладання тісно пов'язане з використанням даного принципу. Згадаємо відомі кантівські антиномії, які дали поштовх діалектичній думці. В «Капіталі» К. Маркса ми подібуємо проблему-антиномію, зокрема виникнення капіталу, яка формулюється таким чином: «Отже, капітал не може виникнути з обігу і так само не може виникнути поза обігом. Він повинен виникнути в обігу і в той же час не в обігу»¹.

Уміння викладача показати з допомогою спеціально підібраних питань діалектику суперечностей у природі й суспільстві, дає, на думку авторів, сильний імпульс навчанню студентів, привчає їх мислити творчо, нешаблонно.

¹ Маркс К. Капітал. Т. 1. — Маркс К., Енгельс Ф. Твори. — Т. 23. — С. 164.

Актуальним проблемам виховання студентів у дусі комуністичної моралі присвячена стаття доцента І. О. Савіна (Івано-Франківськ). «Виховання відповідальності студентів за додержання правових норм і принципів комуністичної моралі» (22 с.). В ній порушується таке принципове в сучасних умовах інтенсифікації народного господарства питання, як виховання у студентської молоді почуття відповідальності й дисципліни. Підкреслюється, що при вихованні соціалістичної дисципліни необхідно виказувати максимум довір'я і поваги до людини і водночас виявляти максимум вимогливості. В соціалістичному суспільстві демократія і дисципліна органічно пов'язані одна з одною, доповнюють одна одну, є найважливішими взаємопов'язаними чинниками формування нової людини.

Автор обґрунтовує і розвиває на прикладі навчального процесу у вузі положення про те, що виховання високої організованості й дисципліни найтісніше пов'язане з вихованням соціальної відповідальності й високого громадського обов'язку, почуття радянського патріотизму і соціалістичного інтернаціоналізму.

Висновуючи, автор пише: «Прагнення до всебічного, гармонійного розвитку нині стає у молоді дедалі усвідомленішим, виявляється в її мотивах до діяльності. Це прагнення стає потребою молодого покоління інтелігенції, одним із головних її інтересів. Воно має бути використане як засіб виховання, бо сучасний вуз готує не просто спеціалістів для народного господарства, а й людей, чні якості вже тепер могли б відповідати потребам майбутнього суспільства».

Комплекс складних і малодосліджених проблем розглядається у статті старшого викладача Г. А. Вострової (Київ) «Про підвищення світоглядного рівня моральної свідомості» (22 с.), де аналізуються особливості розвитку світоглядного рівня моральної свідомості. Автор підкреслює високу виховну місію філософії, зростання соціальної відповідальності філософії як засобу життєвої орієнтації особи, формування її ідейної і, що не менш важливо, моральної позиції.

У статті обґрунтовується необхідність виділення в моралі різних рівнів, зокрема світоглядного рівня, що включає погляди людей на смисл і мету життя, ідеали, уявлення про щастя, в ім'я яких вони живуть. Саме на цьому рівні, на думку автора, розв'язується проблема детермінації мо-

ральної свідомості сумою філософських знань і глибиною їх засвоєння особою.

Питанням формування у молоді, студентів моральної свідомості присвячена і стаття викладача вузу Стефана Піткусса (Слуцьк, ПНР) «З досвіду викладання етики у вузі» (7 с.). У ній основний акцент зроблено на висвітленні методики викладання курсу етики в педагогічних вузах. Як і у вищезазначених статтях, автор особливо підкреслює ефективність проблемного викладання етики, говорить про потребу прищеплення студентам уміння і «смаку» до самостійного пошуку розв'язання актуальних етичних проблем. Серед навчальних тем, що викликають особливий інтерес студентів, називаються такі: «Сенс життя», «Щастя і мораль», «Деякі моральні суперечності епохи науково-технічної революції», «Мораль учителя» та ін. Саме у руслі цих тем, вважає автор, можна розробити цілий комплекс питань, що активізують мислення студентів, які сприяють розвитку їх моральної свідомості.

Старший викладач О. І. Нижник (Вінниця) присвятив свою статтю «Гуманізм — критерій людської культури» (8 с.) розкриттю зростаючої методологічної ролі категорій історичного матеріалізму в наукових дослідженнях і розробках навчальних вузівських курсів. Йдеться, зокрема, про такі категорії, як «культура» і «цивілізація». Кажучи про необхідність глибокого, всебічного розкриття змісту цих категорій в ході викладання, автор акцентує увагу на розгляді гуманізму як основного критерію культури. Особливо важливо показати студентам, пише він, що «гуманізм не тільки мета, а й основа, без якої немає людської культури взагалі. Тому треба під час розгляду сутності різних типів культур розкрити їх відповідність названому критерію».

Підвищуючи підсумки огляду перелічених статей, треба відзначити зацікавленість їх авторів у посиленні ефективності викладання філософських наук у вузах, у підвищенні якості, результативності процесу навчання, у пошукові нових шляхів і методів викладання філософії. Ідеї і пропозиції, що їх висувають і обстоюють згадані автори, свідчать, що професорсько-викладацький склад вищої школи цілковито усвідомлює свою високу відповідальність і прагне значно підняти ефективність викладання марксистсько-ленінської філософії і наукового комунізму.

ПРЕДМЕТ АНАЛІЗУ — МАРКСИСТСЬКО-ЛЕНІНСЬКА ТЕОРІЯ ІСТОРИЧНОГО ПРОЦЕСУ

Помітним явищем у науковому житті суспільствознавців нашої країни стала праця «Марксистсько-ленінська теорія історичного процесу», дві (з трьох) книги якої вийшли друком¹. Вона виконується відділом актуальних питань історичного матеріалізму Інституту філософії АН СРСР із залученням провідних фахівців інших наукових і учбових закладів СРСР і посідає чільне місце серед досліджень, що проводяться нині в галузі історичного матеріалізму.

Учені-суспільствознавці, широке коло читачів виявляють чималий інтерес до згаданої праці. Підтвердженням цього є ряд рецензій на опубліковані томи², а також їх докладне обговорення, що відбулося в Інституті філософії АН СРСР (травень 1984 р.)³ та в Інституті філософії АН УРСР (квітень 1985 р.).

¹ Див.: Марксистско-ленинская теория исторического процесса : (Ист. процесс: действительность, материал. основа, первич. и вторич.).— М., 1981.— 463 с.; Марксистско-ленинская теория исторического процесса : (Ист. процесс: целостность, единство и многообразие, форма, ступени).— М., 1983.— 535 с.

² Див.: Шинкарук В. И., Михальченко Н. И. Рец. на кн.: Марксистско-ленинская теория исторического процесса : (Ист. процесс: действительность, материал. основа, первич. и вторич.) // Вопр. философии.— 1983.— № 2.— С. 156—159; Шевченко В. Плодотворная разработка социально-философской теории марксизма // Коммунист.— 1983.— № 10.— С. 105—109; Богданов В. Фундаментальное исследование теории исторического процесса // Там же.— 1985.— № 2.— С. 114—117; Бойченко Г. В., Прилюк Ю. Д. Системный категоріальний аналіз фундаментальних проблем історичного матеріалізму // Філософ. думка.— 1985.— № 3.— С. 79—90.

³ Див.: Айзикович С. А., Платковский В. В. Обсуждение в Институте философии АН СССР коллективного труда «Марксистско-ленинская теория исторического процесса» // Вопр. философии.— 1984.— № 12.— С. 136—141; Власова В. Б., Кулиниченко А. В. Обсуждение коллективного труда «Марксистско-ленинская теория исторического процесса» // Філософ. науки.— 1985.— № 3.— С. 159—162.

В обговоренні, організованому відділом історичного матеріалізму Інституту філософії АН УРСР, взяли участь представники авторського колективу видання, співробітники цього інституту, Київського університету, інших наукових і навчальних закладів Києва та ряду міст республіки.

Відкриваючи засідання, завідуючий відділом ФА АН УРСР академік АН УРСР В. І. Куценко наголосив, що обговорюване дослідження виконане в руслі вимог партії — здійснювати фундаментальні розробки актуальних соціальних проблем у тісному зв'язку з практикою вдосконалення соціалізму і наукового управління соціальними процесами, з урахуванням новітніх досягнень і нарізливих потреб сучасного етапу розвитку марксистсько-ленінського суспільствознавства, з завданнями викладання і пропаганди філософії марксизму-ленінізму.

Такі дослідження є своєрідним камертоном, що задає «висоту» рівня наукової творчості. Виступаючи в ролі генератора нових ідей, подібні наукові розвідки фокусують увагу фахівців на ще не розв'язаних проблемах, викликають жваві і плідні дискусії, в ході яких, як відомо, й народжується істина.

Відповідальний редактор обох томів «Марксистсько-ленінської теорії історичного процесу», завідуючий відділом актуальних проблем історичного матеріалізму Інституту філософії АН СРСР доктор філософських наук Ю. К. Плетников розповів про історію створення обговорюваних книг.

Уперше ідея створення узагальнюючих, фундаментальних праць в основних галузях філософської науки, в тому числі в історичному матеріалізмі, була висунута ще 1973 року. В 1975 році в редакційній статті «Високий обов'язок радянських філософів», вміщеній в газеті «Правда», були накреслені основні напрями реалізації відповідального завдання, поставленого перед нашою філософською наукою. Поряд з необхідністю підготовки великих підсум-

кових праць з діалектичного та історичного матеріалізму, наукового комунізму, історії філософії відзначалась і нагальна потреба в розробці (з урахуванням новітніх досягнень суспільної науки і практики розвитку соціалізму) марксистсько-ленінської теорії історичного процесу, а також нової галузі суспільствознавчої науки — методології соціального пізнання. Створенню узагальноючої праці з цієї проблематики і підпорядкували свою діяльність провідні фахівці з історичного матеріалізму.

Чи не найскладнішим був перший етап роботи над цією багаторівневою і багатаспектною темою. Після тривалого періоду дискусій і узгоджень авторський колектив і редакційна колегія видання (керівник авторського колективу — академік Ф. В. Константинов, відповідальний редактор — доктор філософських наук Ю. К. Плетніков, члени редколегії: доктори філософських наук Л. П. Буєва, В. В. Денісов, Ю. Є. Єрьомін, О. К. Уледов) дійшли висновку, що найбільш адекватним і плідним методом теоретичного розв'язання і викладу зазначених проблем є сходження від абстрактного до конкретного, яке й визначило послідовність реалізації дослідницьких завдань.

З'ясовуючи питання про вихідний пункт аналізу, автори намагалися розрізнити поняття «клітинка суспільного життя» і «вихідна категорія теоретичної системи». Першою, зазначив Ю. К. Плетніков, виступає опредметнений результат діяльності людей, другою ж — сама людська діяльність, передусім — праця, як позитивна творча діяльність. При цьому діяльність як родове поняття щодо категорії праці позначає не саму згадану «клітинку суспільного життя», а те, що стверджує її у відповідній якості. Саме тому категорія діяльності, визначення якої, на думку Ю. К. Плетнікова, не пов'язане з іншими категоріями історичного матеріалізму, і отримує статус його вихідної категорії. Відправного пункту теоретичного відтворення історичного процесу.

Застосування методу сходження від абстрактного до конкретного як основного методу дослідження і викладу зобов'язало авторів нетрадиційно тлумачити і деякі інші вузлові питання філософсько-соціологічної теорії марксизму-ленінізму. Так, в теоретичному відтворенні історичного процесу змістовому розглядові основоположних категорій історичного матеріалізму — суспільного буття і суспільної свідомості — передувє аналіз ряду інших ступенів, своєрідних вузлів соціального пізнання. Таки-

ми, зокрема є, як намагалися довести автори «Марксистсько-ленінської теорії історичного процесу», категорії діяльності, праці, суспільних відносин (матеріальних і ідеологічних), соціального детермінізму (включаючи суспільні закони, потреби та інтереси, цінності й оцінки, цілі і засоби), суспільно-історичної практики, способу виробництва, джерел і рушійних сил історичного процесу та ін. Співвідношення ж суспільного буття й суспільної свідомості характеризує найглибший механізм перебігу історичних процесів. Тому його адекватне з'ясування становить суть матеріалістичного розуміння історії.

Побудова обговорюваної наукової праці за методом сходження від абстрактного до конкретного, наголосив далі Ю. К. Плетніков, зумовила також відповідним чином її композицію. З структурного погляду загадає розробка складається з трьох відносно самостійних частин. Це — своєрідні цикли, послідовні «круги» спіралі загальної лінії філософсько-соціологічного пізнання, в ході якого відбувається на кожному новому циклі немовби повторення пройденого, але вже на іншій, вищій основі.

Ю. К. Плетніков відзначив також деякі труднощі і дискусійні моменти, на які натрапили автори, і висловив сподівання, що при обговоренні буде здійснено їх докладніший аналіз.

Член-кореспондент АН УРСР М. В. Гончаренко підкреслив, що одним з головних достоїнств обох виданих томів є вдале поєднання високого філософсько-соціологічного рівня аналізу з широтою діапазону охоплення найактуальніших питань історичного матеріалізму і його ключових категорій. Завдяки такому, системному, дослідженню назрілих фундаментальних суспільних проблем на категоріальному рівні їх розгляду автори, на думку промовця, змогли створити працю, яка за масштабом і сміливістю задуму не має попередників принаймні в галузі історичного матеріалізму, а в певному розумінні — і в нашій фаховій філософській науці загалом. Відмітною рисою обговорюваного видання є й те, що в ньому проблеми досліджуються комплексно (причому не тільки в різних аспектах, а й на кількох рівнях), загально-теоретичний аналіз досить гармонійно доповнюється прикладним.

Безперечно, наголосив М. В. Гончаренко, глибока і об'єктивна оцінка такої піонерної праці не виключає, а, навпаки, передбачає проведення доброзичливої, творчої дискусії, уважний розгляд порушу-

ваних питань, неупереджене зіставлення авторських тлумачень — і між собою, і з тими підходами, які залишилися поза їхньою увагою. Ця дискусія уможливила не тільки адекватну оцінку обговорюваної наукової праці, а й вироблення критеріїв справді наукового аналізу таких фундаментальних, узагальнюючих розробок загалом, сприятиме ліпшому розумінню не лише підсумків, а й перспективних напрямів дальшого поступу філософсько-соціологічного пізнання. Крім того, критичні зауваження і побажання допоможуть певною мірою і самим авторам виконати третій том видання на належному рівні, з дотриманням тих високих вимог, які Комуністична партія поставила нині перед радянськими суспільствознавцями.

Так, з погляду М. В. Гончаренка, в обговорюваній праці слід було б глибше проаналізувати культурологічну проблематику, питання історії, сучасного стану і шляхів розвитку культури (передусім соціалістичної). Хоч загалом завдання щодо теоретичного розв'язання цієї проблематики поставлені авторами правильно і враховують як новітні досягнення марксистських культурологічних досліджень, так і висновки з критичного аналізу неспроможності буржуазних концепцій культури, однак не все задумане автори змогли реалізувати на достатньо високому рівні. Скажімо, в п'ятій главі другої книги, присвяченій спеціальному вивченню культури, перший параграф — «Проблема культури в сучасному суспільствознавстві» — доцільніше було б скомпонувати так, щоб акцентувати увагу і на детермінованості культурологічних досліджень реальними процесами розвитку культури у різних соціальних контекстах, і на зворотному впливі зазначених досліджень на ці процеси. Автор же цього параграфа (В. М. Межуев) зосередив зусилля переважно на порівняльному аналізі багатьох точок зору на зміст і обсяг поняття «культура». В результаті створюється враження, що основною метою параграфа є лише уточнення визначення культури. Проте визначення культури, запропоноване в книзі, важко визнати кращим, ніж ті, що вже піддані критиці. Хибною його (с. 172—173) є, зокрема те, що воно занадто акцентоване на спільних характеристиках культури і суспільства, тоді як специфічні риси власне культури лишаються в тіні. Занадто категоричним видається й тлумачення всієї докомуністичної культури як «передкультури». Автор обмежується констатацією того, що основоположники марксизму

піддали критиці форму буржуазної культури, лишаючи поза увагою її змістову критику в їхніх працях. А тим часом К. Маркс і Ф. Енгельс основний наголос робили саме на розкритті реальних суперечностей культури за капіталізму, на з'ясуванні соціально-класової і гносеологічної обмеженості ідейного змісту буржуазних концепцій культури. Дуже прямолінійним є протиставлення «культури речей та культури людей» (с. 178) за капіталізму. Недоробкою цього підрозділу книги є, як гадає М. В. Гончаренко, і те, що він не відповідає головній ідеї всієї книги, оскільки авторові не вдається показати культуру в динаміці, як процес.

М. В. Гончаренко коротко сплинувся і на оцінці інших підрозділів видання, зокрема другого тому, де вміщені написані Л. П. Буєвою перші два параграфи глави «Суспільство і особа», В. М. Мішиним — глава «Суспільний прогрес» і В. І. Куценком — глава «Стихійність і планомірність». Вважаючи перелічені підрозділи кращими, М. В. Гончаренко висловив водночас щодо цих текстів кілька критичних побажань. На його думку, потребує уточнення теза В. І. Мішина про те, що з часу утвердження капіталізму пошуки ідеалів прогресу відбуваються поза буржуазним суспільством, на шляху критики капіталізму і його заперечення (с. 249). Цим, по суті, у прихованій формі твердиться, що всі сучасні буржуазні теоретичні лише заперечують суспільний прогрес. Але насправді не всі з них відкидають ідею розвитку суспільства. Якщо ж ця ідея і не береться до уваги — в тому її розумінні, яке обґрунтував марксизм, — то це ще не означає, що вона усувається загалом. Часто-густо вона може й визнаватися ідеологами імперіалізму, а от тлумачиться ними неправильно. Далі, В. І. Мішин звертає увагу читача на те, що суспільний прогрес має необоротний характер. Але він трактує необоротність цього прогресу дещо спрощено, не враховуючи його реальні суперечності, зигзаги та ін.

Л. П. Буєва, підкреслює М. В. Гончаренко, помиляється, вважаючи цілком завершеною фізичну еволюцію людини. Адже, по-перше, певні зрушення щодо цього відбуваються й на пізніших стадіях філогенезу людини. По-друге, не варто недооцінювати й сучасних (а тим більше майбутніх) можливостей впливу генної інженерії на перебіг процесів фізичної еволюції.

Вельми позитивно схарактеризував промовець написану В. І. Куценком главу «Стихійність і планомірність», відзначивши

докладність аналізу проблеми, нетрадиційність підходу до співвідношення стихійності і плановірності, проникнення в глибини механізми цього співвідношення. Важливою є практична спрямованість дослідження. Це уможливило переконаливу демонстрацію переваг соціалізму; з'ясування особливостей реалізації плановірності за умов, коли соціалістичне суспільство розвивається на власній основі; виділення серед компонентів плановірності — як однієї з найістотніших — суспільної мети і обґрунтування ідеї про те, що однією з основ такої мети є суспільна проблема. В. І. Куценко подав 13 варіантів, своєрідних граней соціального нового. Проте і таке поглиблене вивчення, зауважив М. В. Гончаренко, проблеми соціального нового, звичайно, не вичерпує її. Зокрема, чекають відповіді питання про умови і специфіку формування соціального нового, розрізнення його основних і похідних рис.

Доктор філософських наук В. С. Горський приєднався до цієї високої оцінки праці «Марксистсько-ленінська теорія історичного процесу». Перед нами, підкреслив він, праця узагальнюючого характеру. Вона становить синтез, своєрідний результат багатьох точок зору, які репрезентують передовий рубіж марксистсько-ленінської філософсько-соціологічної науки. Великою заслугою авторського колективу, зазначив В. С. Горський, є те, що він виступив немовби своєрідним каталізатором дослідницького руху, результатом дії якого стала якісно нова, по суті безпрецедентна робота в галузі історичного матеріалізму. І етапною вона є не тільки тому, що підсумовує та узагальнює попередні досягнення соціально-філософських, соціологічних, історичних та інших, спеціалістично-наукових суспільствознавчих досліджень, а й тому, що стимулює майбутній науковий пошук, творчу уяву вчених. З цього погляду те, що навколо «Марксистсько-ленінської теорії історичного процесу» тривають суперечки, — комплімент її авторам.

В. С. Горський зробив акцент на тому, що книга охоплює низку основних тенденцій розгортання діяльнісного підходу. Заперечення супротивників цього підходу відомі: мовляв, діяльність не може правити за вихідну категорію, оскільки покладена в основу філософської системи, вона призводить будімо до поплутання з ідеалізмом. Логіка міркувань така: діяльність завжди спрямовується свідомістю, неминуче включає момент цілепокладання. А якщо так, то, трактуючи діяльність як ви-

хідну категорію, ми, мовляв, неминуче втрачаємо ґрунт матеріалізму під ногами, бо можемо дійти висновку, що свідомо складова діяльності становить основу останньої, а отже, — і суспільного життя загалом⁴.

Але ж вододіл між матеріалізмом і ідеалізмом, постійна і непримиренна боротьба між ними точиться з приводу і всіх інших категорій філософії, а не тільки категорії діяльності. І кожну з цих категорій ідеалізм прагне інтерпретувати під своїм кутом зору, в тому числі й діяльність. Та це аж ніяк не підстава для того, щоб недооцінювати ці категорії чи взагалі відмовлятися від них. Чинячи так, ми саме і пішли б на поступку ідеалістичній, віддаючи йому «на відкуп» ту чи ту категорію. Річ не в тому, щоб трактувати як вихідну не категорію «діяльність», а якусь іншу з категорій історичного матеріалізму. Суть у тому, щоб правильно зрозуміти природу людської діяльності, її справжню роль в житті суспільства і, виходячи з цього, — місце і значення категорії «діяльність» у системі категорій історичного матеріалізму, довівши водночас неспроможність ідеалістичних її тлумачень. А за такого підходу вихідною по стає саме категорія діяльності.

Тому, якщо авторам і можна докоряти, то не за вибір діяльнісного підходу, а, навпаки, за не завжди і не в усьому послідовну реалізацію цього підходу. А непослідовність такого плану, на жаль, спостерігається і передусім у трактуванні культурологічної проблематики. Можна погодитися з М. В. Гончаренком, що *культуру як процес* у книзі не розглянуто.

Нині, на наш погляд, ще не вистає даних для того, щоб виробити підсумкове визначення культури. Але ж треба чітко сформулювати хоча б «робоче» визначення і послідовно його розвивати, конкретизуючи і застосовуючи для розв'язання інших проблем. А в обговорюваній праці цього не зроблено. Наприклад, Л. П. Буєва керується визначенням культури як способу людської діяльності, запропонованим уже досить давно Е. С. Маркаряном. З цього ж визначення розпочинає категоріальний аналіз культури і В. М. Межуєв (див. т. 2, с. 163—164). Але, на відміну від

⁴ Див., наприклад: *Арефьева Г. С.* О некоторых условиях и принципах построения системы категорий исторического материализма // Проблемы систематизации категорий исторического материализма. — Челябинск, 1981. — С. 24.

Л. П. Буєвої, він зосереджує зусилля не на конкретизації, а на спростуванні зазначеного визначення культури. Він мотивує це тим, що Маркарянове визначення культури не дає змоги чітко з'ясувати ні специфіки суб'єкта культури, ні, особливо, мети культурного процесу. Але якщо так, то незрозумілою стає зовсім інша характеристика даного визначення в інших підрозділах. Адже ж обговорювана праця—не збірник окремих статей, а цілісна монографія,—отож, такий різнобій визначення у ній неприпустимий.

Хібаю видання є, на нашу думку, також те, що взагалі поза увагою авторів лишилася одна з назрілих ключових проблем матеріалістичного розуміння суспільства — про співвідношення діяльності й освоєння дійсності. Або, дещо конкретніше,— про взаємозв'язок теоретичного, практичного і духовно-практичного освоєння дійсності в процесі діяльності— як між собою, так і з усіма іншими компонентами цього процесу і, нарешті, з самим цим процесом загалом. Якщо в книзі філософсько-соціологічний аналіз політики, моралі, права чи мистецтва і здійснюється, то, як правило, без належного врахування зв'язку цих форм духовно-практичного освоєння світу з наболілими проблемами сьогодення. Плідним же такий аналіз може бути лише в контексті свідомого і систематичного, теоретичного і практичного розв'язання згаданих проблем. Тільки в цьому випадку ми спроможні глибоше розкрити механізм руху знання в умі і серця мас, зрозуміти закономірності процесу перетворення знань в переконання, світоглядні установки й ідеали трудящих.

Автори рішуче висловлюють намір неухильно дотримуватися принципу історизму. Вже саме це прагнення слід, безумовно, вітати. А от реалізація означеного наміру могла б бути оптимальною. По-перше, дослідники застосовують принципи історизму не так уже й послідовно. По-друге, даний принцип часто-густо тлумачиться дещо поверхово— по суті лише як вимога розглядати об'єкт вивчення в його розвитку. Але ж принципи історизму до цього аж ніяк не зводяться.

Нарешті, зауважимо, що в обох книгах недостатньо використовується історико-філософський матеріал, не з'ясовано значення історії філософії для розв'язання сучасних проблем філософської науки. Нині вишло друком чимало цікавих, змістовних праць з історії філософії та історичного матеріалізму. А праць саме «стикових», які відзначалися б синтетичним характером,

органічно поєднували б підходи, притаманні історичному матеріалізму та історії філософії, і в яких «істматівські» розробки й узагальнення здійснювалися б на міцній історико-філософській основі, поки що немає.

Доктор філософських наук І. М. Попова (Одеса), підкресливши, що достоїнством обговорюваного видання є вивчення багатьох найактуальніших і водночас наріжних соціальних проблем, відзначила водночас й недоліки, властиві обом томам «Марксистсько-ленінської теорії історичного процесу».

Порушивши широке коло проблем, автори—і це загалом закономірно— не змогли повністю впоратися з ними і виконати єдине, справді системне, загально-теоретичне дослідження. В результаті— певна дезагерованість праці, відсутність,— в ряді епізодів в обох томах,— і належної послідовності у викладі матеріалу, і однастайності у тлумаченні та використанні багатьох основоположних понять, принципів і положень. Цим же, в свою чергу, зумовлена й недосконалість композиції всієї праці, внаслідок чого проблеми, по суті не пов'язані одна з одною, стоять поряд; і навпаки, підпроблеми одного й того ж вузлового питання висвітлюються зовсім окремо, в різних місцях книжки або ж взагалі в різних томах. Наприклад, потреби аналізуються в другій главі другого розділу першої книжки, а споживання— аж у третій главі наступного розділу цієї ж книжки; про цінність і оцінку йдеться в другому розділі першого тому, а про безпосередньо пов'язані з ними соціальні норми— у другому томі (розділ перший, глава четверта). Чимало, нарешті, й різничитань концептуального характеру. Багато структурних підрозділів в обох томах відзначаються переважанням абстрактного, умовляного підходу до розв'язуваних питань, досить слабким є тут зв'язок з реальними потребами сучасного етапу розвитку нашого суспільства загалом і марксистсько-ленінського суспільствознавства зокрема.

У назві згадуваного твору йдеться про теорію історичного процесу. Тому цілком природно було б припустити, що пильну увагу вчених приверне зв'язок історичного матеріалізму зі спеціальнонауковими розробками істориків, узагальнення новітніх досягнень історичної та археологічної науки. Насправді ж цього ми, на жаль, не спостерігаємо.

Щоправда, у найвдаліших підрозділах праці, особливо в другому томі, результати

спеціальних наукових досліджень з історії культури, економіки, політики, соціально-гуманітарного пізнання залучаються досить широко. Кращими з цього погляду є підрозділи, де трактуються проблеми класової боротьби як рушійної сили суспільно-історичного процесу, дається аналіз формаційних ступенів історії (особливо перших етапів класового суспільства).

Але навіть тут дослідники були не на висоті сучасної історичної думки. Не використано доробку навіть таких відомих радянських істориків, як В. М. Ілющекін, А. П. Каждан, А. Я. Гуревич, Є. М. Штаерман, Є. М. Жуков, М. А. Барг та ін. Як наслідок — істотні прорахунки теоретичного, а подекуди й методологічного характеру. Так, не розкрито значення боротьби вільних громадян для здійснення переходу від рабовласницької формації до феодалізму. Не показано (з урахуванням досягнень сучасної історичної науки і суспільної практики сьогодення) ролі народних мас в історії. Ця роль по суті декларується авторами, однак залишається незрозумілим — після ознайомлення з відповідним текстом (третья глава — третього розділу другого тому), чому ж саме народ постає як основна рушійна сила, як справжній суб'єкт історичного процесу? Недоліком є й те, що питання про роль народних мас в історії не розглядається крізь призму діалектики стихійного й свідомого в суспільному розвитку.

Недостатньо використовуються авторами соціологічна «конкретика», результати прикладних соціологічних досліджень різних явищ, процесів і сфер суспільства (наприклад, при розгляді питання про сім'ю як специфічний соціальний осередок суспільства, в тих параграфах, де йдеться про колектив, де аналізуються потреби й інтереси, цінність і оцінка). Викликає, наприклад, подив і те, що у великій і багатоплановій праці зовсім не відведено місця для методології і методики прикладних соціологічних досліджень.

Доктор історичних наук А. В. Санцевич зауважив, що дане обговорення — не тільки дійовий засіб адекватної оцінки етапних праць у тій чи тій галузі знань, а й одна з найефективніших форм спілкування вчених з різних наукових центрів, представників різних суспільствознавчих дисциплін; важливий засіб координації дослідницьких зусиль. «Марксистсько-ленінська теорія історичного процесу» — підсумок тривалих зусиль великого колективу вчених, праця, яка з певного погляду може правити за зразок поєднання широти й

глибини узагальнень з копітким і ретельним аналізом кожної з численних проблем, поданих тут як предмет спеціального дослідження. Але особливе значення ця праця має, безперечно, для істориків — не тільки тих, які вивчають сиву давнину, а й для спеціалістів по новітній історії, для дослідників сучасного історичного процесу.

Підкреслимо, що для істориків цікавими є всі розділи обох книжок, наголосив А. В. Санцевич. Однак не всі положення в них можуть бути сприйняті однаково. Зокрема, пропонувано в розділі про суспільну практику класифікація форм діяльності видається занадто категоричною і жорсткою. Матеріал цього та й інших розділів, переосмислений відповідно до тих завдань, які стояли перед дослідниками, «працює» на їхню концепцію, досить переконливо доводить правильність авторських ідей і, в такому розумінні, вельми конкретний. Навряд чи можна погодитися з І. М. Поповою у тому, що автори погано врахували нові досягнення спеціальних суспільних наук, не наситили свій загальнотеоретичний розгляд «конкретною». Потрібно виходити з того, наскільки відповідає той чи той конкретно-науковий матеріал на загальнотеоретичні питання, які розв'язуються, і, мірою цього, залучати такий матеріал. Видається, що авторському колективу вдалося знайти «золоту середину», бо автори використовують спеціальний матеріал досить кваліфіковано і доречно, не перевантажуючи, проте, ним свою загальнотеоретичну концепцію.

Зрозуміло, це — загальна оцінка, яка потребує корекції щодо деяких окремих підрозділів аналізованого видання. Скажімо, в розділі, де йдеться про комуністичну формацію, аналіз якої дає ключ до розуміння всіх попередніх типів суспільства і в зв'язку з цим набуває першорядної ваги для історика, конкретного матеріалу справді дещо замало. Протилежність комуністичної і буржуазної цивілізації внаслідок цього не пояснюється, не обгрунтовується, а швидше констатується як аксіома. Занадто ідилічно постає у зображенні авторів і перспектива розвитку комуністичної формації — без конкретного показу суперечностей і глобальних проблем. Якщо ж про це і йдеться, то в найзагальнішому плані. Приблизно в такому ж тоні автори висловлюються й про виховання розумних потреб людини. Поліпшувати можна й інші розділи. Загалом же, слід наголосити, обидві книжки заслуговують на високу оцінку, мають підвищений попит і потребують перевидання.

Доктор філософських наук І. Ф. Надольний зауважив, що в аналізованій розробці здійснено збалансований і глибокий розгляд всього ансамблю найскладніших проблем суспільного розвитку. Двоєтомник цікавий з методологічного, теоретичного і практичного поглядів: з методологічного, оскільки з позицій сучасної науки збагачує наші уявлення про основні методи, принципи, закони, категорії і поняття адекватного пізнання соціальної реальності. З теоретичного, бо дає теоретичне узагальнення багатьох даних емпіричних (соціальних і соціологічних) досліджень суспільних процесів і явищ, насамперед нових, що формуються на сучасному етапі розвитку соціалістичного суспільства. Нарешті, обидві книжки відзначаються й помітною практичною значущістю, містячи розв'язання істотних питань методології планомерного і цілеспрямованого практичного вдосконалення суспільства розвинутого соціалізму.

Дуже важливо і правильно, що автори пропонують своє, оригінальне фундаментальне дослідження ролі матеріальної основи історичного процесу. Нетривіальність такого підходу уможливила новизну трактування низки, здавалося б, дуже традиційних і добре вивчених проблем історичного матеріалізму: співвідношення природи і суспільства, діяльності й суспільних відносин, основних ланок соціального детермінізму та ін. Обговорювана праця вже стала настільною книжкою викладачів філософії у вищих учбових закладах. І це не дивно, оскільки відповідні підручники, де теж містяться системний виклад проблематики історичного матеріалізму, недостатньо враховують новітні досягнення як у сфері самої філософсько-соціологічної науки, так і в інших галузях гуманітарного пізнання.

Природно, що авторитетність такої фундаментальної праці породжує й вищі, ніж звичайно, вимоги до неї з боку вузівських викладачів. Так, не всі поставлені в ній проблеми розглянуто докладно, послідовно і глибоко. Матеріальні, соціальні й політичні відносини вивчені з необхідною повнотою. Духовне життя, духовне виробництво і «споживання», специфіка, структура, стани, рівні, сфери, форми й різновиди суспільної свідомості — значно гірше. Спеціально присвячених цим проблемам структурних підрозділів немає ні в першому, ні в другому томі; аналіз окремих аспектів того чи того з цих питань дається побіжно, в контексті розв'язання інших дослідницьких завдань. Навпаки, у трак-

туванні формаційного членування історичного процесу вчені припускаються чималих повторів, скоротивши які, можна було б не тільки зробити досконалішою структуру праці, а й збагатити останню за змістом, включивши ряд нових тем.

Нерівномірно розподілилися зусилля дослідників і в рамках самого формаційного розгляду історичного процесу. Якщо загальним питанням такого аналізу приділено «левоу пайку» місця й уваги, то загальносоціологічні закономірності формування і розвитку вищої, комуністичної формації розглянуто поспіхом.

І ще одне побажання. Книжки такого масштабу мають не тільки відкривати нові горизонти марксистсько-ленінської науки перед однодумцями, а й переконувати в правоті і всеперемагаючій силі наших ідей підрастаюче покоління. Не можна забувати й про те, що ця розробка приверне увагу філософів, соціологів, суспільствознавців зарубіжних країн, і не лише соціалістичних. Тому виклад матеріалу мав би бути таким, щоб привертати на свій бік тих, хто помилується, а також людей з незначними переконаннями, які тільки-но визначають свою світоглядну орієнтацію, він повинен не просто інформувати, а переконувати їх у прогресивності, гуманістичному характері комуністичного світогляду. Щодо цього у авторів є чималі резерви.

Доктор філософських наук М. М. Верников (Львів) підкреслив, що видання має популярність, становить помітний внесок в розробку теорії історичного матеріалізму. Воно міцно пов'язане з практикою соціальних перетворень за умов прискорення економічного і соціального розвитку країни. І це закономірно, оскільки тема органічного зв'язку історичного матеріалізму з розвитком суспільної теорії і практики є лейтмотивом обох томів «Марксистсько-ленінської теорії історичного процесу».

Наукова цінність згаданої розробки полягає і в тому, що в ній узагальнено (і з багатьох питань уніфіковано) результати численних дискусій і спеціальних розвідок, присвячених визначенню предмета, основоположних принципів, законів, категорій і понять матеріалістичного розуміння суспільного розвитку. В обох книжках розглядаються специфіка і зміст основоположних понять матеріалістичного розуміння суспільства, функціональна значущість категорій історичного матеріалізму аналізується крізь призму завдань вдосконалення соціалізму. Це дозволило уник-

нути схоластичної теоретизації, тісно пов'язати категоріальний аналіз з назрілими потребами сучасного розвитку радянського суспільства. Автори піддають аргументованій критиці занадто широке тлумачення категорії «суспільне буття», добре показують необхідність і методологічне значення категоріальної кореляції цього терміна з поняттям «суспільна свідомість». А от аналіз відносної самостійності суспільної свідомості щодо суспільного буття, місця і ролі матеріальних відносин, — не взагалі, а саме в структурі суспільного буття, — задовільний лише почасти.

Вдало висвітлено гносеологічний аспект співвідношення суспільного буття і суспільної свідомості. Питання ж про зворотний активний вплив суспільної свідомості на суспільне буття, про функції свідомості в системі матеріальних відносин і суспільного буття загалом, про економічну свідомість і закономірності формування нового типу економічного мислення, що набули певної особливості актуальності, ще чекають на своє дослідження. І все ж, гадаю, сказав М. М. Верников, ми маємо підстави приєднатися до тієї високої оцінки, яку праця отримала в ряді рецензій, під час обговорення в Інституті філософії АН СРСР. Обидва томи видання активно впливають на обіг наукових ідей і поліпшення діяльності викладачів.

Висловлюючи загальну оцінку тієї чи тієї наукової розробки, зауважив на початку свого виступу доктор філософських наук В. М. Сагатовський (Сімферополь), треба керуватися тим, наскільки відповідає одержаний результат меті, яку поставили вчені перед собою на початку дослідження і сформулювали у «Вступі».

Авторська «заявка», як відомо, — здійснити системний аналіз всієї сукупності проблем історичного матеріалізму, беручи за «клітинку» суспільного життя «опредметнений результат діяльності», а за вихідну категорію — саму діяльність. Якщо співвіднести цю мету з текстом обох книжок, то висновок буде досить однозначним — об'єднаного системного розв'язання «істматівських» проблем, здійснюваного методом сходження від абстрактного до конкретного, поки що не вишло. Чому? Справа, як ми гадаємо, полягає в тому, що, приймаючи за вихідну клітинку «опредметнений результат діяльності», а за вихідну категорію — діяльність, треба було чіткіше, ніж це зроблено в аналізованій праці, усвідомити принаймні дві обставини. По-перше, що таке сама діяль-

ність? По-друге, який підхід буде обраний у соціально-філософському дослідженні, якщо вихідною вважається категорія «діяльність»?

Автори твердять, що в основу їхньої розвідки покладено принцип діяльності. Насправді ж в обох томах реалізується не діяльнісний, а природно-історичний підхід, що ґрунтується на понятті «суспільно-економічна формація». Тут у центрі уваги — проблематика об'єктивної детермінації явищ, процесів і сфер суспільного життя. Реальне ж визначення діяльності — і як найважливішої компоненти життя людей, і як вихідного принципу філософсько-соціологічного аналізу суспільства — в даному разі залишилося нез'ясованим. Основна суперечність, теоретичне розв'язання якої покликаний дати філософський аналіз суспільної дійсності, — це суперечність між об'єктивними умовами і суб'єктивними смислами. При цьому діяльність виступає, гадає В. М. Сагатовський, характеристикою суб'єктивної сторони суспільного процесу. Перебільшення ролі цієї сторони може призвести до поступок ідеалізму, недооцінювання — до вульгарного матеріалізму.

Тому, вважає В. М. Сагатовський, автори «Марксистсько-ленінської теорії історичного процесу» помиляються, прагнучи виходити з діяльності під час розгляду суспільного розвитку як природно-історичного процесу. Безперечно, ця невдача аж ніяк не означає, що безплідною є спроба загалом. Авторський колектив під керівництвом Ф. В. Константинова і Ю. К. Плетнікова створив дуже потрібну, змістовно багату і різноаспектну наукову працю, хоча привести в систему отримані результати поки що їй не вдалося. Передусім тому, що не вписуються органічно в пропоновану систему саме категорії, пов'язані з діяльністю: «культура», «спосіб життя», «цінності» та ін. У результаті, тут відтворюються типові хиби вузької програми з історичного матеріалізму. В згаданому виданні здійснюється по суті природно-історичний підхід, тому ми і знаходимо тут системний аналіз саме і переважно тих категорій, які цей підхід конкретизують.

Це — такі поняття, як «природно-історичний процес», «об'єктивний суспільний закон», «продуктивні сили», «виробничі відносини», «спосіб виробництва», «суспільно-економічна формація» та ін. Отже, вимальовуються (виходячи з клітинки «життєдіяльність» — як з осереддя) два категоріальні ряди: діяльнісний і природно-

історичний. Схематично це можна подати так:

діяльність
реалізація смислів
культура
спосіб життя

Життєдіяльність

Завдяки цьому відбулося б специфічне «повторення» реального історичного процесу

природно-історичний процес
об'єктивний суспільний закон
спосіб виробництва
суспільно-економічна формація

В обговорюваних книжках добре досліджено правий, «природно-історичний», категоріальний ряд. Тепер постає завдання системного вивчення «діяльнісного» ряду і взаємозв'язків між обома рядами категорій історичного матеріалізму.

В нашій філософсько-соціологічній літературі є чимало публікацій, що містять системний виклад історичного матеріалізму, відзначив доктор філософських наук С. Б. Кримський. Але здебільшого — це підручники або ж навчальні посібники та програми. Грунтовних же академічних праць, які глибину аналізу поєднували б з широкою охоплення проблематики історичного матеріалізму, майже немає. Обговорене видання становить щодо цього виняток, є своєчасним, корисним і в дослідницькій, і у викладацькій діяльності. На сьогодні, це, очевидно, найповніший виклад марксистсько-ленінської теорії соціально-історичного процесу, причому зроблений, наголосив С. Б. Кримський, на рівні сучасної суспільної теорії і практики соціальних перетворень. Пропонуючи власне трактування сукупності традиційних проблем матеріалістичного розуміння суспільного життя, автори охопили, а почасти і розв'язали чимало нових питань, які постали за умов прискореного економічного і соціального розвитку нашого суспільства. Двотомник є зразком вдалого викладу історичного матеріалізму на категоріальному рівні за методом сходження від абстрактного до конкретного.

Але вдалий — ще не означає найдосконаліший, зауважив далі С. Б. Кримський. Здійснивши вдалу спробу сходження від абстрактного до конкретного у соціально-філософському пізнанні, вчені, на жаль, не довели цю спробу до завершення.

Щоб структура подачі матеріалу була бездоганною з діалектико-логічного боку, її варто було б дещо перебудувати. Зокрема, закінчувати працю потрібно було духовним виробництвом, показом того, як реальний історичний процес, його етапи, сфери, явища і форми відображаються в духовній сфері: в поняттях, категоріях і законах — в теоретичному пізнанні; у практично-духовному осясненні і культурі.

су, але, по-перше, вже в сфері духовного, по-друге, — у скороченому, «згорнутому» вигляді, в процесі з'ясування особливостей онтогенетичного відтворення соціального філогенезу. Цей аспект, крім того, сприяв би глибшому розкриттю діалектики суспільного і особистісного, уможлилював би краще розуміння того, як всезагальні та необхідні, найвищі за рівнем узагальнень філософські істини стають внутрішніми переконаннями особи.

Праця дуже виграла б, якби її можна було доповнити підрозділами, присвяченими спеціальному аналізу: а) проблеми методології соціально-гуманітарного пізнання — її специфіки, змісту, структури, функцій; б) категорій історичного матеріалізму: з'ясуванню їх спільних і відмінних рис з категоріями інших суспільних наук, передусім — діалектичного матеріалізму.

Невдалою є глава про антропосоціогенез, де виробнича діяльність відділяється від виникнення суспільства, формування мислення і мови на 1—1,5 мільйона років. Це — в принципі хибна теза, оскільки дотримуючись її, ми поставимо між сутністю людщини і самою людською часовий бар'єр тривалістю понад мільйон років.

Бажано було б, нарешті, спеціально розглянути, визначити раціональний сенс і сферу плідного методологічного використання запровадженого ще академіком М. І. Конрадтом поняття «монада історичного розвитку». Це уможливило б значно конкретніший розгляд і порівняльну характеристику понять «суспільно-економічна формація», «цивілізація», «культура», «історична епоха», «соціально-історичний регіон» та ін.

Академік АН УРСР В. І. Куценко наголосив у своєму виступі, що нотки гіперкритицизму, які пролунали раніше, і в ході нинішнього обговорення «Марксистсько-ленінської теорії історичного процесу», часто-густо пояснюються, як це не дивно, завищеними сподіваннями читачів. Читає, нерідко і вельми кваліфікований, чекає, що йому викладуть досконалу і завершену теоретичну систему історичного матеріалізму, яка міститиме відповіді на всі пекучі питання сучасності. Оскільки ж

така система не може бути створеною на жодному з конкретних етапів і «втиснутою» в якусь одну, хай навіть багатотомну, публікацію, остільки читач-максималіст навіть і фундаментальну наукову працю оцінює занадто скептично, розглядаючи її крізь призму вимог «ідеальної системи». Об'єктивно ж зважуючи достоїнства і хибні обговорюваного видання, ми маємо визнати, що з його появою наша філософсько-соціологічна наука зробила впевнений крок уперед.

Для того щоб точніше схарактеризувати цей крок, потрібно конкретніше висвітлити особливості історичного матеріалізму як багатогранного наукового вчення про суспільний розвиток. Відомо, що на сучасному етапі здійснюються пошуки взаємозв'язків найістотніших сторін, аспектів, граней історичного матеріалізму. Значного поширення набула, наприклад, точка зору В. Ж. Келле та М. Я. Ковальсона, за якою внутрішнє членування теоретичної системи історичного матеріалізму на аспекти відбувається за трьома критеріями: відносини, діяльність і людина. Пропонований ними підхід заслуговує на увагу. Та під час уважного розгляду з'ясовується, що проведене в цьому разі розмежування реалізується за різними основами. Одна — «детерміністська» (відносини, діяльність), інша — «гуманістична». Але тоді втрачається логічна послідовність поділу. Адже послідовно проводячи поділ за «детерміністською» основою, до відносин і діяльності логічніше було б додати умови. За «гуманістичного» ж зрізу в центрі — суб'єкт створення і використання умов, відносин та діяльності. Тому основними вузлами поділу тут будуть поняття, що характеризують цей суб'єкт (наприклад, суспільство, соціальна спільність і особа).

Можливі й інші підходи. Великим перспективним видається, зокрема, висвітлення історичного матеріалізму не з позиції вивчення об'єктів суспільного життя, а за способами пізнання цього життя. В цьому разі матеріалістичне розуміння суспільного розвитку постає як: 1) соціально-філософська, 2) загальносоціологічна, 3) загальноісторична теорія марксизму-ленінізму. Межі тут досить рухливі. Це сторони одного вчення, що взаємопроникають, взаємодоповнюють одна одну. В кожному з трьох вимірів застосовані всі категорії історичного матеріалізму. Але — під відповідним ракурсом. Соціально-філософський аспект виходить з парних категорій «суспільне буття — суспільна свідомість», загальносоціологічний — з категорій «суспільно-еконо-

мічна формація», загальноісторичний — з категорії «історичний процес».

Обидва томи видання виконано, на мій погляд, в третьому, загальноісторичному аспекті, зазначив В. І. Куценко. Загалом авторам вдалося втілити свій задум в життя. Водночас не треба забувати, що це — перша спроба, і вона справді не позбавлена хиб, про які вже йшлося у попередніх виступах. Крім того, можливі й інші варіанти викладу цього ж матеріалу.

На думку В. І. Куценка, можна погодитися з В. М. Сагатовським в тому, що є незбіг між свідомо обраною клітинкою — «опредметнений результат діяльності», вихідною категорією «діяльності», з одного боку, і насправді реалізованим підходом (природно-історичним), з другого. Але зовсім не тому, що правильною є теоретична конструкція самого В. М. Сагатовського. Ні, насамперед внаслідок того, що у фундаментальних науках, які репрезентують вищі рівні узагальнення, зокрема у філософії, взагалі не можна будувати теоретичну систему на основі емпірично визначеного «першоначала», дедукуючи з нього всі категорії відповідної науки.

На закінчення обговорення слово знову взяв Ю. К. Плетников. Висловлені зауваження, сказав він, сприятимуть підготовці третього тому видання. Саме в цьому томі має дістати своє теоретичне розв'язання ряд питань, порушених під час обговорення.

Ю. К. Плетников коротко схарактеризував структуру третього тому. Орієнтовно він складатиметься з п'яти розділів. В першому — «Сучасна епоха: людина і людство» — уточнюватиметься розуміння суспільного багатства, будуть простежені історичні долі гуманізму, закономірності формування людини нового типу. В другому з'ясовуватиметься діалектика науково-технічного і соціального прогресу; в третьому — закономірності, форми і перспективи розгортання сучасного революційного процесу; в четвертому — сучасна проблематика війни і миру. І нарешті, робоча назва п'ятого розділу — «Суспільство, природа і доля людської цивілізації».

Далі Ю. К. Плетников докладніше проаналізував зауваження, що пролунали у виступах під час обговорення.

На закінчення Ю. К. Плетников подякував усім, хто брав участь в обговоренні праці «Марксистсько-ленінська теорія історичного процесу», яке безумовно сприятиме оптимізації дослідницької діяльності радянських учених.

І. В. БОЙЧЕНКО

ДОСЛІДЖЕННЯ НАУКОВИХ ОСНОВ КЕРІВНИЦТВА ФОРМУВАННЯМ НОВОЇ ЛЮДИНИ

Успішне розв'язання завдань, намічених XXVII з'їздом КПРС, партія пов'язує з підвищенням ролі людського фактора, з вихованням нової людини. Ці актуальні проблеми — у центрі уваги авторів книжки «Наукові основи керівництва формуванням нової людини»*.

Книжка складається із вступу і чотирьох розділів, в яких розкриваються основні компоненти формування особи: макросередовище, мікросередовище, форми діяльності індивіда, основні етапи його соціалізації, цілеспрямована організаторська і виховна робота партійних, комсомольських, профспілкових організацій, трудових колективів, державних органів.

У першому розділі розглядаються механізми формування суспільством особи. Використовуючи чималий фактичний матеріал, автори рецензованої праці показують зростання керівної ролі КПРС у справі виховання трудящих мас, простежують конкретний вплив усієї системи суспільних відносин на формування особи, досліджують шляхи і засоби подолання суперечностей і негативних явищ, які ще наявні в нашому житті і також впливають — часом вельми помітно — на людину, на її духовний світ.

Принципно зауважимо, що цей багато в чому визначальний для даної праці розділ недостатньо розкриває сутність суспільних відносин. Внаслідок цього конкретна детермінація ними особи нового типу не дістала належного висвітлення.

Вельми цікавою, на наш погляд, є спроба показати роль мікросередовища у формуванні особи, і насамперед такий його компонент, як сім'я і соціальна група (с. 35, 38). Загалом правильно і змістовно розкриваючи вплив мікросередовища на становлення людини, автори монографії, на жаль, поминули деякі важливі моменти виховної роботи. Зокрема, не виявлено ве-

ликій виховний потенціал здійснюваної нині реформи школи.

Розкриваючи з позицій марксистсько-ленінської методології фактори соціалізації індивіда, формування і розвитку особи, автори правильно, на наш погляд, залічують до найважливіших із них трудовий колектив. Глибокому розглядові цього питання в монографії сприяє виокремлення об'єктивних і суб'єктивних чинників виховного процесу в трудовому колективі; копітний аналіз змісту і зв'язків понять «розвиток», «формування», «виховання» нової людини.

У другому розділі з'ясовуються деякі шляхи і засоби піднесення ефективності соціальних, головним чином — трудових; дій особи, створення умов для зростання її активності. Досліджуються деякі загальні закономірності взаємозв'язку суб'єктів соціального процесу, конкретно-історичні механізми детермінації в умовах удосконалення соціалізму.

Важливе місце; в другому розділі посідає аналіз потреб: «Як відомо, формування у кожної людини високої культури споживання, вміння розумно користуватися тими матеріальними і духовними благами, що їй надає радянським людям соціалістичне суспільство, КПРС розглядає як важливе завдання комуністичного виховання. Виходячи з цього, автори особливо акцентують необхідність виховання «таких потреб, які вбирають у себе весь спектр повнокровного людського буття і виступають як справді розумні» (с. 96).

На жаль, авторське розв'язання цих проблем не відзначається високою методологічною культурою. Про розумні потреби нині пишуть багато, але методологічний апарат аналізу проблеми зовсім не завжди достатньо чітко визначений з теоретичного погляду. Не уникнули цього недоліку і автори даного розділу: їхнє звернення до емпірії має тут часто-густо ілюстративний характер.

Логічним завершенням другого розділу є параграф про соціальну відповідальність як невід'ємну якість радянської людини.

* Научные основы руководства формированием нового человека. / Василенко В. Л. (рук.) и др. — Киев: Политиздат Украины, 1985.—278 с.

Непогано розкрито зміст поняття «соціально-відповідальність», основні напрями роботи над формуванням відповідальності особи.

Сьогодні особливо актуальним стає завдання методологічного філософсько-соціологічного пояснення реального ідеологічного процесу в його конкретному історичному контексті. Цій проблемі присвячено третій розділ книжки. В ньому розкривається питання про сутність марксистсько-ленінського світогляду і його роль у вихованні нової людини. Становлять інтерес і сторінки, пов'язані з обговоренням авторами проблеми спонукальних мотивів виховання особи. Вдало реалізується задум показати важливість для практичного працівника оволодівати науковими знаннями в дедалі більшому обсязі, робиться спроба виявити труднощі, які постають у цій справі. Маємо, проте, зауважити, що деякий ухил у публіцистичність викладу не дав змоги розкрити у монографії саме філософсько-світоглядний аспект інтернаціонально-патріотичного виховання.

У четвертому розділі розглядаються найважливіші питання комуністичного виховання всебічної і гармонійної розвиненої особистості: формування комуністичного ставлення до праці, моральної й естетичної культури людини; місце і значення екологічного виховання у становленні особи нового типу; роль фізичної культури, спорту і самовиховання у цьому процесі.

Аналіз зазначених проблем, їх теоретичне розв'язання здійснюються тут через виявлення місця й ролі об'єктивного і суб'єктивного факторів у формуванні комуністичного ставлення до праці. Правильно і глибоко розкривається зміст таких понять, як «характер» і «зміст праці», висвітлюється діалектичний взаємозв'язок між змістом праці і комуністичним ставленням до неї, між умовами праці і задоволеністю людиною своєю роботою, з'ясовується роль мотивів у формуванні комуністичного став-

лення до праці. Але, як видається, не завжди виправдані є мажорний тон в інтерпретації досягнутих результатів щодо ставлення до праці у населення нашої країни. Вивчаючи питання, пов'язані з формуванням нової людини в процесі трудової діяльності, мабуть, варто було б ширше спиратися на дані конкретних соціологічних досліджень.

Важливе місце в дослідженні надано моральному вихованню й естетичному вдосконаленню особи. Однією з проблем тут є аналіз шляхів і засобів подолання суперечності між зростанням матеріального добробуту людей і недостатнім ідейно-моральним рівнем розвитку деяких із них, що виявляється в споживачькій психології, міщанстві, речовізмі та ін.

Особлива значущість характеризує нині питання про виховний потенціал раціонального природокористування. У названому розділі його розглянуто на високому теоретичному рівні.

Завершує книжку параграф, присвячений ролі самовиховання у формуванні соціально зрілої особи. Самовиховання розглядається як неодмінна складова частина виховання, форма вияву власної активності виховуваного. На жаль, ця цікава тема у своєму викладі часом знижена до описовості і не дістала очікуваного узагальнення філософсько-методологічного характеру.

Загалом же в даній праці відображено ґрунтовні дослідження, серйозні і тривалі роздуми про шляхи формування особи, про нові підходи до аналізу і вдосконалення системи комуністичного виховання трудящих. Рецензована монографія обіймає, як можна побачити, широке коло складних і недостатньо розроблених проблем, робить певний внесок у їх розв'язання. Цінність її визначається також чітко вираженою практичною спрямованістю.

В. Ф. ПОТАПЧУК

ПРИРОДА І ТЕХНОЛОГІЯ В СВІТІ ЛЮДИНИ

Історія сучасної промислової технології є однією з «найгарячіших точок» боротьби поглядів і знань, переконань та інтересів, філософських принципів і теорій. Сьогодні застосування науки і техніки зачіпає всі без винятку сфери людського світу, постає

глобальною проблемою сучасності, що проймає суспільні відносини, формує середовище повсякденної життєдіяльності і спілкування, багато в чому визначає відношення людини і природи. Ось чому поглиблене дослідження філософсько-світог-

лядних проблем технології є важливим соціальним завданням.

Розкриття суб'єктивно-діяльнісної сторони технологічного освоєння дійсності можливе лише на основі світоглядного підходу до технології, виявлення її специфіки з погляду відношення людини і світу загалом, яке, змінюючись протягом суспільної історії, надає природно-історичному процесові обміну речовини між людиною і природою соціальної доцільності, перетворює його в суспільно-історичну реальність людського світу. Саме з такої позиції виходить автор рецензованої праці*, яка з інтересом зустрінута науковою громадськістю.

Головну ідею книжки становить діалектико-матеріалістичне розуміння суспільної форми праці, розвинуте стосовно проблем технологічного освоєння світу. Під суспільною формою розуміється матеріально-родовий спосіб життєдіяльності людей, який спричинює культурно-історичну і соціально-економічну специфіку виникнення технічних засобів, своєрідність їх організації і застосування в процесі практичної діяльності. Філософське і методологічне значення категорії «діяльність» розглядається в контексті світоглядного аналізу предметної діяльності як єдності природно-історичного і культурно-творчого процесу (розд. I). Воно відображає принципову предметність будь-якого різновиду людської діяльності, матеріальна форма і суспільна організація якої утворюються об'єктивно, за межами актів цілепокладання, що характеризують даний фрагмент діяльності. Інакше кажучи, діяльності властиві такі матеріально-речові і суб'єктивно-творчі якості, які не виступають явно, а виявляються тільки у формах практики, утворюючи предметний світ людської культури. Звідси зрозуміло, що технологія загалом залежить від соціальних і природних умов, але і собі значною мірою задає спосіб людського буття, який закономірно визначає всі сфери людської життєдіяльності.

Діалектика категорії природи, технології і культури — концептуально сильна сторона монографії М. Ф. Тарасенка. Автор критично і вміло використовує досягнення історико-філософської традиції, що увійшли до методологічного арсеналу діалектичного і історичного матеріалізму. Взаємодія природи і культури в розвитку тех-

нологічного перетворення світу постає як процес виявлення суспільно-історичної сутності людини саме щодо конкретного індивіда («людиноутворююча функція технології») і водночас як відображення соціально-культурних якостей людини в її предметно-виробничому ставленні до зовнішньої природи («природоперетворююча функція технології»).

Результатом розглянутого дослідження культури через «суспільну форму» праці є центральний ідейний висновок книжки: соціально-класові антагонізми закономірно призводять до порушення технологічної рівноваги між виробництвом і природою, породжують тяжкі екологічні наслідки (розд. II). У монографії здійснюється аргументована критика романтичних, сциєнтистських і песимістичних екологічних концепцій буржуазних філософів і соціологів. Ваді їхніх доктрин полягають не в лише у браку фактів і хитромудрощах думки. Їм бракує головного — істинно наукової світоглядної позиції, конкретної постановки і адекватного розв'язання питання про об'єктивну історичну необхідність ліквідації приватновласницької, капіталізованої «соціальної форми» праці. Тільки в умовах соціалістичного природокористування, наголошує автор, повною мірою виявляються гуманістичний і культурно-творчий потенціал сучасної технології, історично-властива їй безпосередньо суспільна колективістська сутність.

З цього погляду найбільш цікавим і почальним місцем рецензованої монографії є теоретична реконструкція історії сучасної технології, розгорнута в третьому розділі. Вільне володіння емпіричним матеріалом з історії техніки, максимальне використання розробок К. Маркса в цьому питанні дали авторові можливість наочно вивести генезис машинної техніки із суспільного поділу праці, окреслити її перспективи технологічного розвитку. Цілом обгрунтовано звучить один з основних висновків автора про те, що внутрішні тенденції дедалі більшої універсалізації технічних можливостей сучасної технології набирають адекватної форми тільки за умов універсального розвитку міжлюдського спілкування, дійсні умови якого забезпечуються динамікою соціалістичного і комуністичного будівництва, формуванням всебічно розвиненої людини.

Цей висновок змістовно розкривається в останньому розділі, присвяченому проблемам формування практично-духовного, творчого відношення людини до світу, ви-

* Тарасенко Н. Ф. Природа, технологія, культура: Філософсько-мировоззренч. аналіз. — Київ, 1985. — 255 с.

явленню світоглядної специфіки екологічної культури і екологічного виховання. Узагальнюючи походження чуттєво-предметного освоєння дійсності із соціальної форми діяльності, автор показує, що справжній розвиток чуттєвого світу людини веде не до егоїзму індивідуального володіння речами, а до формування творчого почуття колективного господаря, яке збагачує і облагороджує як міжособове спілкування людей, так і їхнє відношення до природи. Реально цей процес виявляється в екологічній культурі, результатах екологічного виховання.

Якщо кожне логічно завершене дослідження, рецензована монографія не тільки відповідає на ряд питань, але й відкриває нові перспективи їх постановки і розв'язання. На наш погляд, це стосується насамперед ключової категорії монографії — суспільної форми праці. Автор вичерпно аналізує сутність технології з боку її соціально-економічної форми, тобто тих виробничих і класових відносин, які передую-

сім визначають цілі, засоби і результати практичного застосування науки і техніки. Проте поза увагою автора лишилося з'ясування значних відмінностей в технологічному розвитку залежно від конкретних культурно-історичних особливостей організації праці. Дослідження суспільної форми праці має доповнюватися культурно-історичним змістом (традиції, світорозуміння, мова, моральні норми та ін.). Якщо це буде враховано, виразніше постане головна думка рецензованої праці — про людський фактор як провідний в технологічному прогресі, про те, що не може бути високо-розвинутої технології без культурного розвитку людської особистості.

Нині в нашій країні розв'язується завдання прискорення науково-технічного прогресу, і монографія М. Ф. Тарасенка робить певний внесок у теоретичне осмислення цього історичного процесу.

Е. К. БИСТРИЦЬКИЙ,
В. П. ФІЛАТОВ

ПРОТИ НАЦІОНАЛІСТИЧНОЇ ФАЛЬСИФІКАЦІЇ ФІЛОСОФСЬКОЇ СПАДЩИНИ УКРАЇНСЬКИХ РЕВОЛЮЦІЙНИХ ДЕМОКРАТІВ

У щойно виданій «Вищою школою» новій книзі В. Т. Шпака* узагальнено чималий досвід радянських науковців щодо викриття сучасних буржуазно-націоналістичних фальсифікацій філософської та атеїстичної спадщини українських революційних демократів, критикі антирадянського і антикомуністичного спрямування цих фальсифікацій та антинаукового характеру методів, до яких вдаються буржуазні ідеологи, які виступають з націоналістичних позицій. Автор протиставляє буржуазно-націоналістичним інтерпретаціям філософських і атеїстичних поглядів Т. Г. Шевченка, І. Я. Франка, Лесі Українки, П. А. Грабовського, М. М. Коцюбинського та ін. справді наукову оцінку світогляду революційно-демократичних мислителів України. Ця оцінка

ґрунтується на глибокому аналізі сучасного історико-філософського та літературного процесу, дослідженні поглядів і переконань українських революційних демократів, які формувалися під впливом прогресивних філософських і політичних теорій, революційного руху. В. Т. Шпак підкреслює, що матеріалістичний світогляд українських мислителів складався під впливом російських революційних демократів, мислителів-матеріалістів попередніх епох, досягнень природознавства, західноєвропейської матеріалістичної філософії. «Особливо відзначимо істотний вплив марксизму на формування філософських поглядів українських революційних демократів наприкінці XIX — початку XX ст. Їх філософський матеріалізм став значним кроком уперед порівняно з філософським ученням революційної демократії середини XIX ст.» (с. 7).

З цих позицій автор простежує еволюцію в ставленні буржуазних націоналістів до

* В. Т. Шпак. Критика современных буржуазных фальсификаций философского наследия украинских революционных демократов. — Киев: Вища шк., 1986. — 125 с.

творчості революційно-демократичних мислителів України. Якщо раніше, зазначає автор, буржуазні націоналісти грубо, незважаючи на факти, перекручували творчість і світогляд революційних демократів, замовчували їх найпрогресивніші ідеї, оголошували «помилковими» їх твори і висловлювання, то сьогодні вони беруть на озброєння більш витончені фальсифікації: замість тактики відвертої обструкції чи спроб ігнорування філософської спадщини революційних демократів проголошується, що останні саме тому й посідали буцімто націоналістичні позиції, бо були «на рівні новітніх досягнень тогочасної філософської науки».

Викриваючи подібні вигадки, В. Т. Шпак показує, що вони, крім того, є теоретичним підґрунтям і для буржуазно-націоналістичного перекручення сутності ставлення революційно-демократичних діячів до релігії. Цьому аспекту критичного аналізу присвячено, зокрема, третій розділ книжки. Аргументовано розкриваючи атеїстичну спрямованість творчості революційно-демократичних письменників України, яка ще за їх життя викликала злобу і ненависть духовництва, пануючих класів і їх ідеологів (у тому числі — й буржуазних націоналістів), автор доводить ненаукове, відверто реакційне спрямування сучасних націоналістичних тверджень про начебто властиву Т. Г. Шевченкові віру в «українського», «гуманізованого бога», котрого він, мовляв, «протиставляв» «російському», «суворому богові». Нищівній марксистській критиці піддані також спроби націоналістичних інтерпретаторів І. Франка віднайти в його творчості якусь еволюцію від «практичного атеїзму» через «псевдоатеїзм» до «послідовного теїзму», намагання показати Лесю Українку «фанатично віруючою». Автор переконливо викриває й спроби католицьких та уніатських «теоретиків» провести «аналогію» між світоглядом Т. Г. Шевченка й Фоми Аквінського, І. Франка й Августина Блаженного, Лесі Українки — й Тертуліана (с. 80—82).

Аналіз обговорюваних в книзі проблем проводиться в широкому ідейно-філософському контексті. Критично розглядаючи погляди сучасних буржуазних націоналістів, В. Т. Шпак характеризує їх як виразників тенденції, що притаманна всій буржуазній філософії взагалі. Він виявляє характерний паралелізм у підходах до оцінки явищ нашої вітчизняної культури з боку бур-

жуазно-націоналістичних ідеологів і з боку таких буржуазних ідеологів, як К. Менінг, І. Бохенський, Е. Джонсон, Ф. Баргхорн та ін. Важливо й те, що висвітлення ідейної спадщини українських революційних демократів проводиться в книжці на ґрунті виявлення реальних взаємозв'язків їх як з попередньою західноєвропейською, так і з вітчизняною, особливо російською філософською думкою. Це дозволяє спростувати буржуазно-націоналістичні тлумачення, наприклад, філософського світогляду Т. Г. Шевченка як нібито запозиченого з філософії Канта, Фіхте, Шеллінга або зроблені в буржуазно-націоналістичній літературі спроби зобразити українських революційних демократів «сучасними Ніцше і Шопенгауера». Особливу увагу приділяє автор спростуванню намагань націоналістичних авторів просторікувати про якусь уявну ворожість українських революційних демократів до передових представників російської думки й передусім до їх одноподумців — російських революційних демократів.

Істотне місце у праці посідає й питання про співвідношення революційно-демократичного світогляду і марксизму. Аналізуючи підходи революційно-демократичних діячів кінця XIX — початку XX ст. до осмислення явищ суспільного життя, автор переконливо показує їх певну близькість до марксистської позиції, розкриває суть того плідного впливу, якого зазнали революційні демократи з боку марксистів.

У своїй монографії В. Т. Шпак викриває антикомуністичну спрямованість буржуазно-націоналістичних фальсифікацій цього важливого питання.

Щодо питання про відображення філософських ідей в художній творчості українських революціонерів-демократів і пов'язаної з цим проблеми аналізу їх поглядів на сутність людини, сенс її життя та ін. зауважимо, в рецензованому дослідженні зазначені питання висвітлені загалом ще недостатньо і автору слід надалі попрацювати над поглибленням їх аналізу.

Загалом монографія В. Т. Шпака є помітним внеском у посилення аргументованої і оперативної критики сучасних буржуазних фальсифікацій ідейної спадщини революційних демократів, в подальше поживлення нашої контрпропагандистської діяльності.

В. С. СЕРГІЄНКО

ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНІ АСПЕКТИ ФІЛОСОФСЬКОГО ІРРАЦІОНАЛІЗМУ

Розгляді філософських джерел християнського ірраціоналізму, його історичної еволюції, гносеологічних і соціальних коренів присвячено монографію А. К. Бичко*. Рецензована книжка — історико-філософське дослідження. Висвітлюючи зародження християнського ірраціоналізму, автор виходить з того, що ірраціональне в духовній культурі найчіткіше виявляється в період зміни суспільно-економічних формацій. У книжці показано, що зростаючий у період кризи рабовласницького суспільства потяг до містицизму та ірраціоналізму не був суто духовним явищем, а мав своїм справжнім джерелом насамперед матеріальні, соціально-історичні фактори.

Світоглядні витокі ірраціоналізму автор цілком слушно вбачає передусім в ідеологічних філософських системах Стародавнього світу. Це — орфізм, філософські побудови Піфагора, Платона та їхніх послідовників, де ідеальне ставиться вище за матеріальне, абсолютизується. А. К. Бичко піддає аналізу такі світоглядні категорії античної культури, як доля, фатум, необхідність, свобода, які втілювали в собі уявлення про ірраціональне, містичне в людському житті.

У монографії показано, що новий релігійний світогляд (раннє християнство), який протистояв духові класичної античності, формується і розвивається як повернення до давніх землеробських культів, що зберегли живий зв'язок з первісною, общинною релігією. Живили цей новий світогляд містика та ірраціоналізм, за допомогою яких утверджувались ілюзорні надії пригноблених на краще майбутнє.

Автор критично аналізує одну з особливостей раннього християнства — абстрактний гуманізм, котрий виявився прийнятним не лише для плебса, а й для вищих верств суспільства. За своїм змістом цей гуманізм був украй містичним, оскільки замість реальних засобів гуманізації він

пропонував чудо «як ірраціональний прояв жорсткої і однорідної «раціональної» необхідності віджилого світу античного «речовізму» (с. 46).

Ірраціоналізм, утверджуючись у певних історичних умовах як панівна світоглядна установка, рано чи пізно себе вичерпує. Тому вже у середньовічній релігійній свідомості виникає конфлікт між раціоналізмом і ірраціоналізмом. Розгляді цього питання присвячено спеціальний розділ книжки, де автор простежує долю ірраціонального в патристиці. В історико-філософському плані цей період у радянській літературі досліджено ще недостатньо.

Сама схоластика, доводить А. К. Бичко, становила якісно вищий порівняно з попереднім етап філософствування, точніше кажучи, теософствування. Вона була породжена новими суспільно-економічними явищами, розвитком феодалізму, де провідна роль в усіх надбудовних явищах належала церкві. Останню вже не влаштовував одвертий ірраціоналізм, хоча в принципі вона від нього не відмовлялась. Ірраціоналістичний зміст християнської догматики схоласти прикривають шаром раціоналізму, надають цій догматиці «логічного характеру». Щоправда, думка А. К. Бичко про те, що в середньовічній філософії номіналізм і реалізм (як аналоги матеріалізму і ідеалізму) сформувались як дві раціоналістичні системи, потребує уточнень і більшої аргументації.

Останній розділ книжки присвячений розгляді долі релігійного ірраціоналізму у формі містицизму в сучасному світі, формі, що є однією з ілюзорних спроб розв'язати проблему гуманізму.

У монографії чітко простежено лінії становлення та історичного розвитку ірраціоналізму, широко і конструктивно використано методологічні принципи марксистсько-ленінської критики ідеалістичних та релігійно-філософських доктрин, залучено і критично осмислено малодосліджені в науковій літературі джерела.

* Бичко А. К. У истоков христианского иррационализма. — Киев: Политиздат Украины, 1984. — 140 с.

V. A. PODDUBNY, N. A. SAKADA. Social Reserves of Innovations at Production Enterprises

Social reserves of the technical progress acceleration as well as conditions of their effective use and reproduction are considered. Relationship of the planning of the technical progress and socioeconomic development of the society is revealed. Main difficulties in finding of social reserves and in their realization are analyzed. One of the factors to overcome these difficulties is economic experimentation. The concrete-sociological investigations of the work enterprises under conditions of the large-scale economic experiment permit revealing possibilities to increase the creative activity of workers and working collectives and to develop the innovation search for intensification of the technical progress.

R. KH. SHAKUROV. Augmentation of the Human Factor Significance in Management (A Socio-Psychological Aspect of the Problem)

An augmentation of the human factor significance in acceleration of the technical progress demands the profound theoretical studies of problems concerned with social management and, in particular, with the role of personality in the management. Such problems as selection, placement and skill improvement of the management personnel, estimation of its work efficiency, perfection of the management style need socio-psychological elaboration. Of importance is to elucidate regularities of changes in requirements to the style of the manager work depending on dynamics of socio-historical, socio-situation, professional and rank factors, specificity of local conditions and individual peculiarities of the manager. Socio-psychological mechanisms of the manager's influence on the managed personnel, formation of their relations and mutual trust, as well as prestige which is based on them are to be revealed. The reliable scientific-methodic instrumentarium for the socio-psychological diagnosis of the personality should be also developed. The paper presented is devoted to the methodological substantiation of these trends in the development of the socio-psychological studies.

L. V. SOKHAN. Man is a Creator of His Life

A study of personality's life assumes its consideration as a social subject in the system of historically formed social relations. This fact allows analyzing the vital creative work of a man from the standpoint of his social functions and forms of the vital activity. The life includes both the practical activity of man and his thoughts, feelings, experiences. That is why both the fact of behaviour and facts of consciousness should underlie the processes of vital activity and vital creative work.

V. A. MALININ. Hegel and Aristoteles: In Quest of Dialectics

Hegel's estimate of Aristoteles' dialectics as "positive" or immanent, i. e. objective dialectics is considered as against theoretically undeveloped ("subjective" and "negative") forms of dialectic thinking. The analysis of three Hegel's objections against Aristoteles' dialectics shows their flimsiness.

SIDORINA T. Yu., FILATOV V. P. On the Structure of the Modern Macrophysics Theories

Peculiarities in the structure and processes of the formation of the modern macrophysics theories are studied. A historical nature of the boundary between micro- and macrophysics is discussed. A processes of generation of the macrophysics theories on the basis of "closed" fundamental physical theories is studied as significant structure-forming mechanism. The model suggested is illustrated by the examples from the history of hydrodynamics and the theory of solids. A status of the macrophysics theories is analyzed in the system of the fundamental and applied knowledge.

A. T. SHUMILIN. Talent and Creative Activity

A problem of the nature of talent and its determinants attracts a close attention of the representatives of social sciences. One cannot but agree with a rather widespread conception according to which talent is formed only in the presence of peculiar inborn biological potentialities. A conception of potentialities is an obvious concession to a biology-based interpretation of the human nature, a consequence of wrong methodological precepts. No biological, genetic prerequisites are necessary for the formation of talent. All people are equal from the birth as to their talent. A variety of people's abilities to creative activity is a consequence of certain conditions of life and bringing up.

M. R. RADOVEL. On the Nature of Talent

The problem of talent is directly connected with the sphere of ideology and practical organization of the living and activity of the general public. Even a slight perversion in solution of this problem may have negative practical consequences. Thus, a careful accentuation in the analysis of correlation between the social and the natural in the human essence, in the formation of the gifted creative personality in particular, is of such an importance. An attitude of a number of scientists to the essence of talent including views reported in the article by A. T. Shumilin seems to be a bit simplified. It is inadmissible to reduce the role of the natural in the formation of human features to zero. When analyzing the talent determinants it is necessary to give a definite role, though a submissive one, towards the social factors and also to reveal all the richness of the existing dialectic relations between these and those.

V. V. FURKALO. Militarization of Space — a Threat to International Security

The dilemma of "militarization or peaceful exploration of space" has become at present one of the central problems of international life. The United States and their NATO's collaborators try to oppose the "strategical defence initiative", which in its essence is an imperialistic program of the arms race on the Earth and in space to the proposals on disarmament put forward by the Soviet Union and by the countries of the Socialist concord.

Intended to comply with the request of readers, member of methodological seminars, the paper covers many items: the history of the struggle of the USSR for peaceful space, international-legal actions of the countries of the socialist concord which are realized in the name of inadmissibility of circumterrestrial space militarization, a critical analysis of propagandistic declarations of the strategical defence initiative supporters and its destabilizing influence on the international life.

A. V. AZARKHIN. Weltanschauung and Aesthetical Status of the Category of "Emotional Experience"

The category of "emotional experience" reflects one of the essential aspects of the aesthetic attitude: this category permits revealing its interindividual moments, which are reflected in characteristics of an aesthetic subject. The investigation of the given category shows that not things possessing special "aesthetic" qualities, but the individual vital process of the subject apprehensible as an artistic reality is the object (an aesthetic object) for such a subject. Therefore emotional experience is not only the whole complex of emotional responses to external stimuli, but (as an ontological phenomenon) is a form of manifestation of a living subjectivity of an individual, a mode of his direct relationship to the generic integrity.

V. V. TANCHER. From the Social Criticism to the Neo-Conservative Apologetics

The socio-political purposes of the ruling clique influence the bourgeois sociological theory and determine certain «theoretical orientations» to be put in the forefront. The sociological theorizing reflects the adaptive manoeuvring of the monopolistic bourgeoisie in the changing historical situation. Within the limits of the bourgeois world outlook and of the idealistic methodology of the social cognition there become dominating different theoretical methodological trends which are considered in the article.

Наші автори

- АЗАРХІН**
Андрій Віленович — аспірант Інституту філософії АН УРСР
- ГОРСЬКИЙ**
Вілен Сергійович — доктор філософських наук, старший науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР
- МАЛІНІН**
Віктор Арсенійович — доктор філософських наук, професор
- ПІДДУБНИЙ**
Володимир Андрійович — кандидат філософських наук, старший науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР
- РАДОВЕЛЬ**
Михайло Рувінович — кандидат філософських наук, доцент Ростовського інженерно-будівельного інституту
- САКАДА**
Микола Ониськович — кандидат філософських наук, старший науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР
- СИДОРІНА**
Тетяна Юр'ївна — аспірантка МДУ ім. М. В. Ломоносова
- СОХАНЬ**
Лідія Василівна — доктор філософських наук, професор, завідувача відділом філософських проблем соціальної психології Інституту філософії АН УРСР
- ТАНЧЕР**
Віктор Володимирович — кандидат філософських наук, старший науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР
- ФІЛАТОВ**
Володимир Петрович — кандидат філософських наук, старший науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР
- ФУРКАЛО**
Володимир Васильович — кандидат юридичних наук, заступник начальника Управління міжнародних зв'язків АН УРСР
- ШАКУРОВ**
Рафаїл Хайруллович — доктор психологічних наук, професор, старший науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР
- ШУМІЛІН**
Аркадій Тихонович — доктор філософських наук, професор кафедри філософії Сімферопольського держуніверситету

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

В. І. ШИНКАРУК (головний редактор), **В. Г. АНТОНЕНКО**, **В. Л. ВАСИЛЕНКО**, **В. І. ВОЛОВИЧ**, **І. П. ГОЛОВАХА**, **А. Т. ГОРДІЄНКО**, **В. І. ДАНИЛЕНКО**, **В. Ю. ЄВДОКИМЕНКО**, **В. П. ІВАНОВ**, **В. І. КУЦЕНКО**, **Б. О. ЛОБОВИК**, **В. С. ЛУК'ЯНЕЦЬ**, **І. Ф. НАДОЛЬНИЙ**, **В. М. НІЧИК**, **О. С. ОНИЩЕНКО**, **В. С. ПАЗЕНОК**, **М. О. ПАРНЮК**, **Я. Б. ПОПОВА** (відповідальний секретар), **М. В. ПОПОВИЧ**, **Ю. Д. ПРИЛЮК** (заступник головного редактора), **В. М. СВІНЦІЦЬКИЙ**, **Л. В. СОХАНЬ**, **В. Г. ТАБАЧКОВСЬКИЙ**, **В. П. ЧОРНОВОЛЕНКО**.

Адреса редакції: 252001, Київ 1, вул. Героїв Революції, 4.
Телефони: 28-39-78, 28-48-55.

Наукові редактори: **І. В. Бойченко**, **С. О. Васильєв**, **П. Б. Вяткіна**, **В. О. Звіглянич**

Художній редактор **С. О. Стегняк**

Технічний редактор **Л. М. Кравченко**

Коректор **О. М. Жмуєв**

Здано до набору 01.03.86. Підп. до друку 23.01.86. БФ 32815. Формат 70×108/16. Вис. друк. друк. арк. 11,2. Ум. фарбо-відб. 11,7. Обл.-вид. арк. 13,07. Тираж 1300 пр. Зам. 0-28.

Журнальне виробництво РВО «Поліграфкнига», 252030 Київ 30, вул. Леніна, 19

ФИЛОСОФСКАЯ МЫСЛЬ, № 3, МАП—ИЮНЬ, 1986. Научно-теоретический журнал Института философии АН УССР. Основан в 1927 году. Выходит 1 раз в 2 месяца. (На украинском языке). Киев, издательство «Наукова думка». Адрес редакции: 252001 Киев 1, ул. Революции, 4. Журнальное производство РПО «Поліграфкнига», 252030 Киев 30, ул. Лени

ВИДАВНИЦТВО «НАУКОВА ДУМКА» ВИПУСКАЄ У 1986 РОЦІ ТАКІ КНИГИ:

МАЛИНИН В. А., ШИНКАРУК В. И. МАРКСИЗМ И ЛЕВОЕ ГЕГЕЛЬЯНСТВО.— 18 л.— 3 р.

Монографія присвячена ранньому періоду ідейно-філософського розвитку основоположників наукового світогляду— від перших самостійних праць до розробки основ матеріалістичної діалектики і матеріалістичного розуміння історії. Новим аспектом в даній праці є докладне з'ясування ставлення молодих К. Маркса і Ф. Енгельса до абсолютного ідеалізму Гегеля, його діалектики і філософії історії, а також до філософії одкровення пізнього Шеллінга. Особливістю дослідження є вивчення філософського становлення К. Маркса і Ф. Енгельса в боротьбі з представниками гегелівської школи — Бруно Бауером, Максом Штірнером, Мозесом Гессом та ін.

Досліджується розробка К. Марксом і Ф. Енгельсом революційної теорії (1842—1846 рр.). В науковий обіг вводяться маловідомі і нові матеріали, що стосуються формування їх діалектико-матеріалістичного світогляду.

Для наукових працівників, викладачів і студентів вузів, лекторів, тих хто цікавиться історією філософії.

КАТЕГОРИАЛЬНОСТЬ ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО МИРООТНОШЕНИЯ (ДИАЛЕКТИЧЕСКОЕ ЕДИНСТВО КАТЕГОРИАЛЬНЫХ СТРУКТУР ПОЗНАНИЯ И ПРАКТИКИ). / В. Г. ТАБАЧКОВСКИЙ, Е. И. АНДРОС, М. А. БУЛАТОВ и др.— 18 л.— 3 р.

На основі аналізу історичного становлення людського способу буття досліджується практична зумовленість категоріальних форм світосприймання. На конкретному матеріалі з історії культури з'ясовуються особливості трансформації об'єктивно-загального предметного змісту, освоюваного людською практикою, у всезагальні логічні схеми мислення. Розкриваючи особливості сприймання людиною природної дійсності крізь призму суспільних відносин, автори досліджують способи вплетеності різних типів мислительних універсалій в практичну життєдіяльність. Вивчення взаємозв'язку категоріальних структур пізнання і практики здійснюється в кількох площинах: категоріальні структури пізнання і практики в контексті цілепокладання; типологія зв'язків цих структур в марксистсько-ленінській концепції причинності; культурна спадкоємність як спосіб забезпечення єдності вказаних структур. Розглядаються соціально-практичні основи категоріальної структури філософських теорій пізнання.

Для наукових працівників, викладачів, студентів вузів, лекторів.

Просимо користуватися послугами магазину видавництва «Наукова думка» (252001 Київ 1, Кірова, 4), який надсилає книги іногороднім замовникам післяплатою, а також магазинів— опорних пунктів видавництва: «Будинку книги» (340048 Донецьк 48, вул. Артема, 147а); «Книжкового світу» (310003 Харків 3, пл. Радянської України, 2/2).